

ЦЛАМЕН МИТЕВ

БЪЛГАРСКОТО

ВЪЗРАЖДАНЕ

лекционен курс

Пламен Митев

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
(лекционен курс)

© Пламен Димитров Митев
Българското Възраждане (лекционен курс)

© Издателство „Стандарт“, 2012 г.
ISBN 978-954-8976-56-5

ПЛАМЕН МИТЕВ

**БЪЛГАРСКОТО
ВЪЗРАЖДАНЕ**

(лекционен курс)

**СТАНДАРТ
София, 2012**

СЪДЪРЖАНИЕ

(7)

СЪЩНОСТ И ХРОНОЛОГИЧНИ ГРАНИЦИ НА
ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

(16)

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, БАЛКАНИТЕ И
БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ НА ПРАГА НА
НОВОТО ВРЕМЕ

(26)

СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
ПРЕЗ ПЕРИОДА НА РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

(36)

ЗАРАЖДАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА
ИДЕОЛОГИЯ

(49)

БЪЛГАРИТЕ И РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА
ОТ 1828-1829 г.

(57)

БЪЛГАРСКИТЕ ЗАВЕРИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА
НА XIX в.

(73)

ОТ КИЛИЯТА КЪМ МОДЕРНОТО СВЕТСКО
ОБРАЗОВАНИЕ

(86)

ЦАРИГРАДСКИТЕ БЪЛГАРИ

(94)

БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН
ИЛИ КАК ВЪЗКРЪСНА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА

(114)
БЪЛГАРИТЕ И КРИМСКАТА ВОЙНА

(122)
КОМИТЕТСКОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ

(142)
ПОДГОТОВКА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА
РЕВОЛЮЦИЯ

(164)
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876 г.

(181)
РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1877/1878 г.
И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

(201)
ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА
НА ПО-ВАЖНИТЕ СЪБИТИЯ ОТ ЕПОХАТА
НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

(207)
ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

СЪЩНОСТ И ХРОНОЛОГИЧНИ ГРАНИЦИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

В края на XVII в. Османската империя навлязла в нов етап от своето историческо развитие. След военната катастрофа пред стените на Виена (1683 г.) и след шестнадесетгодишната изнурителна война срещу сформиранията по инициатива на Хабсбургите „Свещена лига“, в която се включили Венеция, Полша и Русия, Високата порта била принудена да признае военната си немощ и да подпише унижителния за нея Карловацки мирен договор (1699 г.). Значителни територии от европейските владения на падишаха били отстъпени на страните победителки. Авторитетът на централната власт рязко спаднал. Еничарските бунтове и метежите зачестили. Засилили се и сепаративните тежнения сред провинциалните паша и бейове. Корупцията обхванала основните държавни институции, беззаконието се ширело повсеместно, а финансовата криза придобила хроничен характер.

Военните неуспехи на Портата, вътрешнополитическата нестабилност на османското общество, както и все по-открояващото се икономическо изоставане на империята от модерния европейски свят, създали съвършено нови политически реалности в Балканския регион. Осезаемата промяна в съотношението на силите между исляма и християнска Европа позволила на прогресиращите западни страни да получат добри възможности за разширяване на своето стопанско, политическо и културно присъствие в Османската империя. От друга страна, слабостта на Портата създавала благоприятни условия за постепенното икономическо активизиране и за духовното пробуждане на подвластното християнско население. Всичко това намерило израз в началото на една нова епоха в историческото развитие на българите – епохата на Българското възраждане.

Същност на възрожденската епоха. Понятието „Възраждане“ има условен характер и зад неговата употреба в научна-

та и популярната книжнина могат да се открият разнопосочни влияния и напластявания от теоретично и идейно-политическо естество. По-ранните изследователи на доосвободителната ни история като Иван Шишманов, Михаил Арнаудов и Петър Ников поставят акцента на възрожденската епоха върху духовната пробуда и националната еманципация на подвластното българско население. Други автори извеждат на преден план борбите за политическо освобождение на България. В рамките на възрожденската епоха обаче се осъществяват много по-сложни трансформационни процеси, които засягат както материалния, така и духовния живот на българското общество, и в този смисъл съвременната историопис определя Българското Възраждане като епоха на прехода от Средновековието към Новото време, търсейки неговата същност в генезиса на модерните пазарни и обществени отношения в българските земи.

През последните 10-15 години в публичното пространство беше лансирана и една принципно различна концепция за същността на случващото се по българските земи през XVIII и XIX в. Представители на по-младото поколение хуманитаристи поставиха под съмнение основателността за обособяване на Възраждането като самостоятелна епоха в българската история. Отхвърляйки научния характер на понятието „Българско възраждане“ и производните му „възрожденски българи“, „възрожденска култура“, „възрожденски процеси“ и т.н., те формулираха тезата, че доколкото през периода на Ранното ново време българите продължават да са плътно интегрирани в Османската империя, то тяхната съдба преминава изцяло под знака не на някаква си кабинетно измислена възрожденска епоха, а на радикалните процеси на модернизация на самото османско общество. Накратко казано – Възраждане няма, има само Танзимат. В духа на придобилия през 90-те години на отминалия XX в. широка популярност „нов прочит“ на българската история, авторите и популяризаторите на новата парадигма, повечето от които никога не са изследвали самостоятелно периода, върху който се упражняваха интелектуално, раздадоха присъдите си и пренасочиха усилията си към други историографски Рубикони. Така, за жалост, както често се случва на полето на родната ни историопис, сериозен дебат не се получи. А че такъв е нужен, няма никакъв спор. Защото, в критиката към използваните досега теоретични модели има верни и полезни констатации, но пък и

самоцелното отричане на едни тези и омаскаряването на опонентите не подпомага диренето на действително научните отговори на повдигнатите въпроси.

Като университетски преподавател винаги съм защитавал позицията, че за да разберем и за да реконструираме възможно по-обективно и по-пълно съдбата на българите през XVIII и XIX в., не можем да игнорираме две важни обстоятелства. Първо – в продължение на почти пет столетия нашите деди са живели в пределите на Османската империя. Искаме или не, състоянието на османската държава и водещите тенденции в нейното развитие, оказват непосредствено влияние и в не малка степен диктуват темповете и посоките за промяна в живота на подвластното християнско население. Второ – заниманията по българска история не би трябвало да се ограничават единствено и само до българската общност. Етнорелигиозната пъстротия по нашите земи е една от специфичните дадености, която не можем да пренебрегваме и без която погледът ни върху собственото ни минало ще бъде винаги непълнен. Разбира се, и обратният подход – на преувеличаване на значението на имперското, на подмяната на българските начала и на европейските фактори с реформаторските напъни на Високата порта (нерядко при това ялови или недовършени), няма да ни доближи до по-доброто осмисляне на родната история. В този именно смисъл, придържайки се към вече постигнатото от професионалната историопис и с всички, произтичащи от това обстоятелство условности, можем да приемем, че през епохата на Българското възрождане възникват нови исторически тенденции, свързани с отмирането на типичните за докапиталистическите общества норми на стопански, социален и културно-политически живот. Под влияние на комплекс от вътрешноимперски и външни фактори, през XVIII и XIX в. настъпват бавни, но видими промени в производството и търговията, в културните потребности, в социалното поведение и народопсихологията на българите. Тези промени създават предпоставки за разчупване на затвореността и изолираността на българското общество от останалия християнски свят, както и за постепенното приобщаване на подвластното християнско население към ценностите на буржоазната цивилизация.

Иновационните процеси в българските земи намират израз в разрастване на производството и в постепенното капитализиране на съществуващите още през XV – XVII в. пазар-

ни отношения. Видимо се разширяват търговските контакти с европейските страни. Една немалобройна група българи успява да натрупа значителни капитали, което, макар и бавно, поражда процеси на социална диференциация, довели до изграждането на нова социална структура на християнското население. През XVIII и XIX в. постепенно се формира и българската възрожденска интелигенция.

Немалък дял във възрожденското развитие на българите заемат и процесите на културнопросветна обнова и утвърждаване на националното самосъзнание. Възраждането бележи фактически раждането на съвременната българска нация и нейното официално признаване от европейските държави. Всички тези нови тенденции в историческото развитие на българите намират ярка изява в движението за новобългарска просвета, в църковната борба, в модернизирването на традиционната българска култура, в организираните борби за възстановяване на независимата българска държава.

Хронологически граници и вътрешна периодизация. За хронологическите граници на Българското възраждане съществуват различни хипотези. Възрожденските дейци от първата половина на XIX в. приемат, че националната пробуда на българите започва с Танзиматските реформи в Османската империя. Така Васил Априлов и Неофит Бозвели сочат за начало на Българското възраждане 30-те години на XIX в., като това си виждане те аргументират с първите стъпки на движението за новобългарска просвета и с разгарящия се по това време църковен спор с Цариградската патриаршия. В годините след Кримската война новото поколение възрожденски дейци като Георги Раковски, Иван Селимински, Любен Каравелов, Гаврил Кръстевич смятат, че Възраждането започва още в началото на XIX в. и свързват това начало с дейността на Софроний Врачански, Васил Априлов и Неофит Бозвели.

През 1871 г. на страниците на издаваното от Българското книжовно дружество в Браила „Периодическо списание“ Марин Дринов публикува статия, посветена на Паисий Хилендарски, в която предлага за начало на възрожденската епоха 60-те години на XVIII в. Тезата на Марин Дринов е подета от следосвобожденските историци, и по думите на проф. Николай Генчев повече от сто години безалтернативно господства в нашата историопис. Обективността изисква да се каже обаче, че мнозина съвременни историографи интерпретират

твърде свободно Дриновата концепция за началото на Българското възраждане.

Според критиците на М. Дринов, вярвайки във възможността една велика личност „да предизвика нова епоха в историята“, той е наложил схващането, че Възраждането на българите начева с появата на „История славянобългарска“ (1762). Оттук насетне цялата дискусия около началото на Българското възраждане се представя като спор „за“ или „против“ възможността Паисий сам да разтърси духовните устои на позадрямалата българска народност и с делото си да предизвика нейното възраждане.

Всъщност, като изважда от забвение личността на Паисий, Марин Дринов едва ли си е поставял за цел да наложи подобна философска концепция за българската история. Работейки върху животоописанието на позабравения по онова време хилендарски монах, Дринов се опитва максимално точно да разкрие общото състояние на българското общество преди и след появата на „История славянобългарска“, и на тази именно основа лансира тезата, че възрожденската епоха започва не през 20-те години на XIX в. (тази теза господства сред тогавашните възрожденски дейци), а вероятно шест-седем десетилетия по-рано, т.е. около средата на XVIII в. Подобно мнение по-късно застъпват Иван Шишманов, Михаил Арнаудов, Боян Пенев, Никола Станев и редица други историци и културоведи.

До Втората световна война единствено Христо Гандев се противопоставя аргументирано на защитаваните от Дринов и Шишманов позиции. В превъзходната си студия „Ранно българско възраждане“ (1939), като прилага необичайния все още по онова време за родната ни историопис интердисциплинарен подход, той убедително доказва несъстоятелността на тезата за „тъмните векове“, предшествали Паисиевата история, и измества долната граница на Възраждането към края на XVII – началото на XVIII в. Малко по-късно, във „Фактори на Българското възраждане“ (1943), той отнася началото на възрожденската епоха още по-назад – към края на XVI – началото на XVII в.

През 40-те и 50-те години на миналия век марксистката историопис обвързва началото на възрожденската епоха с новите стопански и социални тенденции в развитието на българското общество през XVIII в. Първите сериозни стъпки в това отношение са направени от Димитър Косев, Жак Натан,

по-късно от Христо Христов и др., които постепенно налагат представата за Възраждането като епоха на комплексни, взаимнопреплитащи се процеси на преход от Средновековието към буржоазното време. В стремежа си обаче да прокарат Марксовата теория за историята, къде съзнателно, къде неволно, следвоенните историци отдават превес в изследванията си на материалните предпоставки за сметка на духовните фактори. Това неминуемо поражда нови дискусии около долната граница на възрожденската епоха поради очевидното противоречие между желанието да се отхвърли тезата за Паисиевата история като нейно начало и реалните възможности да се докаже с конкретен фактологичен материал, че всъщност делото на Паисий е обусловено от настъпилите вече промени в стопанския живот на българите.

В края на 50-те и през 70-те години на XX в. във връзка с подготовката на двете академични версии на българската история, в рамките на Института по история към БАН, са организирани обсъждания за периодизацията на българската история с участието на широк кръг специалисти, а на страниците на научната периодика се появяват различни мнения по този въпрос. В хода на двете дискусии окончателно се възприема мнението, че Възраждането започва в началото на XVIII в., но съмненията за известна нагласеност в долната граница на новата българска история остават. И несигурността, според мен, се дължи на обстоятелството, че поради характера на включените в научно обръщение извори, доказателственият материал, върху който се основава представата ни за Ранното българско възраждане, е крайно фрагментарен. В този именно смисъл изводите и оценките за стопанското и социалното развитие на българските земи през XVII и XVIII в. се правят по-скоро „по презумпция“, отколкото фактологически аргументирано. Това от своя страна пък изправя всеки историк пред алтернативата или да обоснове по-долна начална граница на възрожденската епоха, като възприеме единичните признаци за промяна в стопанското ежедневие на българите за общовалидни, или да погледне на първите симптоми за разпадане на „класическия“ за османското общество икономически модел като на някакво изключение, и с това на практика да защити тезата за по-късното начало на Българското възраждане.

Затрудненията при определяне началото на Българското възраждане се дължат в немалка степен и на обстоятелс-

твото, че твърде дълго време родната ни историопис робуваше на марксисткия канон, че в рамките на преходните епохи историята на народите е преди всичко и само движение от една общественно-икономическа формация към друга. Тръгвайки от тази постановка, следдеветосептемврийските поколения историци упорито търсят белезите за началото на Ранното българско възраждане в сферата на материалните и социално-класовите отношения – начин на производство, характер на собствеността върху средствата за производство, механизми на разпределяне и т.н. При подобен подход обаче не се отчита нещо много съществено – при определени исторически обстоятелства духовната обнова в дадено общество може да изпревари хронологически промените в неговата материална база.

Ранното българско възраждане е точно такъв исторически период, в който „духът на Новото време“ започва да се проявява далеч преди да се развият съответстващите му според теорията материални предпоставки. И обяснението на този феномен трябва да се потърси в обстоятелството, че макар и воюваща с християнския свят, още през XVII в. Османската държава става все по-податлива на европейските влияния, които ерозират имперските устои и „невидимо“ залагат новите насоки в икономическото и духовното развитие на целия Балкански регион. Така още през последните десетилетия на XVII в. насетне историческото битие на българите неусетно започва да протича под знака на Новото време. Пред подвластното население се откриват нови и нови възможности за духовно общуване с центровете на Европейското просвещение, което от своя страна провокира постепенно един нов тип общественно и стопанско поведение на макар и малобройния, но все по-ясно очертаващ се слой от образовани, заможни и влиятелни българи.

В този именно смисъл промените в материалния живот на българите са резултат на едно продължително, мъчително бавно натрупване, започнало през втората половина на XVII в. и получило необратим характер някъде на границата между XVII и XVIII в. По-осезаеми контури обаче тези промени придобиват едва през втората половина на XVIII в. и точно това обяснява жилавостта на Дриновата теза, че възрожденската епоха започва едва през 60-те години на XVIII в.

И така, документалните свидетелства, с които разполага съвременната българска историопис, дават основание да се

приеме, че епохата на Българското възраждане започва в края на XVII – началото на XVIII в.

Що се отнася до горната граница на Възраждането, повечето автори приемат, че тя трябва да се свърже с Руско-турската война от 1877/1878 г. и последвалите я договори – Санстефански и Берлински. През последното десетилетие все по-настоятелно в научната книжнина се дискутира и възможността края на възрожденската епоха да се свързва с две важни събития: приемането от Учредителното събрание на Търновската конституция (16 април 1879 г.) и избора на Александър I за български княз от Първото Велико народно събрание (17 април 1879 г.). Независимо от продължаващите дискусии за горната граница на Възраждането обаче, е необходимо да се подчертае и едно немаловажно уточнение. Освободителната война и последвалите договори бележат края на възрожденската епоха само за земите, включени в Княжество България. За Източна Румелия горната граница се явява Съединението през 1885 г., а за Македония и Източна Тракия – балканските войни от 1912 – 1913 г.

В хронологичните рамки на възрожденската епоха специалистите разграничават обикновено три периода: Ранно българско възраждане, което обхваща целия XVIII и първата четвърт на XIX в.; вторият период съвпада с началото на реформите в Османската империя (от средата на 20-те години на XIX в. до Кримската война); третият период започва от края на Кримската война и продължава до Освобождението на България.

Границите във вътрешната периодизация на възрожденската епоха имат условен характер. Въпреки това те се използват и в научната, и в учебникарската книжнина, за да се подчертаят най-вече отликите в темповете и зрелостта на възрожденските процеси. Именно от тази гледна точка напоследък в научната периодика се възобновява старата идея на Ив. Шишманов за „етапната значимост“ в развитието на българското възрожденско общество на 40-те години на XIX в. и по-специално – на 1844 г. Без да влизам в задочен спор с привържениците на една подобна вътрешна периодизация на възрожденската епоха, ще си позволя да отбележа, че според мен, много по-удачно би било в рамките на Българското възраждане да се открият не три или четири, а пет етапа: I етап – от края на XVII до началото на 60-те години на XVIII в.; II етап – от 60-те години на XVIII в. до Руско-турската война от

1806 – 1812 г.; III етап – от Букурещкия мирен договор (1812 г.) до Одринския мирен договор (1829 г.); IV етап – от Одринския мирен договор до началото на Кримската война (1853 – 1856 г.) и V етап – от Кримската война до Берлинския договор (1/13 юли 1878 г.).

Действително, подобна периодизация изглежда като че ли самоцелна, и на всичкото отгоре тя игнорира „вътрешните“ фактори в живота на подвластните на Високата порта християнски народи, опирайки се предимно на „външните“ (общоимперски) събития. Чак до Освобождението обаче българите са част от населението на османската държава и, както беше вече отбелязано, тъкмо поради тази причина би трябвало да признаем, че както през XVII – XVIII в., така и през XIX в. основните насоки и темповете на развитие на българското общество се определят в значителна степен от състоянието на Османската империя и от настъпващите в нея промени.

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, БАЛКАНИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ НА ПРАГА НА НОВОТО ВРЕМЕ

Залезът на османската военна мощ. Войната между Османската империя и Свещената лига, която започнала през 1683 г. с амбициозния поход на турците към Виена, завършила катастрофално за Високата порта. Въпреки усилията да се мобилизира целият военен потенциал на империята, цариградското правителство не успяло да внесе обрат в хода на бойните действия. След поредица от неуспехи султан Мустафа II (1695 – 1703) трябвало да признае поражението си и през януари 1699 г. неговите пратеници подписали известния Карловацки мирен договор.

Карловацкият договор отворил нова страница в историята на вековния конфликт между полумесеца и кръста. По силата на мирния договор Османската империя изгубила значителни територии от европейските си владения. Митът за непобедимостта на султановите войски бил окончателно разрушен, а османската държава се превърнала от смъртоносна заплаха за християнския свят във второстепенна политическа сила. През следващите десетилетия военната немощ на Турция станала още по-очевидна, тъй като, впитайки се в продължителни конфликти с Русия, Австрия и Иран, Високата порта била принудена да отстъпи нови територии и едновременно с това да разшири привилегиите на европейските държави в своите владения.

Особено пагубни за Турция се оказали войните с Русия, превърнала се през XVIII в. в най-опасният враг за Цариград. За около стотина години пет пъти двете империи се изправяли една срещу друга. Отначало силите били почти равностойни, дори през 1710 – 1711 г. Високата порта се възползвала от затрудненията на Петър Велики и спечелила ценна победа при река Прут. С всяка нова война обаче Русия укрепвала позициите си и засилвала своето влияние на Балканите. По време на

конфликта от 1735 – 1739 г. например Русия успяла да възстанови контрола си над Азов, а чрез Белградския мирен договор (1739 г.) издействала за своите поданици, търгуващи в пределите на Османската империя такива привилегии, каквито притежавали всички останали европейски държави. Най-чувствително обаче руското превъзходство се проявило при управлението на Екатерина II (1762 – 1796).

В хода на двете „Екатеринини войни“ (1768 – 1774 и 1787 – 1791) руската армия нанесла тежки поражения на турците и дори успяла да навлезе в земите на юг от р. Дунав. Победоносните кампании на Балканите променили радикално съотношението на силите между Русия и Турция, а чрез подписаните в Кючук Кайнарджа (1774 г.) и Яш (1792 г.) мирни договори Петербург си осигурил значителни придобивки в района на Северното причерноморие. През 1783 г. Екатерина II получила и Крим. Така в края на XVIII в. Русия не само реализирала амбициите си за излаз на Черно море, но и открито заявила претенциите си да играе ролята на хегемон в Европейския югоизток. Неслучайно първите биографи на Екатерина II разказват как при посещението си през 1787 г. в Крим императрицата се разпоредила над вратите на току що изградената Севастополска крепост да се постави надпис – „Пътят към Константинопол“.

Военните успехи над Турция довели не само до териториално разширение на Русия. Правителството в Петербург успяло да извлече и редица други облаги. В областта на търговията например били получени изключително широки привилегии. За първи път Портата била принудена да позволи на Русия да открива свои консулства във всички османски провинции. В чисто политически план пък Екатерина II се сдобила и с правото да покровителства православието на Балканите и да бъде гарант за автономния статут на Влашко и Молдова. Всичко това създавало реални предпоставки за разширяване на стопанските контакти и културното общуване между българи и руси. Същевременно победоносните походи срещу Турция превърнали руската експанзия на Балканите в мощен фактор, стимулиращ политическата активност на подвластните на султана християнски народи. И независимо че по отношение на Високата порта Петербург преследвал собствените си интереси, българи, сърби, власи и гърци възприемали руските действия през призмата на своите надежди за скорошно избавление от чуждото иго. Руските владетели от Екатерина II

насетне осъзнавали добре това и полагали последователни грижи, за да укрепват сред турските поданици вярата в освободителната мисия на Русия.

Привидно изгодата била взаимна. Петербург си осигурявал съюзник в лицето на подвластната християнска рая, а балканските народи, уверени в искреността на руската политика, пристъпвали към организиране на силни националноосвободителни движения. В действителност обаче разминаването между обективните руски интереси и освободителните тежнения на южните славяни не било за подценяване, защото покрай всички положителни аспекти на влиянието на руския фактор върху Българското възраждане, за цялото столетие – от Кючук Кайнарджа до Сан Стефано – политическите борби на българите се оказали зависими от поведението на Азиатския департамент и обслужвали реално стратегическите планове на Русия.

Кризата в Османската империя. Военните неуспехи от края на XVII и през целия XVIII в. се отразили неблагоприятно върху общото състояние на Османската империя. Армията била напълно деморализирана. Финансовата криза се задълбочила, беззаконието и корупцията обхванали всички структури на местната и централната власт. Анархията взела неконтролируеми размери, а опитите на Високата порта да възстанови реда в държавата се оказали ялови. Плахите реформи на Ахмед III (1703 – 1730) имали частичен успех, а усилията на Селим III (1789 – 1807) да модернизира в европейски дух армията и администрацията на империята завършили през 1807 г. с детронирането му.

Особено показателни за икономическото състояние на османската държава през XVIII в. са някои данни, отразяващи финасовите възможности на Портата. Според включените в научно обръщение документални свидетелства, през 1630-1631 дефицитът в султанската хазна бил 742 079 акчета, през 1652 – 120 000 000, през 1661 – 175 000 000, а през 1690-1691 г. достигнал 247 126 958 акчета. През цялото осемнадесето столетие дефицитът във фиска продължавал да расте и това до голяма степен обуславяло засилването на инфлационните тенденции в имперската икономика.

В същата посока действало и хроничното обезценяване на акчето. В края на XV в. например златният венециански дукат се разменял по тържищата на Османската империя само за 47 сребърни акчета, през 1572 г. – за 60 акчета, през 1618 г. – за 120 акчета, а през 1707 г. – за 360 акчета.

Слабостта на Османската империя през XVIII в. намерила израз и в постепенното разлагане на основните институции, върху които някога се крепяла мощта на султана – еничарският корпус и спахийството. На границата между Средновековието и Новото време и двете военни съсловия претърпели видима еволюция. Принципите за рекрут на еничарите например били изцяло подменени. През XVIII в. корпусът фактически се попълвал предимно от мюсюлмански деца, чиито родители дори плащали, за да включат синовете си в списъците на еничарите. Самите еничари започнали да се женят и да се включват активно в различни стопански дейности – най-вече търговия и прекупвачество.

Инфилтрирането на еничарите в сферата на градското стопанство породило нови икономически интереси на еничарското съсловие, което пък от своя страна довело до засилване на техните амбиции за контрол над местната и централната администрация. Разчитайки на зависимостта на Портата от корпуса, който бил със самочувствието на единствената организирана военна сила в империята, еничарите придобивали все по-голямо влияние в страната и постепенно се превърнали в решаващ фактор за политическото състояние на Османската империя.

Новото политическо статукво в османското общество намерило външен израз в многобройните персонални рокади по различните етажи на местната и централната власт. Подкупите и корупцията обхванали административния и съдебния апарат. Неудобните чиновници били веднага подменяни, а срещу високопоставените паши и везири се организирали заговори. В управлението на империята видимо нараснала и ролята на редица задкулисни фигури като валиде султанката, придворните фаворити и др.

Изворовите данни показват например, че от 1648 до 1774 г. на османския престол са се сменили 8 султани, трима от които били насилствено детронирани; 74 велики везири; 63 мюфтии; 64 рейсефендита; 77 капудан паши. Само през петнадесетгодишното управление на Махмуд I (1730 – 1754) се сменили 16 велики везири, 18 капудан паши, 24 рейс ефендита и 12 мюфтии. Тези цифри илюстрират необичайно висока дори за Ориента динамика на висшия управленски елит. Самият факт, че за едно столетие (1703 – 1807) трима султани (Мустафа II, Ахмед III и Селим III) са били свалени и умъртвени чрез еничарски бунт, илюстрира най-добре сериозните проблеми, с

които Високата порта е трябвало да се справи, за да прекрачи прага на Новото време.

Освен еничарството, на подобна ерозия през XVII – XVIII в. било подложено и тимариотското съсловие. Неуспешните войни засилвали нежеланието на спахиите да участват в бойните походи срещу Австрия, Русия и Персия. Възползвайки се от корупцията на финансовите чиновници, стотици спахии не се явявали на свикваните от Портата сборове. В същото време обаче те продължавали да ползват предоставените им тимари и зеамети. Нещо повече. Широко разпространение през разглеждания период придобила практиката на даване под аренда на тимарите, при това по няколко пъти на различни лица.

Многобройни документални свидетелства от кадийските регистри показват как през първата половина на XVIII в. в района на Добрич (тогава Хаджиоглу Пазарджик) дребните владетели на тимари продавали на търг своите владения, като спечелилите търга също продавали тимара. Тази операция можела да се повтаря с чисто спекулативна цел по 3-4 пъти и нито един от арендаторите не поемал задължението да служи в султанската армия. Нерядко приходите от един и същ тимар се взимали по няколко пъти в годината от различни лица, като всеки представял на местния кадия надлежно заверен документ, че той е истинският владелец на тимара. Други тимариоти успявали чрез подкуп да впишат в официалните регистри много по-малки стойности за своите приходоизточници – тимари от 1000 – 1500 акчета реално давали по 50 000 – 60 000 акчета приход. В крайна сметка тежестта от това положение падала върху българското население, но в не по-малка степен губела и централната власт.

Кризисното състояние на империята подтикнало Високата порта да предприеме решителни мерки срещу корупцията и икономическата разруха в балканските си провинции. Като временен изход от създалото се положение султанското правителство потърсило опора във влиятелното по места аянско съсловие. Аяните – богати мюсюлмани, ползващи се с авторитет на местни първенци, получили правото да подпомагат дейността на санджакбеювете. През 1726 г. Ахмед III издал ферман, с който регламентирал изборът на аяни да става само измежду влиятелните жители на градовете и нахиите, без намесата на санджак-беювете. Последните трябвало само да потвърдят избора на аяните и след съгласуване с бей-

лербея на Румелия да им издадат специален документ – аянлък буюрулдусу.

Към средата на XVIII в. правомощията на аяните постепенно се разширили. Те били задължени да контролират разпределянето и събирането на общите налози, да следят за правилното и своевременно набиране на войската в окръга, да надзирават дейността на административните чиновници и кадиите. С времето обаче ролята на аяните в управлението на провинциите нараснала неимоверно. Създали се реални предпоставки самите те да се превърнат в дестабилизиращ централната власт фактор. Влиятелният Али паша Янински например, чрез умело използване на откупната система (маликяне), успял да стане притежател на над 1000 чифлика, които му носели годишен приход от над 20 млн. гроша.

Зачестили и случаите на неправомерни действия от страна на аяните. Опорочил се дори начинът на техния избор. През 1783 г. за аянския пост в Сливенската каза например се борели четирима претенденти. Един от тях, Мехмед Хумбурджи, набрал със синовете си отряд от дезертъори и български селяни, и узурпирал аянската длъжност. Почти по същото време в Балчик аянският пост бил взет насила от някой си Ибрахим, който самоволно заел мястото на местния еничарски началник и назначил баща си за аянин на нахията.

Превръщането на аяните от опора на централната власт в нейн съперник принудило Абдул Хамид да издаде през 1785 г. ферман, с който премахвал аянската институция. Но това решение дошло твърде късно, защото противопоставянето на провинциалната османска аристокрация на Високата порта било вече безспорен факт. Повсеместно в Египет, Анадола и Румелия сепаративните тенденции започнали да вземат връх, а деструктивните процеси в Османската империя достигнали своята кулминация.

По това време Високата порта се вплела в продължителни конфликти с Русия и Австрия. Желанието на Мустафа III, а след него и на Абдул Хамид да мобилизират целия военен потенциал на империята, породило недоволство сред еничарите, аяните и местните управници. Тимариотите отказвали масово да се явят под бойните знамена. Спекулата се засилила, в повечето провинции започнали размирици, а разбойничеството придобило характер на организирано движение, известно в нашата история под името кърджалийство.

Кърджалийското време. Интересът към възникването,

същността и обхвата на кърджалийството започва да се оформя още преди Освобождението, когато редица възрожденски дейци като Георги Раковски, Любен Каравелов, Васил Друмев се опитват да представят първите по-обобщаващи картини за периода на големите размирици по българските земи от края на XVIII в. По-късно с историята на кърджалийството се занимават П. Орешков, М. Теофилова, Щ. Атанасов, Д. Косев, Стр. Димитров. Сред по-новата генерация български османисти свои приноси по темата имат и Росица Градева, Светлана Иванова, но най-сериозното изследване в родната ни историопис върху т.нар. „кърджалийско време“ е дело на Вера Мутафчиева, която преди повече от три десетилетия обобщи задълбочените си проучвания върху анархията в Османската империя в специална и все още ненадмината по научната си стойност монография.

Въпреки значителната по обем литература редица въпроси, засягащи кърджалийството, продължават да имат дискуссионен характер. Спорен е например въпросът, откога датират най-ранните прояви на кърджалийството. Някои автори търсят зараждането на организираното разбойничество в Румелия към 1791 г., свързвайки възникването на първите кърджалийски отряди с началото на Селимовите реформи. Други изследователи отнасят раждането на кърджалийството с подписването на Яшкия мирен договор между Русия и Турция (9 януари 1792 г.), когато оголелите и разгневени от поредната военна авантюра на Портата войници се отдават на масови грабежи и безчинства из Добруджа и Североизточна България. Трета група историци поставят началото на кърджалийството в 1793 г., а според Вера Мутафчиева неговите първи симптоми се появяват още в края на 70-те години на XVIII в.

Сериозни научни дискусии предизвиква и въпросът за същността на кърджалийството. По-ранните автори възприемат размириците в Османската империя като проява на типичното за всички феодални общества разбойничество (хайдутство). Вук Караджич например е един от първите, който определя кърджалиите като „турски хайдути“. Други изследователи пък предпочитат да представят събитията от края на XVIII в. като израз на класовите и националните противоречия в Османската империя. Щерю Атанасов например твърди, че кърджалийството е проява на масовата антифеодална борба на българското селячество срещу турските спахии и

българските чорбаджии. Вера Мутафчиева от своя страна разглежда кърджалийството като социално явление, закономерно породено от конкретните тенденции в общественно-политическото развитие на османското общество на прага на Новото време.

За да не навлизам повече в дебрите на историографските спорове, ще си позволя да отбележа само следното: повече от очевидно е, особено за нас, които живеем в условията на по-редния преход в българската история, че разпадането на всеки централизирано управляван държавен модел, какъвто безспорно е притежавала и Османската империя, неминуемо се съпровожда от множество деструктивни явления като корупция, беззаконие, рекет, грабеж и разбойничество, разпадане на моралните устои на обществото и т.н.

Отначало всички тези прояви имали ограничен характер. В края на 70-те години на XVIII в. белезите на започващата криза можели да се локализируют в Никополско и Добруджа. През 80-те години организираното разбойничество обхванало лавинообразно и Севлиево, Плевенско, Хасковско, Пловдивско. Постепенно малобройните шайки се превърнали в големи дружини от по няколкостотин души, които действали на широк периметър. Нападенията ставали все по-дръзки и организирани. Значителни райони от Румелия фактически попаднали под властта на кърджалийските главатари. През 1793 г. например Кара Фейзи, Билял ага от Радомир и Сюлейман Каргалията от Дупница се обединили и нападнали Самоковско. Подобни акции имало и в Хасковско и Чирменско. През следващите няколко години десетки градове като Елена, Тетевен, Плевен, Нова Загора, Жеравна, били разграбени и опожарени. Много селища запустели, а населението било масово принуждавано да плаща на кърджалийските главатари значителни суми, за да откупи спокойствието и мира си.

Неспособността на централната власт да се справи с организираното разбойничество принудила християнското население само да поеме своята защита. На места то започнало да се въоръжава и под ръководството на своите първенци се опитвало да даде отпор на бандитските нападения. Характерен пример за това били Котел, Сливен и други старопланински селища, но тези усилия не можели да премахнат първопричините за бързото разпространение на всеобщата анархия и разруха. Още повече, че успоредно с пладнешкото разбойничество на кърджалии и даалии, през последната трета на XVIII в., бъл-

гарските земи станали арена и на продължителни аянски размирици.

Първите организирани опити на отделни аяни да укрепят личната си власт датират още от средата на XVIII в. В Албания например Мехмед бей Бушатли положил основите на династията на шкодренските отцепници през 1756 г. Из българските земи обаче този процес започнал през 70-те – 80-те години на века. Като използвали задълбочаващата се анархия в Румелия и безсилието на централната власт, по-влиятелните паши и бейове от Видинско, Русенско, Силистренско и Добруджа започнали открито да се противопоставят на султана. Те сформирали свои въоръжени отряди и с тяхна помощ се обявявали за самостоятелни владетели, събирали данъците от българското население и сами раздавали правосъдие, отказвали да се подчинят на изпращаните от Цариград чиновници и воювали срещу верните на султана войски. Нерядко обединявали силите си и организирали разорителни походи из Софийско, Тракия и Македония.

Особено прочут и силен бил видинският отцепник Осман Пазвантоглу. Повечето историци приемат, че Пазвантоглу се е родил във Видин през 1758 г. Размирните си действия започнал през 1787 г. и само след 5 години успял да набере отряд, с който нападнал Видинската крепост. През 1793 г. безвластието в Румелия достигнало своя връх. Ловък и амбициозен политик, Осман Пазвантоглу привлякъл на своя страна всички недоволни от управлението на Високата порта, включително и местното българско население. Едни от най-доверените му помощници станали Кондо войвода и хайдут Велко. Селяните от Видинско също го подкрепяли, защото той обещавал да премахне част от многобройните им данъци. Влиянието и силата на Осман Пазвантоглу нараснали дотолкова, че през 1794 г. той успял да превземе Видин и превърнал дунавската крепост в свой укрепен пункт. На няколко пъти Високата порта организираща походи срещу Видин, но не успяла да постигне нищо.

В края на XVIII и началото на XIX в. с Осман Пазвантоглу започнали да се съобразяват не само султанът, но и европейските дипломати. Преговори за съвместни действия с него водели Русия и Франция. Съществуват данни, че през есента на 1801 г. Осман Пазвантоглу изпратил дори своя делегация в Париж, която влязла в контакти с френския външен министър Талейран във връзка с разработването на проект за

общи действия срещу тогавашното цариградско правителство. В крайна сметка обаче, особено след избухването на Сръбското въстание (1804), между Селим III и видинския отцепник било постигнато споразумение, а малко след смъртта на Осман Пазвантоглу (1807 г.) Високата порта успяла да си възтанови напълно и контрола над Видин.

Казаното дотук за кризисното състояние на Османската империя през XVIII и началото на XIX в. не трябва да се абсолютизира. Действително, основните институции в държавата на падишаха агонизирали. Корупцията и анархията разяждали отвътре устоите на империята. Еничарският корпус се изродил окончателно. Тимарската система се разпаднала. Децентрализацията и политическият сепаратизъм сблъскали интересите на Портата с интересите на провинциалните паши и бейове. Военните катастрофи при конфликтите с Русия, Австрия и Персия се редували една след друга. Но това съвсем не означавало, че османската държава изживявала последните си дни. Подобни твърдения, обогрени от желанието да се представи кризата като неизлечимо състояние на османското общество, не могат да дадат обективен отговор на въпроса защо все пак Портата оцелява, а българите остават под властта на падишаха още шест-седем десетилетия.

Отговорът на този въпрос може би трябва да се търси в неравномерното историческо развитие на Османската империя, в протяжността на деструктивните процеси, в сложното съжителство на кризисните с градивните тенденции. Не трябва да се пренебрегва и обстоятелството, че независимо от сериозните политически и военни изпитания, пред които била поставена Високата порта през XVIII в., независимо от постепенното ерозиране на вътрешните устои на империята, част от османските държавници осъзнавали необходимостта от промени и упорито се опитвали да ги приложат в една или друга сфера на обществения и икономическия живот. И въпреки незавършеността, ограничеността, а нерядко и провала си, тези реформени усилия възпирали временно разпадането на имперските структури и създавали предпоставки за запазване на османските владения.

СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Промените, които настъпили в Османската империя през XVIII в., не останали без последствия за живота на българския народ. Привидно статутът на българите се запазил такъв, какъвто е бил и през предходните столетия. Но дълбоките социални и политически катаклизми, разтърсили из основи османското общество, създали в Румелия съвършено нова конюнктура, която от своя страна провокирала стопанската инициатива на българите и материалната обнова на тяхното ежедневие.

В чисто икономически план, през периода на Ранното възраждане започнало да се проявява постепенно оживление в развитието на селското стопанство и занаятчийството. Причините за това били различни. От една страна, Османската империя загубила стратегически от стопанска гледна точка територии като Унгария и Крим. Египет, Анадола и Румелия станали за дълго арена на военни конфликти и размирици. Същевременно, през XVIII в. значително се увеличило населението на големите имперски градове, което пък довело до нарастване на потреблението на храни и занаятчийски произведения. Не по-малко значение имало и развитието на търговията между османските провинции и европейските държави. Всичко това отредило на българските земи ново място в Османската империя и през XVIII в. те постепенно придобили важно стопанско значение за Високата порта. Така новата стопанска конюнктура създала благоприятни условия за развитие на занаятите, търговията и земеделието и същевременно стимулирала генезиса на капиталистическите форми на производство.

В сферата на селското стопанство Ранното българско възраждане било белязано от две противоположни тенденции: разпадане на класическия османски модел на земевладение и зараждане на частнособственическите отношения в българ-

ското село. Двете тенденции протичали с различен интензитет, неравномерно и в пряка зависимост от общото състояние на османското общество.

Като цяло през XVIII в. в българските земи видимо нараснал обемът на производство на зърнените храни и широко навлезли техническите култури (памук, коприна, тютюн, маслодайни насаждения). Постепенно и под влияние на географските фактори на територията на страната се обособили райони, специализирани в производството на определени култури. Македония например се специализирала в отглеждането на памук; по долините на Места, Струма и в Родопския масив се разпространили тютюневите насаждения; в предбалканските и подбалканските селища се засаждали черничевите масиви, необходими за производството на коприна. Добруджа се обособила като най-големият зърнодобивен район на Румелия, подбалканските полета (Казанлъшко, Карловско, Сопотско) придобили известност с отглеждането на рози, а в Пловдивско и Пазарджишко продължавал да се произвежда ориз. На места започнало усвояването на царевичата. Значителен подем настъпил и в скотовъдството.

Едновременно с тези промени през XVIII и началото на XIX в. все по-ясно се очертавала и пазарната ориентация на селскостопанското производство в българските земи. Нараснал броят на т.нар. чифлишки стопанства, които изцяло ориентирали дейността си към пазара. Това от своя страна допринасяло за разширяване ролята на стоково-паричните отношения в българското село, както и за тяхното постепенно капитализиране.

В научната литература са изказани различни мнения за начина на формиране на чифлиците, за характера на чифлишкото стопанство и за времето, когато то е започнало да се развива у нас. Повечето специалисти са единодушни, че пътищата за създаване на чифлици през XVIII в. са били многообразни. На места това е ставало чрез законна покупко-продажба на тапиите за притежание на земя. Другаде комасацията на земята се е извършвала насилствено. На трети места чифлиците са се изграждали върху мерийска земя или чрез усвояване на необработваеми масиви.

Дълго време в българската историопис господстваше мнението, че чифлиците са започнали да се появяват през втората половина на XVII в., като най-голямо разпространение са получили през периода на анархията (втората половина на

XVIII и началото на XIX в.). Постиженията на модерната османистика налагат това мнение да бъде коригирано, тъй като свидетелства за съществуването на чифлици има още от XV – XVI в. По това време обаче чифлишките стопанства били малко на брой и не те давали облика на аграрните отношения в Османската империя. Що се отнася до характера на чифлишкото стопанство, в литературата се дискутират три възможни оценки. Според едни автори чифлиците продължават да носят всички характерни черти на османския феодален модел и в този смисъл те са изцяло свързани със средновековния тип земеделие. Втора група историци дават превес на новите капиталистически елементи в организацията на производството в чифлишкото стопанство и най-вече в начина на реализиране на готовата продукция. Трета група специалисти смятат, че в чифлиците се преплитат елементи, характерни и за средновековния, и за капиталистическия начин на производство. Независимо от споровете обаче всички стопански историци признават най-важната особеност на чифлишкото стопанство – неговата пазарна ориентация.

Развитието на чифлишкото стопанство имало още една важна последица за ранновъзрожденското общество. В условията на всеобщата криза на османския икономически модел чифлиците са представлявали преходна форма от условното към частното земевладение и това допълнително стимулирало генезиса на модерните форми на собственост в българското село. Всъщност през XVIII в. чифлиците се разпространили дотолкова, че в отделни райони като Добруджа и Видинско например техният относителен дял в обема на обработваемата земя се изравнил с този на мюлковата и вакъфската собственост.

Показателни за размаха на чифлишкото стопанство през периода на Ранното възраждане са данните, извлечени от Христо Гандев от кадийските регистри на Русе. През 1657 г. например край Русе е имало само 3 чифлика, през 1659 г. – 32, през 1734 г. – 43, през 1737 г. – 45. Общо през 1737 г. в чифлишките стопанства работели 814 души, което правело средно по 17-19 души на чифлик.

Най-широко разпространение чифлиците намерили във Видинско, Русенско, в Добруджа и Македония, като в повечето случаи те били притежание на мюсюлмани – предимно местни аги и бейове или еничари ветерани. Постепенно обаче и отделни по-заможни българи успели да се впишат в новата

стопанска конюнктура и станали притежатели на големи обработваеми терени. Като пример в това отношение може да се посочи хаджи Христо от Габрово, който през 80-те и 90-те години на XVIII в. въртял успешна търговия с Русия, Влашко, Молдова. Натрупал значителни парични суми, хаджи Христо предпочитал да влага спечеленото в недвижими имоти. Само за няколко години той закупил десетки ниви, ливади, воденици и тепавици в различни села около Габрово и станал един от най-богатите и влиятелни българи в района. Подобни примери могат да се дадат и с други българи от Котелско, Карловско, Търновско, Видинско. Всички те под една или друга форма започвали стопанската си изява в сферата на посредническата търговия с овце, вълна, коприна и след като се замогнали малко, влагали големи суми в закупуване на земя.

Още по-видими промени през периода на Ранното възраждане настъпили в градското стопанство. Най-общо, през XVIII и началото на XIX в. традиционните занаяти в българските земи изживели подем, свързан с възникването на нови производства, с възприемането на нови технологии и с усвояването на нови форми на организация на занаятчийската и търговската дейност.

Важна роля за икономическия просперитет на българските градове през XVIII и първата половина на XIX в. играела разрастващата се търговия на Османската империя с европейските държави. Стопанският интерес на големите християнски държави към Балканите датирал още от предвъзрожденския период, но по различни причини той видимо нараствал едва през осемнадесетото столетие. За Франция например османските пазари били от първостепенна важност, тъй като след загубата на редица колониални територии прогресивно развиващата се френска текстилна индустрия изпитвала остра нужда от суровини и сигурен пласмент. За Англия и Холандия пък търговията с подвластните на Високата порта земи била по-скоро въпрос на политически престиж, отколкото на икономическа целесъобразност. Що се отнася до Русия и Австрия, стопанските интереси на тези две държави съпадали напълно с амбициите им за военнополитическа хегемония в Европейския югоизток.

До края на XVII в. Високата порта твърде скъпернически предоставяла на чуждестранните търговци достъп до своите пазари. Държавният монопол над търговията с редица стоки, множеството законодателни ограничения, непознаването

на местните езици и обичаи, и не на последно място – липсата на сигурност, правели левантийската търговия твърде непривлекателна за западноевропейския предприемач. След Карловацкия мирен договор обаче обстановката на Балканите коренно се променила. Политически слаба и немощна във военно отношение, Високата порта била принудена под натиска на големите християнски държави да им предоставя нови и нови привилегии, които създавали все по-благоприятни условия за тяхното стопанско и културно проникване на Балканите. Най-активни в това отношение били Франция, Австрия и Русия. Значително се разширила и търговията с Англия, Холандия, Испания, Швеция, италианските земи.

Първоначално европейската търговия се съсредоточавала в големите османски пристанища и близките им околности. Но нарастващата взаимна конкуренция подтиквала отделните страни към усвояване на нови и нови пазари. Така естественият стремеж за разширяване периметъра на търговското присъствие в Леванта и на Балканите довел до постепенното приобщаване и на българските земи към голямата европейска търговия.

По едно неписано правило българските земи ставали първоначално обект на специални проучвания, целящи да разкрият стопанските възможности, състоянието на инфраструктурата, местните обичаи и традиции. За набирането на тази информация се използвали услугите на пътешественици, професионални разузнавачи, бивши военнопленници, дипломатически агенти и куриери, мисионери. Въз основа на събраната информация всяка страна разработвала конкретни проекти за организирано проникване в българските земи, които обикновено се свързвали с откриването на консулства в по-големите градове по Дунав и Черноморието, в Тракия или Македония.

До края на XVIII в. всички европейски държави успели да изградят свои представителства (консулства и вицеконсулства) в по-големите имперски градове, които действено гарантирали привилегиите на своите сънародници, впуснали се в рисковете на левантийската търговия. През същото столетие били предприети и първите опити за откриване на консулства и по българските земи. Подобни проекти били разработени през 40-те години на века от Франция, а през 80-те години и от Русия. Първоначално Франция предлагала да се открие вицеконсулство в Русе или Свищов, а по-късно – в Пловдив. Руската дипломатия пък се насочила към Силистра и Вар-

на. Поради съображения за сигурност обаче, Високата порта не допуснала чужди представителства в България. Едва през XIX в. в София, Варна, Пловдив, Русе, Търново и други български градове започнали да функционират по различно време и с различна продължителност консулски служби на Франция, Англия, Русия, Австрия, а по-късно и на Германия и Италия.

В продължителния и многолик процес на проникване на модерната европейска търговия в българските земи всяка една от големите европейски страни в различна степен и под различна форма успявала да си осигури място на българския пазар. При това зад съществуващите различия трябва да се открият различията в степента на стопанско ангажиране в балканския регион, различията във възможностите за влияние върху Високата порта, различията в благосклонността на турското правителство и др. под.

Анализът на изворовите данни показва, че през периода на Ранното възраждане най-голям интерес за чуждестранните търговци представлявали текстилните суровини (вълна, коприна и памук), восъкът, кожите, зърнените храни и отделни занаятчийски произведения. Вносът се свеждал до кафе, индиго, манифактурни и фабрични изделия, стоки на лукса.

В чисто географски план активните външнотърговски контакти на българите през XVIII в. били насочени предимно към Русия и Средна Европа, докато присъствието на Англия, Франция, Холандия и другите западни партньори на Османската империя било ограничено и опосредствано чрез многобройните търговски къщи в Цариград, Одрин, Солун, Кавала, Смирна. Тези особености във външнотърговската ориентация на българските земи не би трябвало да се игнорират, особено ако се отчете, че в сравнение със западните държави, стопанският меркантилизъм в Русия, Австрия, Влашко и Молдова се утвърждавал твърде бавно и болезнено.

Зоните, в които възрожденските българи проявявали видима активност, всъщност се отличавали със забавено обществено икономическо развитие. На практика тези зони изоставали значително от темповете на развитие на капиталистическите производствени отношения в другите региони на стария континент. Не било без значение обстоятелството, че и трите империи – Османската, Австрийската и Руската – имали сходна стопанска структура. Подчертано аграрният характер на техните икономики предварително ограничавал шан-

совете за превръщането на взаимния търговски обмен в предпоставка за развитие на манифактурното и фабричното производство у нас. Така по силата на геополитическия фактор още през Ранното си възраждане българите останали встрани от благотворното въздействие на проспериращата западноевропейска икономика, която в лицето на Англия, Франция и Холандия била центробежната сила на европейския прогрес през XVIII в. Тогава логично възниква въпросът: в какво трябва да се търси влиянието на търговските връзки на българските земи с една или друга европейска държава?

Обикновено в популярната и учебникарската книжнина се приема, че търговията между Османската империя и Европа способства за бързото проникване на капиталистическите производствени отношения във всички християнски провинции на империята, включително и в Румелия. Но от геоикономическа гледна точка подобно твърдение е лесно атакуемо, доколкото през XVIII в. Русия и Средна Европа не са били типичните носители на новите материални отношения. Тогава как трябва да се декодира формулата за проникването на капиталистическите отношения в българските земи?

На първо място, най-видимата проекция от търговската активност на европейските държави на Балканите трябва да се търси в разрастването на обема на селскостопанското и занаятчийско производство на българите. Нарасналото търсене на вълна, памук, коприна, восък, кожи, тютюн и т.н. намерило израз в разширяването на тяхното производство в българските земи. Това от своя страна стимулирало стопанската инициатива на тогавашните българи, позволило им да понатрупат капитали, обществен опит, самочувствие.

На второ място, външотърговските контакти провокирали по-нататъшното развитие на вътрешната търговия в българските земи. Меркантилно мислещите българи успели още през XVIII в. да се включат в системата на посредническата търговия и да натрупат значителни парични суми и влияние сред местната и централната администрация. Една част от тези българи насочили интересите си към осигуряване на големите държавни доставки от хранителни и занаятчийски продукти за столицата и османската армия. Други се ориентирали към търговските операции с европейските партньори на Османската империя. Последните започнали да създават дори свои търговски сдружения и да осъществяват делови контакти в Русия, Влашко, Молдова, Австрия (Трансилвания и

Унгария), Египет, Индия. Постепенно възникнали и значителни български търговски колонии в Будапеща, Виена, Букурещ, Браила, Гюргево, Яш, Нежин, Москва, Одеса, Калкута, Смирна.

Съществени изменения през XVIII и началото на XIX в. настъпили и в организацията на търговските сделки. Нарасналата стопанска инициатива на българите, общата политическа и социалноикономическа конюнктура на Балканите и примерът на европейските държави позволили на българските търговци да усвоят и постепенно да приложат една по-усъвършенствана система за придобиване на търговска печалба. Само за две-три десетилетия българските търговци възприели редица елементи от организацията на тогавашната европейска търговия като използването на търговския кредит, търговската марка, търговската реклама, търговията по мостра, командитното и акционерното сдружение и др.под. Важно място в стопанския живот на българите заели панаирите, които през XVIII и XIX в. се обособили като своеобразни стокови борси. Най-привлекателни за европейските партньори на Османската империя били панаирите в Сливен, Узунджово, Долян, Неврокоп, Ески Джумая (дн.Търговище) и др. Ежегодно там пристигали търговци от всички краища на империята, от близки и по-далечни страни (Австрия, Русия, Франция, Дунавските княжества, Англия, италианските и германските градове).

Чувствителни промени настъпили и в организацията на самото производство. Същевременно продължил и процесът на по-нататъшна диференциация и специализация на занаятите. Видимо започнало да се осъществява и райониране на градското производство на географски принцип. Така като мощни занаятчийски центрове в областта на кожухарството през XVIII и началото на XIX в. се обособили Враца, Габрово, Свищов, Плевен, Щип, Струга, Сливен, Татар Пазарджик и Пловдив пък се развили като значителни центрове на абаджийското производство в цяла Румелия. Железодобивът и обработката на желязо се съсредоточили в Самоков, Странджа, Неврокопско; ножарството – в Габрово и Сливен; гайтанджийството – в Карлово, Копривщица, Калофер; килимарството – в големите родопски селища, и т.н.

Важна роля за по-нататъшното развитие на занаятчийското производство по българските земи изиграли и някои протекционистки мерки, които, макар и инцидентно, били пред-

приемани от Високата порта в духа на реформаторската политика на Ахмед III и Селим III. Показателен пример в това отношение са усилията на великия везир Дамад Ибрахим паша (1718 – 1730) да стимулира производството на аба в Пловдив, Солун и Одрин. През 1773 г. султан Мустафа III (1757 – 1774) издал специален ферман, регламентиращ дейността на еснафите, което дало силен тласък в развитието на професионалните занаятчийски сдружения във всички провинции на Османската империя. Така, според запазените документални свидетелства от периода на Ранното българско възрождане в Габрово до началото на XIX в. функционирали 23 еснафа, в Ловеч – 25, в Копривщица – 12, в Горна Оряховица – над 10, и т.н.

Най-силно иновационните процеси през XVIII и първата половина на XIX в. засегнали текстилното производство. Нарасналото търсене от страна на европейските търговци, както и непрекъснато увеличаващите се потребности на османската армия, на султанския двор и на населението на големите градски агломерации, предизвикали непознат дотогава интерес към произвежданите в българските земи текстилни суровини. Всички занаяти, свързани с обработката на вълна, памук и коприна, преживели бурен подъем. Десетки селища в страната, между които Пловдив, Пазарджик, Сливен, Габрово, Котел, Карлово и др., дължали своя просперитет именно на копринарството, абаджийството, гайтанджийството, обработката на памук, бояджийството. В този именно бранш възникнали и първите манифактурни и фабрични предприятия в България.

Включените в научно обръщение документални свидетелства дават основание да се приеме, че първите манифактури от разпръснат вид са се появили през 80-те години на XVIII в. в Габровско и Врачанско. Техните основатели – хаджи Христо и Тошо Ценов, се занимавали с износ на коприна за Русия и Австрия. След няколкогодишни усилия да увеличат обема на изнасяната от тях стока, те решили сами да организират производството ѝ и пристъпили към създаването на разпръснати манифактурни предприятия в околните на Габрово и Враца села. Малко по-късно се създали и големи централизиранни манифактури, а през 1835 г., с благословията на Високата порта, Добри Желязков успял да открие в Сливен първото фабрично предприятие в България.

Липсата обаче на гаранции и законови условия не позволила на манифактурното и фабричното производство да се раз-

гърне в пълен обем. Чак до Освобождението модерната индустрия в българските земи останала в „родилните си пелени“. Въпреки това общото стопанско оживление през XVIII и началото на XIX в. подпомогнало създаването на нови материални, социални, културни, политически и психологически условия, към които българското общество започнало постепенно да се адаптира, и в които практически то осъществило своето ранновъзрожденско развитие. През втората и третата четвърт на XIX в. тези тенденции се задълбочили, което фактически позволило на българите да излязат от средновековното си битие и постепенно да се приобщят към ценностите на буржоазната цивилизация.

ЗАРАЖДАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕОЛОГИЯ

Нови тенденции в духовния живот на османското общество през XVIII в. Процесите на промяна в икономическото, социалното и политическо развитие на Турция след Карловацкия мирен договор засегаха видимо и духовния живот на османското общество. На фона на задълбочаващата се криза, в структурите на централната власт в големите имперски градове постепенно покълвали нови исторически тенденции, които променяли не само материалния живот, но и културните потребности на по-образованите представители на висшите политически кръгове в Османската империя, техният начин на мислене, тяхното поведение. В същата посока действало и разширяващото се в балканските провинции на Високата порта влияние на идеите на Европейското просвещение, които подтиквали немалка част от управленския елит в империята все по-ясно да осъзнае необходимостта от модернизиране на основните държавни институции.

Първите симптоми за настъпващата промяна в духовното развитие на османското общество могат да се доловят през 20-те и 30-те години на XVIII в. – един период от историята на Турция, останал известен под името „Ляля Деври“, т.е. „Епоха на лалетата“. По това време на османския престол се намирал Ахмед III (1703 – 1730), който имал амбицията да възвърне мощта и престижа на своята държава. През 1718 г. Ахмед III назначил за велик везир Дамад Ибрахим паша. Решен да реформира централния административен апарат по европейски образец той изпратил като официални представители на Високата порта във Виена (1719 – 1730), Париж (1720 – 1721), Москва (1722 – 1723) и Полша (1730 г.) доверени хора, които трябвало внимателно да изучат чуждия опит.

Пратеникът в Париж например, Мехмед ефенди, веднага след завръщането си в Цариград станал ревностен пропагандатор на френската култура и под негово влияние великият

везир предприел мащабно строителство на нови дворци, джамии, медресета, обществени сгради, фонтани и градини. Активизирал се и османският интелектуален елит. Започнали да се организират големи дворцови празненства. Архитекти, миниатюристи, поети получили възможност да творят свободно, вътхвайки в традиционното османско изкуство нови и непознати за времето мотиви, теми и техники. В столицата били поканени чуждестранни артисти, архитекти, военни специалисти. Самият султан дори не прикривал поетичните си наклонности и суетно демонстрирал пред своите приближени познанията си в областта на литературата и музиката. През 1727 г. синът на Мехмед ефенди – Саид Мехмед ефенди, подпомаган от Ибрахим бей Мютеферика, основал в Цариград и първата типография, където освен оригинални османски, арабски или персийски произведения, започнали да се печатат и преводни съчинения от английски и френски език по история, география и естествознание.

Реформаторските амбиции на Ахмед III благоприятствали трайното проникване на постиженията на тогавашната западноевропейска цивилизация в областта на търговията, производството и ежедневието. Откривали се нови и нови възможности за безпрепятственото навлизане на просвещенските идеи и за формирането на една съвършено различна от предходните столетия атмосфера на духовен живот. Всичко това не можело да не се отрази и върху духовното развитие на подвластното християнско население, чиито най-образовани представители умело се възползвали от появилите се пролуки в социалния и културен модел, наложен на балканските народи още през XV – XVI в., и уверено пристъпили към реформиране на местната просвета и книжовност.

Духовната обнова на българите през XVIII в. Стопанското оживление в балканските провинции на Портата, както и видимите социални и политически промени в османското общество през XVIII в., дали силен тласък за навлизане на просвещенските идеи и в българските земи. Първоначално измененията в духовната традиция на българите били спонтанни. В тях прозирали подражателството и заемките, но постепенно иновационните тенденции ставали все по-осезаеми и обхващали почти всички страни на ежедневието – образование, книжовност, празници, облекло, поведение в обществото, маниери на хранене.

Засиленият интерес на чуждите търговци към руме-

лийските земи подтикнал мнозина българи да разширят стопанските си връзки с големите имперски градове и със съседните държави. Това отворило пред възрожденските търговци и занаятчии неочаквани възможности за досег с редица от най-прогресивните придобивки на тогавашната европейска култура. Честите пътувания из Австрия и Русия, Влашко и Молдова, Египет и Индия откривали пред българина нови светове и нови перспективи, повдигали самочувствието му, разширявали кръгозора му.

Най-чувствителни промени настъпили в българските градове. Тяхното население се увеличило значително. Променил се и техният облик. Старите чаршии се разраствали. Появили се нови дюкяни и кафенета. Започнало строителството на часовникови кули, училищни помещения, манастирски метоси. Богатите търговци и проспериращите еснафи отделяли пари за поддържането на църковните сгради и манастирите. Широко разпространение получили хаджилъкът и ктиторството. Подпомагането на килийните училища, на българските църкви и манастири постепенно се превръщало в морално задължение за богатите българи от онова време. А това изиграло изключителна роля за материалното обезпечаване на културното възраждане на българския народ.

Общият подем в развитието на българското общество намерил израз и в областта на литературата, художествените занаяти, изкуството. За разлика от предходните столетия, през периода на Ранното възраждане видимо се увеличил броят на работещите книжовници и преписвачите. Все по-отчетливо се откроявали отделните книжовни школи като Рилска, Самоковска, Етрополска, Врачанска, Котленска и др. Още по-широко разпространение получила дамаскинарската книжнина.

Измежду известните дамаскинари изпъквали Йосиф Брадати, Никифор Рилски, Тодор Врачански, Йосиф Хилендарски, Пунчо Мокрешки, Тодор Габровски. Особено показателна за новата атмосфера в духовния живот на българите била дейността на Йосиф Брадати.

Роден около 1690 г., вероятно в Елена, Йосиф Брадати станал монах на Рилския манастир и няколко десетилетия работел неуморно над различни ръкописи. Съвременната историопис приема, че Йосиф Брадати е автор на около 10 обемисти ръкописни сборника, някои от които са били преписвани многократно от негови ученици и съмишленици. Не по-

малка популярност придобил и Никифор Рилски, роден в търновското село Арбанаси. Той също бил рилски монах и оставил в наследство около 20 ръкописа.

Важна роля за духовното раздвижване на българите през XVIII в. изиграла и печатната книга, която навлизала из българските земи по различни канали. Обикновено печатните книги идвали от Русия, Гърция или Сърбия, но активни книгопечатни средища имало и в някои италиански и австрийски градове. За интересът в българското възрожденско общество към печатната книга косвено може да се съди и по обилните свидетелства за покупко-продажбата на печатни издания по панаирите и седмичните градски пазари, както и по процъфтяващата професия на подвързачите.

Културното битие на българите през Ранното възраждане преминало и под знака на три ярки личности: Кръстьо Пейкич, Партений Павлович и Христофор Жефарович. И тримата притежавали висока за времето си култура. И тримата имали безспорни заслуги за приобщаването на своите сънародници към просвещенските идеали и духовните ценности на Новото време. Кръстьо Пейкич например бил типичен представител на българската католическа интелигенция. Роден през 1669 г. в Чипровец, той получил образованието си в Рим, след което бил назначен за църковен служител в българската колония в Седмиградско. По-късно се установил във Венеция и там подготвил повечето от бъдещите си книги, в които прокарвал просвещенските си възгледи. През 1715 г. се преместил в Славония, а през последните години от живота си служил в католическата църква в Белград. Сред книжовното творчество на Кръстьо Пейкич се откроява „Огледало на истината между източната и западната църква“ – един труд, в който авторът защитава тезата, че ако православието и католицизмът се обединят, това ще позволи да бъдат изгонени турците от Европа, а славянските народи на Балканите да бъдат освободени.

Партений Павлович от своя страна съчетавал умело качествата на политик и дарованието на книжовник. Роден в Силистра около 1695 г., П. Павлович завършил прочутата „бейска“ академия в Букурещ, посещавал различни училища и школи в Италия, Костур, Корфу, Янина. Учителствал в гр. Рисан, Далмация, участвал и в различни политически мисии. През 30-те години на XVIII в. Партений Павлович се изявил и като пратеник на ипекския патриарх Арсений IV. В качеството на

негов протосингел, той обикалял Нишко, Самоковско, Софийско, подпомагайки подготовката на въстание, което трябвало да избухне, след като Австрия предприеме настъпление срещу Османската империя. Неуспехът на бунта обаче принудил Партений Павлович да емигрира в Австрия и да се установи първоначално в Егер, а по-късно във Виена. След смъртта на Арсений IV, Партений бил привлечен за помощник на сръбския архиепископ Павел Ненадович, а след две години станал и епископски викарий в Сремски Карловци, където живял до смъртта си на 29 април 1760 г.

Покрай политическата си активност Партений Павлович осъществил и огромна проповедническа дейност, изявил се като един от най-талантливите книжовници на своето време. Още през 1737 г. той описал бягството на Арсений IV в Сремски Карловци. По-късно превеждал трябва литература, написал и своя „Автобиография“.

Името на Христофор Жефарович е свързано с разпространението на една от най-популярните сред българите печатни книги – „Стематографията“. Роден в Дойран, Хр. Жефарович отпечатал през 1741 г. във Виена сборник с изображения на южнославянски владетели и светци, придружени с гербовете на различните народи и области. Сборникът, назван „Стематография“, бил изготвен по подобие на отпечатаната още през 1701 г. на латински език „Стематография“ от Павел Ритер Витезович. Но за разлика от него, Христофор Жефарович поставя акцента върху гербовете на Мизия, Тракия, Македония, България, както и върху литографираните образи на български владетели и светци, което съдействало изключително много за разбуждане на националното самочувствие на българите.

Подобно предназначение имал и трудът на францисканския монах Блазиус Клайнер, който през 1761 г. завършил в манастира Алвинц, Румъния, обширна история на българите. Написана на латински език за нуждите на българите католици, тази книга, макар и твърде дълго останала в ръкопис, показва не само интереса на европейската историопис към произхода и съдбата на българския народ, но и все по-ясно долавящата се около средата на XVIII в. обществена потребност сред самите българи да опознаят своето минало и да преоткрият своите истински родови корени. Тъкмо с тази осъзната потребност за разграничаване от другите православни и славянски народи трябва и може да се обясни и най-значимото събитие в духов-

ния живот на ранновъзрожденското ни общество – написването през 1762 г. на „История славянобългарска“.

Паисий Хилендарски. Интересът към делото на Паисий Хилендарски датира още от предосвобожденския период. От тогава до сега няколко поколения специалисти като Марин Дринов, Иван Шишманов, Боян Пенев, Михаил Арнаудов, Боньо Ангелов, Христо Христов, Илия Конев, Надежда Драгова и много други изследват – било цялостно, било различни аспекти от дейността на П. Хилендарски. Въпреки десетилетните проучвания обаче за живота на Паисий се знае твърде малко. Оскъдните документални свидетелства, с които разполага съвременната историопис, са фрагментарни, несигурни и нерядко предизвикват разгорещени дискусии.

Приема се, че Паисий се е родил през 1722 г. За родното му място претендират няколко селища, тъй като самият Паисий споменава само, че бил родом от Самоковска епархия. Критичният прочит на изворовите податки дава повече превес на твърдението, че Паисий е роден в Банско, тъй като от кондиките на атонските манастири личи, че бащината къща на неговите двама братя – Лаврентий и х. Вълчо, се е намирала в Банско. Опитите да се провергае това мнение, при това със съмнителни аргументи от легендарен или диалектоложки характер, поне досега остават неубедителни. Още повече, че сведенията за х. Вълчо – един от най-влиятелните банскалийски търговци и щедър ктитор на българските манастири из Атон, са многобройни.

През 1745 г. Паисий се установил в Света гора и станал таксидиот на Хилендарския манастир. По това време животът на манастирските братства не бил лек. Недоимъкът, произволът на турските власти и общата несигурност в Османската империя тегнели над Атонските манастири – най-голямото духовно средоточие на православието и през XVIII в. Монасите били принудени да търсят парични помощи от богатите български търговци и градските еснафи. Подготвяли се посещения на поклонници, желаещи да видят християнските светини, съхранявани в Света гора. Възстановявали се старите полуразрушени манастирски имоти, строели се нови църковни сгради, поддържала се книжовната традиция. В по-замогналите се български селища се откривали училища и метоси.

Паисий, подобно на своите събратя, години наред обикалял села и градове, събирал помощи за Хилендарския манас-

тир, проповядвал Божието слово, поддържал вярата в душите на обезправените си сънародници. По време на своите пътувания из страната и в богатите библиотеки на атонските манастири той открил многобройни свидетелства за историята на българите.

През 1761 г. хилендарското братство изпратило Паисий в Сремски Карловци – един от най-издигнатите по онова време центрове на православието. Тук Паисий Хилендарски имал възможност да се запознае с руското издание на обширния труд на дубровнишкия абат Мавро Орбини „Книга историография“. В това съчинение, посветено на историята на южнославянските народи, Паисий открил редица неизвестни за него факти и така попълнил липсващата му информация за миналото на българите. След като се завърнал от Сремски Карловци, Паисий се заел да обобщи всички събрани материали в една книжка под общото заглавие „История славянобългарска“. Първоначално Паисий работел в Хилендарския манастир, но поради възникнали дразги сред монашеското братство се преместил в Зографската обител „Свети Георги“, където през 1762 г. завършил окончателно своя труд.

За това какво е правил Паисий след 1762 г., къде и при какви обстоятелства е разпространявал своята „История“ не се знае почти нищо, защото специалистите са изправени пред множество догадки и легендарни сведения. За безспорно установено се приема, че след завършването на „История славянобългарска“ Паисий се завърнал в Хилендарския манастир и известно време дори изпълнявал задълженията на негов проигумен. От посещенията му в различни селища на страната единствено документирани са пътуванията му из Самоковско, Котелско, Асеновградско. Що се отнася до годината, когато Паисий умира, в научната литература съществуват противоположни хипотези. Проф. Йордан Иванов например твърди, че Паисий умрял през 1798 г. в Самоков. Други автори пък известиха дори, че са открили гроба на Паисий в с. Рибарци, Босилеградско. Едва преди 40-тина години, в една от хилендарските кондики беше открит запис, който дава основание да се приеме, че Паисиевата смърт е настъпила през 1773 г. в Амбелино, махала в южната част на Станимака (дн. Асеновград).

В изследванията, посветени на Паисий Хилендарски, акцентът логично се поставя върху съставената от него „История славянобългарска“ и това не е случайно. До 1762 г. в духовния живот на българите през всичките три столетия и по-

ловина на османско владичество няма друга творба с подобно значение. По обем Паисиевата история не била голяма, но стойността ѝ била неограничена, тъй като изиграла решаваща роля за духовната еманципация на българския народ. Страница след страница хилендарският монах разкривал пред своите читатели героичното минало на българския народ. Един след друг възкръсвали образите на ханове и царе, на патриарси и светци. Описвали се славни победи, богатството и мощта на някогашната българска държава. Сред мрака на предходните столетия Паисий запалвал искрата на българското самочувствие, вдъхвал вяра и надежда, пробуждал патриотизма на българите.

Много е изписано за източниците на Паисиевата история, за нейното идейно съдържание, за историческото ѝ значение. Както беше вече споменато, за написването на „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски използвал разнообразни материали – поменици, жития на Петка Търновска, Георги и Никола Софийски, Теодосий Търновски, Прохор Пчински, Иларион Мъгленски, Козма Зографски и други български светци, летописни бележки, царски грамоти, съчинения на Евтимий Търновски и Климент Охридски, сръбския Родослов, някои руски издания като Пролог и Кормчая книга, стематогографиите на Христофор Жефарович и на Павел Ритер Витязович. Силно влияние върху представите на Паисий за българската история оказали книгата на Цезар Бароний „Деяния церковная и гражданская“ (съкратено руско издание от 1719 г.) и разбира се – „Книга историография“ на Мавро Орбини (също руско издание от 1722 г.).

От съдържателна гледна точка специалистите обикновено изтъкват, че Паисий идеализирал българската история и съзнателно подбирал само онези факти, които потвърждавали романтичната му концепция за националната история на българите. Същевременно, болшинството автори открояват програмното звучене на „История славянобългарска“ и подчертават, че Паисиевата история отбелязва зараждането на националноосвободителната идеология на българите. Подобни оценки имат своето основание, но в тях до голяма степен прозира къде неосъзнато, къде целенасочено, стремеж към модернистично тълкуване на паисиевия текст. Не може например да се обвинява Паисий в погрешни интерпретации на българската история, във фактологически грешки или празноти, защото на нивото на тогавашните познания изложение-

то на Паисий представя една цялостна и приемлива картина за средновековното минало на българите. Особено ненаучно звучат твърденията, че Паисий прозрял водещите тенденции в историческото развитие на възраждащото се българско общество и ясно формулирал програмните задачи, които българите трябвало да разрешат, ако искат да се запазят като народ: изграждане на новобългарска просвета, борба срещу духовния гнет на Гръцката патриаршия и политическа борба срещу турските потисници.

Тексткритичният анализ показва, че опитите за модерен прочит на „История славянобългарска“ ни отдалечават от реалното звучене на Паисиевата история през периода на Ранното възраждане. Не трябва да се забравя, че масовият ефект, който ѝ се вменява от дистанцията на времето, практически не е бил осъществим за втората половина на XVIII в. Достатъчно е да си припомним, че твърде дълго „Историята“ остава достойни на един ограничен кръг читатели и слушатели. Едва през XIX в., в условията на набиращото скорост просветно движение и на фона на придобиващата все по-острастен характер църковна разпра с Вселенската патриаршия, духовните лидери на българското общество придават на паисиевите идеи нова острота и много скоро те зазвучават със силата на една осъзната национална платформа.

Всъщност, освен чисто патриотичните елементи, в идейната характеристика на „История славянобългарска“ реално могат да се открият два важни компонента. Първо – със своята творба Паисий утвърждава говоримия език като основа на новобългарската книжовност и второ – паисиевата интерпретация на българската история е изцяло изградена върху принципите на просветенския рационализъм. Това проличава не само във водещия за цялото съчинение мотив – „чети, за да знаеш“, а най-вече в общофилософското разбиране на Паисий за света и човешката история. Неслучайно той повтаря често думите „разум“, „знание“, „истина“, „мъдрост“, „учение“, „книжовно умение“. Проследявайки едно или друго събитие от миналото на балканските народи, Паисий не забравя да подчертае, че паденията идват тогава, когато държавата се управлява от „неразумни“, „самонадеяни“ владетели.

Никъде в „Историята“ Паисий не говорел открито за бунт или въстание. Единствените директни призови, които той адресирал към своите сънародници, са свързани с опознаване и опазване на българския език, на българската история и кул-

тура. И точно тук никому неизвестният хилендарски монах успял да постигне най-силен ефект. По пътя на внушенията той разбудял онези пластове в съзнанието на българина, които му давали ориентир за неговата „другост“, за принадлежността му не само към „раята“ на падишаха, но и към една езикова и родова общност със своя история и култура, със свое място сред народите на света. Разказът му бил толкова силен, че читателите и слушателите на неговата история не могли да останат равнодушни към съдбата на своя народ. Точно това предопределило и големия успех на „История славянобългарска“ сред духовния елит на тогавашното българско общество. Израз на този успех са многобройните преписи и преправки на „История славянобългарска“, разпространявана из различни селища на страната почти до края на възрожденската епоха.

За първи препис на Паисиевата история се приема преписът, направен през 1765 г. от Софроний Врачански по поръчка на котелските първенци. Вторият препис бил изготвен в Самоков през 1771 г. от поп Алекси. За тези два преписа се знае, че са изработени по оригинала на „История славянобългарска“ в присъствието на Паисий Хилендарски. От следващите преписи по-голям научен интерес представляват Рилският на Никифор Рилски от 1772 г., Жеравненският (1772 г.), вторият Софрониев от 1781 г., Ковънлъшкият на поп Стоян от 1783 г., Еленският на Дойно Граматик от 1784 г. и др. Общо, съвременната историческа наука познава над 60 преписа, като последният е направен дори след Освобождението. Някои от преписите се допълвали, други преправяли, трети били илюстрирани с рисунки, заети най-често от „Стематографията“ на Хр. Жефарович, а през 1844 г., използвайки за основа Паисиевата история, Христаки Павлович отпечатал в Будапеща книгата „Царственик или история болгарская“.

Софроний Врачански. През последните десетилетия на XVIII в. все повече образовани възрожденци осъзнавали необходимостта от духовна пробуда на своя народ. И въпреки че точно по това време анархията и беззаконието в балканските провинции на Османската империя достигнали своята кулминация, идеите на Паисий Хилендарски за национална еманципация на българите намерили още по-завършен вид в дейността на Софроний Врачански.

Първата публикация за Софроний Врачански е направена от Спиридон Палаузов още през 1852 г. До Освобождение-

то за него са писали Георги Раковски, Гаврил Кръстевич, Константин Иречек, а в по-ново време – Марин Дринов, Боян Пенев, Иван Шишманов, Васил Златарски, Стефан Дойнов, Божидар Райков, Вера Мутафчиева и др.

Софроний Врачански (Стойко Владиславов) е роден през 1739 г. в Котел. Останал рано сирак, той бил отгледан от свои роднини. Учил в местното училище при известния даскал и книжовник поп Милко, а през 1762 г. станал свещеник. Три години по-късно Софроний имал шанса да се срещне с Паисий Хилендарски и повлиян от неговите идеи направил първия препис на „История славянобългарска“ (1765 г.).

През 1775 г. заминал за около половин година в Атон, където според запазените документални податки издирвал допълнителни сведения за българската история. След завръщането си от Света гора преживял множество изпитания, които го принудили да стане през 1792 г. свещеник в Карнобатско. През 1794 г. се преместил в Арбанаси, където живеел неговият по-голям син. Същата година, на 16 септември, бил назначен за епископ на Враца и приел името Софроний. Въпреки трудностите, Софроний Врачански разгърнал активна просветителска дейност в селищата от своята епархия. Но през 1800 г. бил принуден от Осман Пазвантоглу да се премести във Видин, тъй като Патриаршията отказвала да назначи за видински архиеп-рей предлагания от Пазвантоглу гръцки духовник Калиник. През юни 1803 г. Софроний бил освободен от Видин и заминал за Крайова. След известно колебание дали да се завърне във Враца или да остане във Влашко, се установил в Букурещ, където останал до края на живота си (1813 г.).

В края на XVIII в. Софроний Врачански се очертал като един от най-активните и талантиливи книжовници в българските земи. Освен двата преписа на Паисиевата история (1765 и 1781 г.), той изготвил и няколко църковно-религиозни ръкописа. През 1802 г., по време на своя принудителен престой във Видин, успял да състави два обемисти сборника с църковни слова и поучения, преведени от гръцки. През 1806 г., с паричната помощ на родолюбиви българи, издал в Римник първата печатна книга на новобългарски „Кириакодромион сиреч Неделник“, станала по-късно популярна сред народа под името „Софроние“.

По време на своя престой в Букурещ Софроний Врачански завършил и своята най-добра книжовна творба „Житие и страдания грешнаго Софрония“, възприемана от съвременните

историци като шедьовър на южнославянската литература от началото на XIX в. През последните години от живота си Софроний продължил да превежда и да подготвя за печат нови текстове, сред които се откроява трудът на папския каноник Амвросий Марлиан „Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище“ (1809 г.). Липсата на средства обаче не позволили на Софроний Врачански да доведе до край замисленото отпечатване на това популярно по онова време съчинение.

Успоредно с книжовните си занимания Софроний разгърнал в Букурещ и активна политическа дейност. Под негово ръководство в столицата на Влашко постепенно се обособил емигрантски политически кръг, който се заел с разрешаване на българския политически въпрос. Обикновено с този именно кръг се свързва организирането на първата дипломатическа мисия на българите през XIX в. – изпращането през есента на 1804 г. на Иван Замбин и Атанас Некович в руската столица. Целта на двамата пратеници била да потърсят помощта на Русия за подобряване положението на българския народ. През октомври 1804 г. Замбин и Некович пристигнали в Петербург, но Азиатският департамент отказал да ги изслуша, тъй като те не разполагали с необходимите пълномощия.

За съжаление, документалният материал, с който разполага съвременната българска историопис за предисторията и съдбата на това пратеничество в Русия, е крайно оскъден, което пък поражда доста въпросителни около истинските намерения на Иван Замбин и Атанас Некович през 1804 г. Още повече, че след пристигането си в Петербург, възползвайки се от указа на Александър I от 20 февруари 1804 г., гарантиращ и разширяващ привилегиите на преселниците от Турция, и двамата отправили молба за получаване на земя в Одеска губерния. Недостатъчно убедителни са и доказателствата за ролята на самия Софроний Врачански за организирането на българската мисия в Русия. Единственото сигурно нещо е, че едва през март 1806 г., в навечерието на поредната руско-турска война, Замбин и Некович предприемат конкретни стъпки, за да получат официално пълномощно от Софроний Врачански.

След като Влашко и Молдова били окупирани, букурещките българи също се активизирали, а Софроний влязъл вече в пряк контакт с командването на руската армия. През следващите 2-3 години емигрантският кръг около дядо Софроний подпомогнал изграждането на широка разузнавателна мрежа

в пределите на Османската империя и оказал изключителна помощ за организиране на руското настъпление на юг от река Дунав. През 1810 г. Софроний Врачански съставил и специален позив към българското население, с който призовавал сънародниците си активно да подпомогнат действията на руските отряди. Позивът бил отпечатан и разпространен в българските земи. През същата година (1810 г.) била отправена и молба към руското командване за сформиране на самостоятелен български доброволчески отряд. Инициативата била посрещната с одобрение и екипираният през 1811 г. отряд взел дейно участие в боевете при Тутракан, край Силистра и в Русенско.

През есента на 1811 г. нарастващата френска опасност принудила Русия да започне преговори за подписване на мир с Високата порта. Десетки хиляди българи, страхувайки се от възмездие, предпочели да тръгнат към Влашко и Молдова заедно с оттеглящите се руски части. Воден от желанието да осигури нормални условия на живот за изпадналите в бедствено положение български емигранти, Софроний изготвил молба до главнокомандващия ген. Михаил Кутузов. В нея се предлагало да се обособи автономна българска област в рамките на Руската империя, в която българите ще могат да се управляват от свои избираеми магистрати, ще се ползват с църковна и просветна автономност, ще имат гарантирани възможности за стопанска инициатива. „Молбата“, съставена от Софроний Врачански, се явявала фактически първата политическа програма на българската емиграция за разрешаване на българския политически въпрос през Възраждането. Подписаният на 16/28 май 1812 г. Букурещки мирен договор обаче не взел предвид българските искания, а на следващата година Софроний Врачански починал.

БЪЛГАРИТЕ И РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1828 – 1829 г.

Първото сръбско въстание (1804 – 1813) и Руско-турската война от 1806 – 1812 г. не довели до промени в политическата карта на Балканите. Високата порта започнала да възстановява контрола си над Румелия, а с цената на много усилия и компромиси султан Махмуд II (1808 – 1839) се опитвал да съхрани властта си въпреки новите предизвикателства, пред които неговата империя се изправяла в условията на следнаполеонова Европа. Надеждите за скорошно преодоляване на последиците от десетилетната криза обаче се оказали напразни.

Походът на Дибич и Одринският мир. Избухналото през пролетта на 1821 г. Гръцко въстание предизвикало изостряне на отношенията между Високата порта и големите европейски държави. След продължителни и неуспешни опити за намиране на дипломатическо решение на гръцкия политически въпрос Русия, Англия и Франция пристъпили към открито военно подпомагане на въстаниците. На 20 октомври 1827 г. съюзнически кораби разбили при Наварин турско-египетския флот. Малко по-късно египетският паша изтеглил войските си от Гърция и положението на Портата се усложнило. Отчитайки противоречията между християнските съюзници, както и затрудненията на Петербург в Иран, султан Махмуд II решил да обяви война на Русия.

Бойните действия започнали през пролетта на 1828 г., когато 150-хилядна руска армия форсирала р. Прут и окупирала Дунавските княжества. Новата руско-турска война и първите успехи на руските части ентузиазирали българските заселници във Влашко и Молдова. Под ръководството на Георги Мамарчев, Панайот Фокияно, Милко Петрович, кап. Живко, кап. Алекси и други активни емигрантски дейци започнало сформирването на доброволчески отряди. Съживил се и някогашният политически кръг, който съществувал в началото на столетието в Букурещ под ръководството на Софроний Врачан-

ски. През юли 1828 г. от негово име било сформирано представителство начело с Александър Некович, което се опитало да се срещне с император Николай I в руския лагер край Шумен. От името на целия български народ Ал. Некович трябвало да поиска такова покровителство за българите, „с каквото ще бъдат удостоени другите едновърци, живеещи в Молдова, Влашко, Сърбия и Гърция“. Но българските пратеници не били допуснати до императора, а техните искания били оставени без последствия.

Нежеланието на Николай I да се ангажира с разрешаването на българския политически въпрос не попречило на по-нататъшното участие на българите във военните действия. Българските доброволчески отряди се включили в почти всички по-големи сражения по време на военните кампании през лятото и есента на 1828 г., в заключителното настъпление на руската армия през Стара планина, в корпуса на полк. Липранди, в похода на ген. Кисельов. Десетки чети действали в тила на турците, а местното население оказвало всеобща помощ на руското командване със сведения, храни, фураж. В западните покрайнини, в Сливенско, в Югоизточна България се създали благоприятни условия за организиране на въстания. Но всичко това влизало в противоречие с плановете на руското правителство. Затова почти навсякъде, където българите проявявали инициатива за самостоятелни действия, те били възпирани.

Подобно поведение, макар и странно на пръв поглед, било показателно за очевидните разминавания между интересите на руската външна политика и представата на тогавашните български политици за нея. Както в началото, така и през 20-те години на XIX в., елитът на българското общество вярвал в безкористната освободителна мисия на Русия на Балканите. Но императорският двор в Петербург не възприемал освободителните тежнения сред българите другояче, освен като един от многобройните „лостове“ за оказване на натиск върху Високата порта. Това проличало не само в пренебрежителното отношение на Николай I към българските пратеници край Шуменската крепост. В хода на бойните действия висшето руско командване многократно демонстрирало неодобрението си към евентуални въстанически инициативи на българите. Именно затова към края на войната част от доброволческите отряди били разоръжени. По същата причина по време на настъпателните кампании на юг от Дунав българските земи били

третиран като вражеска територия, която след войната ще бъде върната на Портата. Нежеланието на Петербург да се ангажира с българския въпрос обаче проличало най-ярко от текста на мирния договор, който Високата порта била принудена да подпише на 14 септември 1829 г. в Одрин, за да избегне пълната военна катастрофа.

В този договор Турция признавала автономията на Сърбия, Влашко, Молдова и Гърция. Русия получила известни териториални придобивки и солидна контрибуция, българският политически въпрос обаче въобще не се засягал. Разочаровани, мнозина българи решили да пристъпят към открити бунтовнически действия. По инициатива на капитан Георги Мамарчев някои от предводителите на българските доброволчески отряди започнали да организират въстание, надявайки се, че в крайна сметка Русия ще подкрепи тяхното начинание. През пролетта на 1830 г. Г. Мамарчев успял да подготви в района на Сливенско отряд от около 500 души. Планът предвиждал да се нападне Търново, да се провъзгласи освобождението на България и на широк фронт да се предприемат въстанически действия. Руското командване обаче, страхувайки се от усложнения, се противопоставило. Капитан Мамарчев бил арестуван, а неговият отряд – разпуснат.

Освен в чисто политически план, събитията около Руско-турската война от 1828 – 1829 г. оставили своя отпечатък и върху демографското развитие на българското възрожденско общество. Приключването на бойните действия и изтеглянето на руската армия предизвикали поредната емигрантска вълна на север от Дунав. През първите месеци на войната броят на желаещите да емигрират в Дунавските княжества и Южна Русия не бил голям, но от началото на 1829 г. и особено след подписването на Одринския мирен договор изселването придобило масов характер. Само през 1830 г. във Влашко, Молдова, Южна Русия и Бесарабия емигрирали 86 700 души. Общо за времето на руско-турската война отвъд Дунав се прехвърлили около 130 000 – 140 000 българи.

Обикновено масовата емиграция от българските земи се разглежда като естествена защитна реакция на християнското население, което, страхувайки се да не бъде подложено на насилие от страна на завръщащите се турци, предпочитало да напусне родните си селища. Подобно обяснение обаче е непълно, тъй като съществуват многобройни свидетелства за това, че емигрантската вълна е била провокирана от самото

руско правителство. През октомври 1829 г. под личното разпореждане на Николай I правителството в Петербург изготвило програма за непрекъснато заселване на Южна Русия с християнски бежанци от османските владения. В изпълнение на тази програма специални емисари започнали да обикалят окупираните все още български земи и подтиквали местното население да емигрира. „Помощ“ в тази насока оказвало и руското командване, което на места прилагало и натиск, за да се принудят българите да поемат на север.

Българските земи след подписването на Одринския договор. Войната от 1828 – 1829 г. изиграла изключително важна роля в живота на българското възрожденско общество. Въпреки че поредният руско-турски конфликт не променил с нищо статута им, след подписването на Одринския договор българите се озовали в една съвършено различна геополитическа ситуация.

Възстановяването на независимата гръцка държава и обособяването на автономното сръбско княжество (1830 г.), както и усложнената обстановка в Египет, предизвикали сериозни финансови и икономически затруднения в Османската империя. Постепенно българските земи придобивали все по-важно стратегическо значение за турското правителство, а това откривало пред активните в стопанско отношение българи нови и нови възможности за натрупване на солидни капитали и обществено влияние.

Непосредствено след Одринския мирен договор турското правителство било принудено да увеличи значително обема на задължителните държавни поръчки, чрез които се осигурявали необходимите за редовната армия и столичното население количества от хранителни продукти и занаятчийски стоки. Това видимо стимулирало селскостопанското и занаятчийското производство и дало нов тласък в развитието на модерните пазарни отношения по българските земи. С времето големите занаятчийски сдружения се възползвали от благоприятната обстановка и многократно увеличили своята продукция, а редица възрожденски градове като Пловдив, Пазарджик, Сливен, Карлово, Габрово, Търново се очертали като големи занаятчийски и търговски средища с общоимперско значение.

Нарасналото търсене на различни текстилни суровини дало тласък за по-нататъшното развитие на абаджийството, гайтанджийството, бояджийството. Създали се реални пред-

поставки и за увеличаване броя на манифактурните предприятия. През 30-те – 40-те години на XIX в. възникнали и първите фабрики по българските земи. В годините след Одринския мирен договор значителен подем се почувствал и в областта на селското стопанство. Създали се благоприятни възможности за развитие и на търговията. Десетки меркантилно мислещи търговци и занаятчии се впуснали в спекулативни покупки-продажби с различни артикули, от които Високата порта изпитвала хроничен недостиг – храни, ориз, аба, восък, желязо, дървен материал и т.н. Показателен пример в това отношение е дейността на обособилите се тъкмо през 30-те и началото на 40-те години на XIX в. търговски сдружения на братя Палаузови, братя Тошкови, братя Пулиеви, братя Георгиеви, Тъпчилешови, Робевци, Моравенови и много други. Благодарение на своята енергичност, комбинативност и инициативност те умело се вписали в структурата на имперските пазари и на практика заели ключовите позиции в обмена на Турция с Влашко, Молдова, Австрия, Русия. Български компании успели трайно да се наместват и в някои от по-големите османски провинции като Египет и Анадола.

Търговската фирма на влиятелната карловска фамилия Пулиевци например започнала да трупа първите си активи от доставки на ориз, платна, прежда, кожи, лой. Постепенно синовете на Тодор Пулиев – Христо и Никола, разширили дейността си и през 1839 г., с цел да увеличат износа си към Влашко и Молдова, се сдружили с Евлоги и Христо Георгиеви. Новата търговска фирма бързо укрепнала и с годините се превърнала в един от най-големите износители на селскостопанска продукция и текстилни суровини (ориз, памук, вълна, анансон, бадеми, гайтан, ямурлуци, басма, прежда, кожи, лой, розово масло и т.н.) за Дунавските княжества. Показателно за просперитета на оформилото се съдружие е, че в момента на неговото създаване основният му капитал бил 145 000 гроша, през 1846 г. – 483 703, през 1849 г. – 779 362, а в навечерието на Кримската война – над 1 355 000 гр.

Красноречив пример за находчивостта на българските търговци от втората четвърт на XIX в. бил и успехът на родения в Калофер Николай Миронович Тошков. През 1833 г., само на 17 години, той се установил в Одеса, притежавайки една единствена австрийска жълтица. За да спечели пари, станал отначало слуга, след което успял да отвори собствена кръчма и магазин за пушено свинско месо. Няколко години

по-късно се сдружил със своя братовчед Стефан Тошкович и двамата подхванали в Одеса и Цариград търговия с жито и брашно. През 1840 г. започнали да изнасят от Пловдивско и ориз, а след Кримската война Николай Тошков включил в търговската листа на своята фирма и лой, сукно, дървен материал.

Отделни по-предприемчиви българи се насочили и към откупуването на данъци. Влиятелният търновец х. Минчо х. Цачев например в продължение на две десетилетия влагал крупни суми в откупуването на данъците на българското население в Търновско, като паралелно въртял алъш-вериш с кожи, восък, жито, царевица, желязо, калай, захар, брашно, кафе, вълна, коприна и др. произведения на местното занаятчийско производство. Само през 1852 г. х. Минчо „завъртял“ около 2,5 млн гр., от които 1,9 млн гр. били дадени за откупуване на данъци, 500 хил. гр. за търговски операции, а около 100 хил. били използвани в различни кредитни операции. С подобен размах действали и представителите на рода Чалъковци.

Благоприятно въздействие върху възрожденските процеси в българските земи през втората четвърт на XIX в. изиграла и реформената политика на Високата порта. Тази политика започнала по времето на Махмуд II, а след неговата смърт (1839 г.) била продължена от наследника му Абдул Меджид (1839 – 1861).

Възкачил се на султанския престол в един изключително драматичен за Османската империя момент, през първите години на своето управление Махмуд II трябвало да се съобразява с интересите на всички, от които зависело въдворяването на реда и спокойствието в държавата – еничари, улемат, провинциални паша. С много усилия и чрез различни прийоми Махмуд II успял да ограничи размириците и анархията на Балканите, а в годините на Гръцката революция, използвайки като повод победите на въстаниците над правителствените войски, султанът обвинил еничарите в предателство и унищожил техния корпус (1826 г.).

Непосредствено след подписването на Одринския мирен договор, на ключовите постове в управлението на Османската империя били назначени сравнително млади, способни и реформаторски настроени хора като Хюсрев Мехмед паша, Мехмед Саид Пертев паша, Акиф паша. Лидер на това ново поколение държавници станал Мустафа Решид паша (1800 – 1858),

който през 30-те години на XIX в. бил последователно посланик в Париж и Лондон, вършен министър на империята, а след 1839 г. – на няколко пъти и велик везир.

На първо време реформаторските усилия били насочени към усъвършенстване на административната уредба в Османската империя. Старите бейлербейства и санджаци били премахнати, а начело на новосъздадените еялети и ливи застанали цивилни държавни чиновници. Укрепена била и местната администрация, като всяка каза се управлявала от мюдюрин, а селата и махалите в големите градове – от мухтари. Постепенно и централното управление на империята било реструктурирано по европейски образец в министерства, като през 1837 – 1838 г. Диванът бил окончателно трансформиран в Министерски съвет.

За да ограничи корупцията сред чиновниците, Високата порта фиксирала техните заплати, а през 1838 г. бил издаден и Наказателен закон, валиден за всички държавни служители. Със специални декрети чиновниците били задължени да носят униформи и фесове вместо традиционните дотогава чалми. Започнало пререгистриране на цялото население, създаден бил нов кадастър на поземления фонд, а през 1834 г. със султански указ Портата въвела и ясни правила за събирането на поголовния данък от подвластното християнско население.

През 1832 – 1833 г. започнало реформирането и на спахийството. Събирането на приходите от тимарите и зеаметите било поето от държавни чиновници, което спомогнало за ограничаване на ширещите се дотогава произволи от страна на спахиите спрямо местното население. Постепенно спахиите били зачислени към редовната турска армия и започнали да получават полагаемите им се по линия на тимарската система приходи под формата на заплати. Този изключително важен за българското село процес продължил докъм 1844 г., когато всички спахии получили срещу отнетите им тимариренти (пенсии). Така сложните и типични за азиатския начин на производство отношения на собственост и владение върху земята били сведени до отношенията между държавата (фиска) и селянина, което пък създавало нови възможности за реалното налагане на частната собственост върху земята.

Успоредно с премахването на спахийството годините след Одринския мирен договор се характеризирали в областта на военното дело и с по-нататъшно укрепване на редовната турска армия. През 30-те години на XIX в. с помощта на чуждест-

ранни специалисти – предимно пруски и австрийски офицери, Високата порта въвела нова военна организация, като цялата армия била разпределена в пехотни, кавалерийски и артилерийски полкове. Всички войници били облечени с еднаква униформа, включваща задължително и един от символите на Танзимата – феса. През 1834 г. бил създаден и войсковият резерв (редиф).

За нуждите на администрацията и войската започнала да се усъвършенства и традиционната образователна система в Османската империя. Появили се т.нар. „рюшдие“ – училища, в които за разлика от традиционните медресета се давали по-високи знания. В столицата отворили врати и специализирани светски училища, организирани по европейски образец. През 1831 г. започнало издаването на правителствен вестник, а три години по-късно Портата пристъпила към организирането и на съвременна пощенска служба.

Новата политика на турското правителство, насочена към постепенното модернизирание и интегриране на султановата държава към европейския свят, дала тласък не само на стопанската обнова в българските земи, но и на всички възрожденски процеси. Духът на Новото време властно навлязъл във всекидневието на българите. Позамогналите се търговци и манифактуристи започнали да дават израз на нарасналите си материални възможности чрез строителство на двукатни, богатото украсени къщи. В по-големите селища като Пловдив, Русе, Търново, Копривщица, Елена, Габрово, Котел, Карлово се оформили нови чаршии, появили се общински училища, засилила се активността на църковните и училищните настоятелства. Все по-голям брой българи започнали да посещават Светогорските манастири. Пътуванията пък до Божи гроб станали отличителен белег за лично богатство и социален престиж. В кафенетата и по дюкяните българинът започнал да бистри и голямата политика, да крои бунтовни планове, да готви завери. Така всъщност се стигнало и до първите самостоятелни опити за отхвърляне на чуждото иго.

БЪЛГАРСКИТЕ ЗАВЕРИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Велчовата завера. Видимите промени в стопанския живот на българите през първата половина на XIX в., както и новите тенденции в тяхното социално и духовно развитие, били съпроводени от поредното активизиране в политическата област. По данни на руския консул в Сливен Герасим Ващенко (1830 – 1833), още през есента на 1830 г. група съзаклятници от Пловдивско, Пазарджишко, Нова и Стара Загора замислили да вдигнат бунт и дори провели събрание в Карловския манастир. Разработеният план предвиждал бъдещите действия да се разпрострат от Врачанско, Свищовско и Силистренско до Габровско, Пловдивско, Новозагорско и Старозагорско. За Букурещ бил изпратен Трифон Давицки, който трябвало да осигури закупуването на провизии и коне, но той бил арестуван и в крайна сметка планът за скорошно въстание се провалил.

Няколко години по-късно започнала подготовката на нови надигания. Ръководството на поредното българско въстание, останало в нашата история под името Велчова завера, било поето от Велчо Атанасов, Георги Мамарчев, Димитър Софянлията, отец Сергей. Първоначалният замисъл се свеждал до организиране на масово надигане на населението в Еленско, Лясковско, Габровско и Търновско. Предвиждало се освобождаването на старата българска столица – Търново, а след това тържествено да се обяви възстановяването на българското царство.

В общи линии организаторите на Велчовата завера осъзнавали, че възможностите на българското население за въоръжена борба срещу Високата порта са ограничени. Затова те подчинили своите планове на убеждението, че едно българско въстание ще даде основание на руското правителство да започне нова война с Турция, която пък от своя страна ще доведе до окончателното освобождаване на България. Ръко-

водителите на заверата вярвали, че веднъж започнато, въстанието в Търновско ще привлече вниманието на великите сили и в случай на неуспех Русия ще се намеси в подкрепа на българите. Точно тук обаче била допусната и първата сериозна грешка, тъй като в духа на господстващата сред българите романтична представа за целите на руската политика на Балканите инициаторите на Велчовата завера не отчели реалните мотиви, определящи поведението на Петербург в Европейския югоизток през 30-те години на XIX в.

През лятото и есента на 1832 г. Османската империя изпаднала в сериозни политически и военни затруднения вследствие на отцепническите действия на египетския управител Мехмед Али паша. Първоначално султан Махмуд II искрено се надявал да преодолее поредната криза с помощта на Франция и Англия, но Франция открито подкрепяла непокорния васал на Портата, а английската дипломация само изразявала съчувствието си, без да предприема каквито и да било практически стъпки, за да възпре победоносните походи на египетската армия.

В тази изключително сложна за Османската империя ситуация Русия съзряла удобна възможност веднъж завинаги да наложи своята хегемония в района на Проливите. Възползвайки се от затрудненията на Високата порта, руският посланик предложил на великия везир военна помощ срещу египетския отцепник, който точно по това време се подготвял за решително настъпление към Цариград. Османската армия била напълно дезорганизирана, а султанът не можел да разчита на никаква чужда помощ. Притиснат от обстоятелствата, Махмуд II се съгласил да бъде подписан нов руско-турски договор, с който предоставил на Петербург всички желани от него привилегии в района на Проливите. Договорът, познат в дипломатическата история под името Ункярискелесийски договор, обричал фактически предварително на неуспех всички опити на българите да предизвикат руска намеса за възстановяване на българската държава. И това проличало най-добре през 1835 г., когато заговорът на Велчо Атанасов и Георги Мамарчев бил неочаквано разкрит от турските власти.

Кога точно възниква идеята за организиране на Велчовата завера и кой е нейният истински вдъхновител не е много ясно, но най-вероятно замисълът за подготовката на поредното българско въстание принадлежи на Велчо Атанасов и Георги Мамарчев.

Повечето автори предполагат, че Велчо Атанасов е роден в Търново около 1780 г. В младежките си години емигрирал във Влашко и дълго време живял в Букурещ, а после – в Будапеща и Брашов. Завърнал се в родния си град, той разгърнал активна търговска дейност и скоро се издигнал като един от най-влиятелните и заможни българи в Търновско.

Наличните документални свидетелства показват, че след като през 1830 г. не успял да предизвика бунт на недоволните от Одринския договор българи, кап. Георги Мамарчев се настанил в Силистра, задържана временно от русите като гаранция за изпълнение на подписания през септември 1829 г. мир. Дълго време в научната и учебникарската книжнина битуваше представата, че Георги Мамарчев е бил комендант (кмет) на Силистра и именно в това качество той е влязъл в контакт с търновските съзаклятници начело с Велчо Атанасов. Най-новите изследвания показват, че Георги Мамарчев не е изпълнявал всъщност никакви официални задължения в Силистренската крепост. В града той се занимавал с търговия, покрай която установил близки контакти с Велчо Атанасов. Двата патриоти споделяли общи възгледи за съдбата на българския политически въпрос, което спомогнало по време на тяхното познанство постепенно да изкристализира първоначалният замисъл за подготовка на бъдещата завера. Някои податки дават основание да се говори, че идеята е възникнала още през 1833 г., но включените в научно обръщение документи подсказват, че към същинска подготовка се пристъпило едва през 1834 г., когато около Велчо Атанасов (Джамджията) се обособило едно ядро от съмишленици – все представители на търговското и занаятчийското съсловие като Никола (Кольо) Гайтанджиев – първомайстор на гайтанджийския еснаф в Търново, Иванаки Йонков (Кюркчи) – първомайстор на кожухарския еснаф, Димитър Софиянлията – известен майстор строител, учителя Андон Никопит, Стоянчо Ахтаря, еленския чорбаджия х. Юрдан Брадата и др.

Още през есента на 1834 г. търновските завераджии успели да изградят широка мрежа от съзаклятници в Търновско, Еленско, Лясково, Габровско, Дряновско. По места се събирали оръжие и барут, организирано се военно обучение на бъдещите въстаници. Предвиждало се изработването на въстанически униформи и знамена. Изготвен бил и конкретен план, според който, под предлог че събира строителни работници за възстановяване на Варненската крепост, Дими-

тър Софиянлията трябвало да набере около 2 000 души. В предварително уречения ден този отряд трябвало да нападне турския гарнизон в Търново и да обяви началото на всенародното въстание.

Според някои свидетелства, идеята за вдигане на въстание се приемала много ентузиазирано от населението и край множеството манастири в Търновско започнали да се провеждат дори открити сбирки на съзаклятниците. Особено мястото в подготовката на въстанието се падало на Плаковския манастир „Св. Илия“, чийто игумен – отец Сергей, участвал активно в ръководството на заверата. През пролетта на 1835 г. обаче, непосредствено преди обявяването на въстанието, еленският чорбаджия Йордан Кисьов извършил предателство и турските власти успели да арестуват ръководителите на заверата в Плаковския манастир. Последвал набързо организиран съд, който изпратил на бесилото Велчо Атанасов, Димитър Софиянлията, х. Юрдан Брадата, Иванаки Кюркчи и Никола Гайтанджията. След жестоки мъчения отец Сергей бил заточен в Мъглижкия манастир, където малко по-късно умрял от раните си. Капитан Георги Мамарчев пък бил изпратен в Цариград, след което бил осъден на заточение най-напред в Мала Азия, след това на о. Самос, където умрял през 1846 г.

Селските въстания в Северозападна България. През 30-те и 40-те години на XIX в. политическата активност на българите намерила израз и в организирането на поредица масови селски въстания в Северозападна България. Главната причина за тези масови надигания била неспособността на местната власт да осъществи започнатата в началото на 30-те години аграрна реформа в Османската империя. За разлика от другите провинции на империята, във Видинско, Врачанско, Радомирско, Пиротско и Нишко тимарската система останала непокътната. Корумпираната местна администрация не направила нищо за премахване привилегирования статут на спахийското съсловие. Нещо повече. Къде с бездействие, къде открито, тя съдействала за съхраняването на т.нар. „господарлъци“, при които турските аги и бейове запазвали земята в свои ръце и използвали християнското население само за работа под формата на ангария, като при това го подлагали на двойно данъчно облагане. Недоволството от това безрадостно положение избухнало в стихийни селски бунтове през 1833 г., 1835 г., 1836 – 1837 г., 1841 г., 1850 г., 1856 г. Известна вина за

тези бунтове имала и целенасочената пропаганда на сръбското правителство сред българското население от пограничните райони. С щедри обещания за помощ и закрила сръбски емисари подтиквали българите да грабнат оръжие, за да се освободят от тежкото си положение. В действителност обаче те защитавали интересите на сръбския княз Милош Обренович, който открито се стремил да разшири териториите на Сърбия за сметка на нейните съседи.

Първото надигане в Западна България било организирано през пролетта на 1833 г. С помощта на доверени лица княз Милош (1817 – 1839; 1858 – 1860) успял да организира въстание в няколко погранични нахии, които по силата на Одринския мирен договор трябвало да бъдат включени в територията на Сръбското княжество, но в крайна сметка били задържани от Портата.

През април 1833 г. доверени пратеници на княз Милош дали сигнал за начало на бунта в шестте спорни нахии (Неготинска, Зайчарска, Гургусовацка, Алексинацка и др.). Веднага след това, възползвайки се от затрудненията на цариградското правителство в Египет, сръбският княз обявил, че ще поеме управлението на въстаналите нахии. За да избегне евентуалните допълнителни усложнения, на Махмуд II не му оставало нищо друго, освен да признае извършения вече акт, още повече, че след като присъединил шестте нахии, Милош демонстрирал лоялност към Портата и не позволил на българското население във Видинско, Белоградчишко и Берковско да се вдигне масово на въстание.

Две години по-късно, през януари 1835 г., населението в Нишко не издържало на безконтролния данъчен гнет и масово се надигнало на протест срещу местния управител Салих паша. Българите от 16 села въстанали и след като си устроили лагер в планините, изпратили писмо до сръбския княз с молба за покровителство. Милош обаче предпочел да поеме ролята на посредник и чрез свои специални пратеници убедил селяните да прекратят бунта.

През 1836 и 1837 г. въоръжените надигания в пограничните райони продължили. Този път въстанали селяните в Пиротско, Берковско и Белоградчишко. Начело на бунтовническите действия застанал Манчо Пунин, подпомаган от Петър Стоянов и Мито Попандреєв. На уречената дата – Спасовден, край Чипровския манастир се събрали около 3 000 – 4 000 души, но въстанието не получило широк размах. Липса-

та на оръжие принудила ръководителите му да потърсят помощ от Сърбия. На 12 май обаче българските пратеници били арестувани от сръбските власти, а след това принудени да се върнат и да убедят населението да прекрати бунта. Така след продължителни преговори с местните аяни селяните склонили да се приберат по домовете си, но постигнатото споразумение имало временен характер.

През август 1836 г. населението в Пиротско отново се надигнало. Този път обаче Милош Обренович се намесил по-енергично в подкрепа на турските власти и по негова заповед ръководителят на поредния български бунт – Цвятко, бил арестуван и екзекутиран. Подобна била съдбата и на водачите на бунта в Белоградчишко – Петко Петрович, Пешо Първулович и Стоян Цанич. Въпреки това местните български селяни не се отказали от намерението си да извоюват полагаемите им се права с оръжие в ръка и още през следващата 1837 г. под ръководството на Върбан Панов и Кръстьо Нешин в района на Берковско започнала подготовката на нова буна.

Според предварително изработения план, на 14 ноември 1837 г. край Чипровския манастир се събрали около 1 800 – 2 000 души. Десетина дена по-късно обаче зле въоръжените въстаници били лесно разпръснати от набързо събраното турско опълчение. Кръстьо Нешин успял да се прехвърли в Сърбия с малка група сподвижници, но Върбан Панов бил заловен и публично обесен.

Жестокостта, с която берковските турци се разправили с разбунтувалите се селяни, позволила на местните аги и бейове да заглушат временно недоволството на българското население. Но обстановката в Северозападните български земи съвсем не се успокоила. През пролетта на 1841 г. в района на Нишко било организирано ново въстание, което по обхвата и броя на участниците си многократно надвишило всички предходни бунтове.

Още в началото на годината влиятелните български първенци от Нишкия еялет, между които изпъквали Никола Цветкович, Станко Бояджи, Стоян Здравкович, Стоян Чавдар, изпратили делегация при сръбския княз Михаил (1839 – 1842; 1860 – 1868) с молба да се застъпи пред Високата порта за прекратяване на произвола и беззаконието. Подобни жалби били връчени и на руския дипломатически агент барон Ливен. Междувременно населението започнало активно да се под-

готвя за въстанически действия. Ръководителите на движението се обърнали за помощ дори и към френския консул в Белград, от когото било поискано да издейства от своето правителство 50 000 дуката за закупуване на оръжие и боеприпаси.

Бунтът избухнал на 6 април 1841 г. (Великден), когато една турска банда нападнала с. Каменица. Под ръководството на Милое Йованович местното население дало въоръжен отпор на насилниците, след което се пристъпило към изграждане на лагери в близките до сръбската граница гори. Добре организирани действия на въстаниците дават основание на някои изследователи да предполагат, че нападението над с. Каменица е съвпаднало всъщност с деня, в който според предварително изработения план въстанието трябвало да избухне в целия Нишки регион. Преки доказателства за това обаче липсват.

Още през първите дни на поредния български бунт основните сили на въстаниците се съсредоточили в лагера над с. Каменица, където като ръководител се изявил Милое Йованович, и в лагера, разположен в Кутинската клисура, където за водач бил определен Никола Сръндак. По инициатива на Стоян Чавдар бил сформиран и отряд от около 500 души, който обхождал полските села в областта и опожарявал турските чифлици. Така, само за няколко дни въстанието обхванало не само Нишко, но и Пиротско, Лесковацко, Вранско.

В този решителен за българските въстаници момент обаче сръбският княз със специална прокламация се дистанцирал от събитията и отказал помощ на разбунтувалото се население. По същото време нишкият мютесариф Мустафа Сабри паша мобилизирал всички мюсюлмански сили и разпоредил дори да се свика местното албанско опълчение. След тежки боеве, на 13 април турците успели да унищожат въстанически лагер при с. Каменица. За да не попадне в ръцете на врага, Милое Йованович се самоубил. Заловените живи въстаници били отведени в Ниш и там били обезглавени. Само малка част от участниците в бунта намерили спасение в Сърбия. Подобна била съдбата и на останалите лагери, а около 225 села били разрушени и опожарени.

Събитията в Нишко и най-вече невероятната жестокост, с която поредното българско въстание било смазано, предизвикали изключително силен международен отзвук. Избягалиите в Сърбия водачи успели да информират чуждестранните консули в Белград за извършените от турските орди безчинства и това дало повод на европейската общественост за първи

път открито да се застъпи за подобряване на положението на българското население в Османската империя. Под натиска на великите сили Високата порта била принудена да изпрати в Нишко и Пиротско специална анкетна комисия, а малко по-късно турското правителство разрешило дори районът на въстанието да бъде посетен и от чуждестранни наблюдатели. Така през септември 1841 г. в Пиротско пристигнал френският икономист Жером-Адолф Бланки, който бил придружаван от младия Александър Екзарх. От името на сформирания в Париж в подкрепа на подвластното християнско население „Източен комитет“ Бланки изготвил подробен доклад за своята мисия, а през 1845 г. той обнародвал наблюденията си върху живота на българите под общото заглавие „Пътуване в България през 1841 г.“ – книга, която привлякла симпатиите на френската общественост към българския народ и изиграла незаменима роля за популяризирането на българската кауза сред европейската общественост.

Настоятелните действия на великите сили в подкрепа на подвластното християнско население принудили Високата порта да се ангажира официално, че ще предприеме конкретни стъпки за практическо осъществяване на вече прокламираните реформи във всички свои провинции. Само няколко години по-късно обаче размирните настроения в Северозападна България отново взели връх, като влияние в тази насока оказали поне пет фактора: 1) запазването на системата на т.нар. господарлъци, при която селяните, освен държавните данъци, плащали наем за земите си и на местните аги; 2) засилването на злоупотребите, насилието и рушветчийството от страна на местните чиновници; 3) политическите брожения на Балканите във връзка с революционните събития в Европа през 1848-1849 г.; 4) целенасочената пропаганда на емисарите на сваления сръбски княз Милош Обренович сред населението в Северозападна България, които се опитвали чрез размирици да създадат подходящи условия за завръщането на своя патрон на престола в Белград; 5) през есента на 1848 и в началото на 1849 г. се активизирали и оцелелите водачи на предходните селски въстания в Нишко, Пиротско, Видинско. Особено дейни в това отношение били Никола Сръндак, Станко Бояджи, Коста Чавка, Пуйо войвода, които, отчитайки благоприятната международна обстановка, както и засилващото се недоволство на българското население, пристъпили към подготовка на ново въстание.

Още през пролетта на 1849 г. Никола Сръндак се прехвърлил от Белград в пограничните с Турция райони и започнал да набира четници. По същото време Пуйо войвода се върнал в родното си село Бойница и също пристъпил към организиране на въстаническо съзаклятие. До истински бунт обаче не се стигнало, тъй като властите във Видин успели да арестуват някои от заговорниците, а сръбското правителство не позволило на Никола Сръндак да премине в Българско.

Няколко месеца по-късно агитацията за въстание била подновена. Този път началото на съзаклятието било поставено в Белоградчик, като начело на заговора застанали Цоло Тодоров, Вълчо Бочов, Божил бакалинът, Лило Панов и други местни първенци. В края на 1849 г. членовете на така оформеното ръководно ядро изготвили писмо до сръбското правителство, с което поискали да разберат дали ще могат да разчитат на помощ от страна на Сърбия.

Не след дълго правителството в Белград дало надежда, че ако в бъдещото въстание участва цялото население, Сърбия ще помогне тайно с оръжие. За разлика от предходните години обаче правителството на Александър Караджорджевич (1842 – 1858) недвусмислено посъветвало българите да не се бунтуват. Независимо от получения отговор, съзаклятниците ускорили подготовката и в манастира край с. Раковица, Кулско, било организирано събрание на селските старейшини и по-влиятелните българи от Видинско, Белоградчишко, Ломско и Кулско. Според Димитър Маринов, участниците в това събрание били 32. Други историци, като Георги Димитров, смятат, че на събранието са присъствали 60 души, а в поновите публикации се приема, че броят на пристигналите в Раковишкия манастир е бил много по-голям. Позовавайки се на едно изложение на въстаналите български села от юни 1850 г., Страшимир Димитров отбелязва например поименно 232 души, представители на 118 села от Видинска, Белоградчишка и Ломска каза. Разбира се, авторът на най-доброто за момента изследване върху въстанието от 1850 г. прави уговорката, че не всички от споменатите 232-ма души са присъствали на събранието в Раковишкия манастир, но повече от очевидно е, че всички тези влиятелни български първенци – предимно князе и чорбаджии, са подкрепили въстанието и са взели активно участие в неговата подготовка.

Липсата на автентични документални свидетелства не позволява да се разкрият детайлно плановете на съзаклятни-

ците, но повечето летописци акцентират върху създаването на централно ръководство (комитет), сред членовете на което се откроявали Петко Маринов, Цоло Тодоров, Иван Кулин, Вълчо Бочов, Лило Панов. Според предварителните планове въстанието трябвало да избухне на Спасовден (1 юни 1850 г.). Предвиждало се превземането първоначално на Лом и Белоградчик, след което въстаническите отряди трябвало да обсадят Видин. За главна база на бунтовните действия били определени с. Раковица и близкият манастир, а командването на отрядите било поверено съответно на капитан Кръстьо за района на Лом, на Игнат от с. Раковица за района на Белоградчик и на Първан Върбанов за района на Видин. Малко покъсно Първан Върбанов бил заменен от Петко Маринов.

Трудно е да се установи какви точно са били по-нататъшните намерения на организаторите след евентуалното превземане на Видинската крепост, но някои изследователи, като Халил Иналджък и Страшимир Димитров смятат например, че за разлика от предходните селски бунтове въстанието от 1850 г. имало за цел да доведе до създаване на автономна българска провинция със статут, подобен на Дунавските княжества или на Сърбия. В докладите на чуждите консули и посланици се срещат и данни, че замисълът на организаторите бил много по-мощен и разчитал на подкрепата и на други български области.

През пролетта на 1850 г. подготовката за предстоящото въстание навлязла в решителната си фаза. Агитацията обхванала целия регион, а населението започнало открито да се въоръжава. По места се уточнявали и последните детайли от плановете за предстоящите бойни действия.

Дълго време в научната и популярната книжнина, посветена на въстанието от 1850 г., битуваше представата, че непосредствено преди Спасовден съпругата на Цоло Тодоров – един от най-влиятелните съзаклятници в Белоградчишко, била извършила предателство и това позволило на турските власти да арестуват главните инициатори на бунта. През нощта обаче селяните се струпали около Белоградчик и организирали обсада на крепостта, с което дали фактически началото на въстанието.

В по-новите изследвания тази неподкрепена документално хипотеза се отхвърля, като предварителното избухване на въстанието се обяснява с ескалиращото противоборство между местното българско население и турските чиновници, зап-

тиета и аги. Отделните инциденти засилвали напрежението с всеки ден и така – на 27 май 1850 г. селяните в Белоградчишко сформирали отряд, с който нападнали пъдарите на субашията. До 29-30 май въстанието обхванало повечето села в района на Белоградчишко, Кулско, Видинско и Ломско. Главните пътища били поставени под контрол, започнали да се организират и отрядите, с които трябвало да се настъпи към Видин и Лом.

Начело на около 2000 селяни капитан Кръстьо се насочил към Лом, но на 4 юни 1850 г. въстаниците били пресрещнати от турски конници. Зле въоръжени, повечето от селяните се разбягали, а тези, които останали да се сражават, били разбити. Капитан Кръстьо загинал. Само една малка група от отряда му се насочила впоследствие към Белоградчик.

По същото време според предварителния план селяните от Видинско и Кулско се съсредоточили в три пункта и обсадили града. За да спечели време, видинският валия Мехмед Зия паша изпратил при въстаниците делегация, в която били включени и български първенци, но опитите да се постигне някакво помирение не дали резултат. Тогава турските власти мобилизирали всички мъже мюсюлмани в района на Видин и организирали настъпление срещу въстаническия лагер при с. Гърци. На 4 юни 1850 г. селяните били разпръснати, с което започнал и разгромът на въстанието във Видинско.

Подобен развой претърпели и събитията в Белоградчишко. Веднага след обявяването на бунта местните първенци пристъпили към организиране на атака срещу Белоградчишката крепост, като за целта поискали дори и помощ от сръбското правителство. Междувременно по-изявените съзаклятници – Цоло Тодоров, дядо Божил, Вълчо Бочов, Лило Панов, били арестувани, което неминуемо отслабило общото ръководство на вече започнатото дело.

Щурмът на Белоградчишката крепост бил осъществен на 1 юни 1850 г., но поради очевидното превъзходство на турския гарнизон въстаниците претърпели поражение. През следващите дни местните власти успели да концентрират всичките си сили срещу обсаждащите Белоградчик и на свой ред предприели настъпление. Притиснати от две страни, разбунтувалите се български селяни били разбити, а башибозукът се отдал на грабежи и насилие. Почти по същото време с неуспех завършили и опитите бойните действия да се пренесат в Нишкия еялет.

Пораженията край Лом, с. Гърци и Белоградчик отслабили значително позициите на въстаниците. Но за окончателно потушаване на бунта било още рано да се говори, тъй като населението от надигналите се кази отказало да се предаде и масово се оттеглило в околните гори и планинските местности. На 9 юни в Белград било получено специално изложение от името на 118 села от Северозападна България, в което се настоявало за оказване на помощ. Прощения били изпратени и до руския император. Сръбското правителство обаче не пожелало да се намеси и чрез свои специални емисари отново посъветвало първенците на разбунтувалите се села да започнат преговори с властите.

Заплахата от задълбочаване на кризата, както и засилващите се международни протести от страна на европейските дипломати, принудили Високата порта да вземе по-решителни мерки за възстановяване на реда по западната си граница. На 10 юни турското правителство решило да изпрати Али Риза паша като свой извънреден пълномощник във Видинско.

Веднага след пристигането си Али паша изготвил обръщение към въстаниците. В него той ги призовал да се върнат по домовете си в тридневен срок, като изпратят междуременно своя делегация, с която да продължат преговорите за цялостно уреждане на конфликта. За да обсъдят тези предложения, в началото на юли 1850 г. ръководителите на въстанието организирали в местността Връшка чука съвещание. В усилията за предотвратяване на нови военни сблъсъци активно се включили и специални сръбски пратеници. След продължителни обсъждания, на 2 юли 1850 г. било съставено общо изложение от името на цялото население от трите разбунтували се кази, в което се описвало тежкото положение на българските селяни, като изрично се акцентирало върху лоялността на населението към султана и Високата порта. Два дена по-късно старейшините на въстаналите села изпратили подобно изложение и до сръбския княз Александър.

Не без основание Страшимир Димитров смята, че този ход бил предприет, за да се представи въстанието „не като предварително подготвен бунт, а като окървавена от властите мирна демонстрация“, целяща да привлече вниманието на Цариград към нежеланието на местни аги и бейове да осъществят на дело започналата аграрна реформа. Очевидно новата тактика била добре обмислена, защото след като Али паша изслушал делегацията на въстаниците, извънредният сул-

тански комисар приел в столицата да бъдат изпратени български представители, които лично да изложат исканията си пред Високата порта. Същевременно Али паша обещал да накаже всички провинили се чиновници и дал гаранции за прекратяване на насилието. Тези негови действия създали реални предпоставки за мирно уреждане на конфликта и постепенно населението се завърнало по домовете си, а с това бил сложен край и на самото въстание.

Емигрантски инициативи от втората четвърт на XIX в.

Политическата активност на възрожденските българи през втората четвърт на XIX в. намерила израз и във все по-осезаемото ангажиране в борбите срещу Високата порта и на многобройната българска емиграция. Веднага след края на Руско-турската война от 1828/1829 г., отчитайки сериозните затруднения на Турция, част от по-изявените дейци на т.нар. “Букурещки кръг” насочили своите усилия към реализиране на проект за създаване на автономно българско княжество в Добруджа.

Най-вероятно тази идея е била лансирана от свищовлията Васил Ненович, избран за представител на българските бежанци пред Дивана на Влашко. Проектът бил подкрепен и от Иван Селимински, Михаил Кифалов, Анастас Кипиловски и други влиятелни по онова време български емигранти. С помощта на Никола Пиколо към инициативата бил привлечен и Стефан Богориди, който пък направил някои предварителни сондажи за евентуалните реакции от страна на Портата. В крайна сметка обаче начинанието на букурещките българи от 1830-1831 г. се провалило.

В края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в. българската емиграция във Влашко и Молдова отново се раздвижила. Повод за това дала изострящата се политическа ситуация в балканските провинции на Османската империя. Известията за масовите селски въстания в Северозападна България, както и сведенията за готвените от гръцките революционери въоръжени акции на о. Крит, в Епир и Тесалия, предизвикали широк отзвук сред българите, които се били установили след Одринския мирен договор в Дунавските княжества. На два пъти – през лятото на 1841 и през зимата на 1842 г., те предприели конспиративни действия с цел освобождаването на България. И при двата опита, известни в историята под името Браилски бунтове, организаторите предвиждали да сформират добре въоръжени отряди, които да се прехвърлят на

юг от Дунав и да вдигнат населението на въстание. И двата опита завършили без успех, но отбелязали един нов момент в развитието на освободителните борби на българския народ – постепенното възприемане на идеята за общи политически и въоръжени акции срещу Високата порта от страна на всички балкански народи.

Първият бунт бил подготвен съвместно от български и сръбски емигранти. Под ръководството на Васил Вълков и кап. Владислав Татич в Плоещ, Фокшан, Рени, Измаил и други крайдунавски градове се пристъпило към набиране на доброволци за сформирание на въстанически отряд. Крайната цел на организаторите на бунта била да се прехвърли отрядът на юг от р. Дунав и съгласувано с въстаническите действия в Нишко да се предизвикат масови надигания на населението в Румелия. Допълнителен стимул за подобно начинание Васил Вълков и кап. Татич виждали в обстоятелството, че по същото време в Епир и Тесалия трябвало да започнат мащабни въоръжени акции за присъединяване на двете провинции към Гръцкото княжество. Според ръководителите на бунта едновременно провокиране на размирици в различните християнски области на империята щяло да изправи Високата порта пред сериозни затруднения и в крайна сметка да доведе до освобождаване на всички подвластни на падишаха християнски народи.

Наличната документация не позволява да се установи кога кап. Васил Вълков е започнал да набира своите четници, но най-вероятно към активна подготовка на Първия браилски бунт се е пристъпило едва през пролетта на 1841 г. Точно тогава организаторите разпратили свои емисари из големите емигрантски центрове във Влашко и Молдова. Към заговора били привлечени богати търговци и занаятчии, които предоставили необходимите средства за оборудването на бъдещата чета. Предприели се и стъпки за осигуряване на оръжие. Осъществена била връзка с въстаниците в Ниш, поддържали се контакти и с приближените на сръбския княз Милош, който след свалянето му от престола на 13/25 юни 1839 г. се установил във Влашко. Румънският историк Константин Велики предполага дори, че макар и прикрито, Милош е бил главният инспиратор на бунта.

На 11 юли 1841 г. в Браила била разпространена прокламация, чрез която ръководството на четата уведомявала градската управа, че в града са се събрали 1200 души, готови да се

прехвърлят в Турция. За да не се предизвикат излишни кръвопролития, съзаклятниците настоявали да не бъдат обезпокоявани от местните власти. Браилската полиция обаче не можела да остане безучастна, тъй като в противен случай цялата отговорност за преминаването на въоръжената чета в пределите на Османската империя щяла да падне върху правителството в Букурещ.

На 13 юли 284 доброволци под командването на кап. Татич се отправили към пристанището на Браила, за да се качат на предварително осигурения каик. Тук обаче властите устроили засада. В сражението четата била разбита, като само част от заговорниците, включително и Васил Вълков, успели да се укрият на един от корабите. През следващите дни в Браила били извършени арести и след набързо проведено следствие повечето от заловените доброволци били осъдени на различни срокове каторга в румънските солници.

Неуспехът от юли 1841 г. не уплашил емиграцията и само месец по-късно в Браила започнали да се разпространяват нови революционни прокламации. Точно по това време в града се установил и Георги Раковски, който още през пролетта на 1841 г. научил за раздвижването на браилските българи и решил да се присъедини към тях. Веднага след пристигането си Раковски установил контакт с местните дейци. Междувременно в качеството си на пратеник на Тесалийско-епирското дружество (гръцка революционна организация, подготвяща въстание в неосвободените все още гръцки земи) в Браила дошъл и Ставри Георгиу. Общите намерения – да се организират въоръжени акции срещу Високата порта, сблизили Георги Раковски и Ставри Георгиу, който разполагал и със значителни парични средства. Постепенно в хода на срещите между двамата патриоти изкристализирала идеята за продължаване на започнатото през лятото на 1841 г. дело, като за целта било наложително да се наберат нови доброволци.

Плановете на Раковски предвиждали с възможностите на емиграцията в Бесарабия и Влашко да се подготвят два добре въоръжени отряда, които трябвало да се прехвърлят едновременно от Галац и Браила и да вдигнат населението на въстание. За да осъществи този замисъл, Раковски изпратил в Галац търговеца Георги Казаков, а в Бесарабия – Петър Ганчев, който работел като преводач на пристанищната митница в Рени.

За кратко време организаторите на бунта разгърнали активна дейност. Те установили контакти с Атина и Епир. Към

планове били привлечени значителен брой съмишленици и сред живеещите във Влашко гърци. Потърсена била и помощта на Васил Априлов в Одеса, но той категорично се противопоставил на намеренията на Раковски и дори спомогнал за арестуването на Петър Ганчев от руската полиция.

Бунтът трябвало да избухне на 10/22 февруари 1842 г. Предвиждало се заговорниците да нападнат Браилския гарнизон, откъдето трябвало да се вземе необходимото количество оръжие, след което двата отряда трябвало да се прехвърлят в Българско. Руската дипломация обаче уведомила властите във Влашко за подготвяния в Браила бунт. Веднага били взети необходимите мерки и планът на съзаклятието бил осуетен. На 10 февруари полицията направила опит да арестува Раковски и при последвалите престрелки бунтовниците били разпръснати и изловени. Предохранителни мерки били взети и в Галац. На 4 март румънската полиция арестувала и самия Раковски, който потърсил убежище при руския консул, но той го издал на властите.

Всички участници в бунта били изправени пред съд в Букурещ. Осем души, между които и Георги Раковски, получили смъртна присъда, а другите обвиняеми – различни срокове каторга. Но благодарение на обстоятелството, че повечето от осъдените пребивавали в Браила с гръцки паспорт, те успели да избегнат изпълнението на наложените им наказания, като в началото на август 1842 г. всички те били изпратени към Гърция.

През пролетта и лятото на 1843 г. браилските българи се включили в подготовката на още един бунт, но наличните документални свидетелства показват, че този трети заговор бил замислен с цел отстраняването от власт на влашкия господар Георге Бибеску. Действително Васил Вълкович, който отново застанал начело на българската емиграция, предвиждал в случай на успех на заговора срещу Бибеску да прехвърли своите доброволци през р. Дунав и оттам да се насочи към Търново и Балкана. През есента на 1843 г. обаче властите разкрили заговора и успели да арестуват неговите главни организатори. Така и третият опит за разрешаване на българския политически въпрос чрез прехвърляне на въоръжени чети от Браила и Галац останал безрезултатен.

ОТ КИЛИЯТА КЪМ МОДЕРНОТО СВЕТСКО ОБРАЗОВАНИЕ

Османските завоевания от втората половина на XIV и началото на XV в. довели до упадък съществуващата в средновековна България образователна система. Старите просветни центрове и големите манастирски комплекси в Търновско, Пловдивско, Софийско и Видинско били унищожени. Част от образованите българи били избити, други – поробени или насилствено депортирани из Мала Азия, трети емигрирали в Сърбия, Влашко, Молдова, Украйна. Едва към средата и през втората половина на XV в., когато османците окончателно утвърдили властта си над целия балкански регион и когато първоначалният стрес от завоеванието бил постепенно преодолян, книжовността започнала, макар и бавно, да се съживява. В отделни манастири под формата на килийни училища се възобновила и организираната просветна дейност.

Килийното училище. През периода XV – XVIII в. единствените училища в българските земи били килиите. Според включената в научно обръщение документация, през XV в. на територията на страната функционирали 17 килийни училища, през XVI в. били открити нови 29, през XVII в. – още 31, а през следващото осемнадесето столетие – 75. Те се откривали обикновено към манастирите или техните метоси, в частни домове или дюкяни. Учителите били предимно монаси, свещеници, по-рядко грамотни занаятчии и търговци. Броят на учениците не надвишавал 10-20 деца. Обучението се изразявало в усвояване на първоначални умения по писане, четене и малко смятане, като преподаването се осъществявало на църковнославянски или гръцки език.

Образованието, получавано в килиите, имало елементарен и религиозен характер. За учебници се използвали Псалтирът, Апостолът, Часословът и други църковни книги. Светските знания присъствали твърде слабо в тези училища, поради което мнозина изследователи, признавайки значението

на килиите за съхраняване на книжовните и просветните традиции в българското общество през ранните векове на османското владичество, са склонни да разглеждат килиите като проява на средновековния, религиозношколастичен модел на образование.

Действително църквата и християнството предопределяли до голяма степен контурите на килийната просвета, но това съвсем не означава, че до появата на първите светски училища просветното дело в българските земи се е развивало само в орбитата на религиозната догматика. Основанията за подобна констатация са поне две. Първо, в условията на османското владичество религиозно-християнското възпитание било мощен фактор за поддържане на народностното самосъзнание на българите. Същевременно, при отсъствието на каквито и да било други културно-просветни институции килийните училища осигурявали един необходим минимум от знания, без който общественят просперитет на българите би бил немислим. Всички големи изследователи на Българското просвещение като Михаил Арнаудов, Иван Шишманов, Боян Пенев, Христо Гандев признават това и подчертават, че през XVIII в. християнската просвета и християнската църква играели определяща роля за разбуждащото се за стопански, политически и духовен подем българско общество. Именно в този смисъл автори като Илия Конев приемат, че опитите да се даде отрицателна оценка на килиите и на даваното в тях религиозно образование са неоснователни.

Вторият аргумент в „защита“ на килийното образование може да се извлече от конкретното развитие на самите килии през периода на Ранното българско възраждане. През XVIII в. килиите получили широко разпространение по българските земи и към средата на столетието на територията на днешна България функционирали около 112 килийни училища, по-известни от които били тези в София, Котел, Самоков, Елена, в Рилския, Етрополския, Троянския и други манастири. Според подготовката на учителите децата изучавали освен спомнатите вече религиозни пособия и малко история, различни остроумни четива, книжовни произведения като „Стематографията“ на Христофор Жефарович, Паисиевата история, писмовници, граматически трудове от руски, сръбски и гръцки произход. Подобен род учебни помагала не трябва да се подценяват. С писмовниците например тогавашните българчета се учили не само как да адресират кореспонденцията си, но и

как се прави спогодително за търговско сдружение, как се изготвя запис за кредит, как се пише полица и т.н.

Въпреки ниското равнище на подготовка, килийните училища осигурявали реални възможности за формиране на една немногобройна, но социално активна прослойка от монаси, „граматици“, учители, зографи, които очертавали облика на духовната обнова на българското общество през XVIII в. Между възпитаниците на килийните училища са Йосиф Брадати, Дойно Граматик, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Стойко Граматик, даскал Стоян, Христо Граматик – все имена, оставили трайна диря във възрожденската история на българите.

Същевременно, тъкмо през втората половина на XVIII и в началото на XIX в. навлизането на светския елемент се наложило като водеща линия в развитието на просветното дело по българските земи. На първо време тази нова тенденция намерила израз в увеличаващия се брой на килиите, откривани от светски лица, и в засиления интерес на общините към учебното дело. В началото на XIX в. видимо нарастнала и ролята на даскалското съсловие. Появили се и първите български буквари като този на Христофор Жефарович (известен по библиографски сведения) или на Марко Теодорович от Банско, отпечатан през 1792 г.

Тези промени обаче не могли да компенсират все още очевидното изоставане на възраждащото се българско общество от духовните постижения на просвещенска Европа, тъй като разширяващите се стопански контакти с околния на Османската империя християнски свят и целенасоченото културнополитическо проникване на Франция, Англия, Холандия, Русия и Австрия в балканския регион подчертавали още повече несъвършенствата на килийното образование.

Междувременно в духовния живот на Османската империя все по-ясно се долавяло влиянието на Европейското просвещение. По различни пътища, най-вече чрез многобройните пътешественици, мисионери, търговци, дипломати, военнопленници, в османското общество прониквали идеите на Новото време и това допълнително стимулирало сред подвластните християнски народи стремеж към обнова. Още през първата половина на XVIII в. във висшите кръгове на османската аристокрация могли да се доловят например симптомите на една ранна „европеизация“, намерила израз в откриването на първата типография в Цариград, в създаването на редица но-

ви литературни произведения и политически трактати (рисалета), в широкомащабното строителство на обществени сгради и паркове във версайски стил, в осъзнатата необходимост от изучаване и прилагане на стопанския, военния и политическия опит на християнските държави.

Почти по същото време – средата и втората половина на XVIII в., се забелязали и първите видими резултати от духовната обнова на гърци и сърби. В редица градове на Османската империя гръцките просветители открили модерни светски училища, в които се преподавали математика, философия, история, различни езици, природознание. Учебниците се подготвяли по европейски образци, а учителите се издържали с паричните помощи на богатите гръцки общини.

Всичко това оказало благотворно влияние и върху българите. Мнозина български младежи били привлечени от големите възможности за образование, които предлагали известните гръцки училища в Цариград, Одрин, Смирна, Букурещ. В тях получили своята подготовка едни от най-изявените възрожденски дейци – Васил Априлов, Петър Берон, Иван Селимински, Георги Раковски, Сава Доброплодни, Иларион Макариополски и др. Постепенно гръцки училища били открити и в отделни български градове, като Пловдив, Самоков, Мелник, Търново, Сливен.

Успехите на гръцката просвета дали тласък и на първите целенасочени усилия за реформиране на традиционното килийно образование в българските земи. Най-рано необходимостта от развитие на родното училище била обоснована в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, но завършен вид тези идеи намерили в обществената и книжовната дейност на Софроний Врачански. Ярکو доказателство за това са разсъжденията на Софроний във втория Видински сборник: „Оле, безразсъдство българско и голяма глупавина! Потъмнели и помръкнали от пиянство, и не се хванат да се потрудят да доведат един мъдър даскал и наставник, да научат чедата си на мъдро книжно учение..., ами ходят като слепи в тъмнина. О, глупави и неразумни човече!... Така ли чинат другите християнски народи, що са учени и мъдри философи? Я погледайте и попитайте какво вършат те. Я вижте те за какво си разнасят стоката. Не я ли харчат за школи и за академии и за учение граматическо и философско? И са станали мъдри философи, и хитри, и учени, и се славят и процъфтяват в учението като пролетни цветове? А не са потъмнели и помръкнали

ли роби и под тежък ярем подложени като нас – неучени, безкнижни, невежи, безгласни и безответни като едни скотове!“

Призивите на Софроний Врачански илюстрират по безспорен начин ориентацията на формиращата се възрожденска интелигенция към изграждане на модерна и национална по характер образователна система в българските земи. Зараждащата се търговска и занаятчийска буржоазия постепенно осъзнавала нуждата от нов тип училище, което трябвало да задоволи нарастващите ѝ потребности от знания в областта на географията, стокознанието, естествознанието, чуждите езици. Формиращата се интелигенция разширявала кръгозора си и проявявала все по-силен интерес към историята, езикознанието, литературата и философията. Потребността от ново знание придобивала все по-ясни контури в началото на XIX в., още повече, че именно тогава ясно се разбрало, че покрай положителното си въздействие гръцките училища създавали реални предпоставки за елинизирание на проходащата българска буржоазия.

Темата за асимилаторската роля на гръцките училища през Ранното възрождане е широко застъпена в българската историопис. Завещана ни от Паисий под формата на един великолепно сътворен риторичен въпрос – „О неразумне и юрودة! Поради что се срамиш да се наречеш болгарин и не четиш на свой язык и не думаш?“, тази негативна оценка за гръцката просвета е вплетена трайно в националната идеология на българското възрожденско общество. Тя обаче не би трябвало да се абсолютизира, защото в началото на XIX в. подтикът на българския елит към по-високо образование на роден език не идва само като своеобразна реакция на гръцкото. Интересът на българина към светското знание е продиктуван по-скоро от потребностите на ежедневието. И цитираните разсъждения на Софроний Врачански потвърждават точно това. Доказва го и обстоятелството, че първите самостоятелни инициативи на българите в просветната област – елино-българските училища, са дело на гръцки възпитаници, които до края на живота си остават поклонници на гръцката култура и гръцката просвета. При това би било твърде необективно да се приема, че тези смесени от езикова гледна точка училища се появяват на бял свят само като отрицание на съществуващите в няколко града елински училища. Географското разпространение на гръцките училища между другото показва, че такива училища се откривали в българските земи не толкова

заради възможността да се „асимилират“ българите, а най-вече за да се обслужват духовните потребности на живеещите в тези селища гръцки общности. В този смисъл възникването и разпространението на елино-българските училища би трябвало да се разглежда не толкова като опит за „разграничаване от гърцизма“, както твърдят някои историци, а по-скоро като естествен стремеж на отделни български общини да създадат реални условия за по-високо образование на своите деца.

Елино-българските училища. Такива училища започнали да се откриват в началото на XIX в. По своя характер те били светски. В тях се преподавали математика, философия, история, природознание. Основното обучение се извършвало на гръцки език, но за разлика от чисто гръцките училища, било включено и изучаването на български език. Според някои изследователи подобно училище било открито в Сливен още през 1810 г. Други автори свързват началото на елино-българските училища с името на даскал Антон, възпитаник на лицей в Букурещ, който през 1812 г. отворил в Котел свое светско училище. Повечето специалисти обаче приемат, че първото елинобългарско училище е възникнало в Свищов през 1815 г. под ръководството на Емануил Васкидович.

През 1819 г. с материалната помощ на Стефан Богориди и Котелската община успяла да преустрои местното килийно училище в елино-българско, като за учител бил назначен Райно Попович. Седем години по-късно (1826 г.) Райно Попович се преместил в Карлово и там също открил елино-българско училище. Такива училища били създадени в Сливен от Иван Селимински, в Самоков от Неофит Рилски (1826 г.), в Смирна от Константин Фотинов (1828 г.), в Търново, Шумен, Видин.

На най-голяма популярност се радвали училищата на Райно Попович и свищовските училища на Емануил Васкидович и на Христати Павлович, открито през 1831 г. За кратко време широка известност придобило и училището на Константин Фотинов в Смирна. То било създадено за нуждите на немалобройната българска колония в града, но привлякло ученици и от други градове благодарение на педагогическото умение на К. Фотинов и поради обстоятелството, че в него за пръв път бил въведен взаимоучителният метод.

Съвременната историческа наука оценява елино-българските училища като преходна форма от „старото килийно средновековно религиозно образование към новобългарската

просвета“. Основанията за подобна оценка трябва да се търсят в успехите на този вид училища. Само за десетина години техните възпитаници се вписали в духовната обнова на българското общество. Една част от завършилите училищата в Свищов, Котел, Карлово, Сливен, Смирна продължили образованието си в чужбина, други поели по пътя на учителстването и ввели живителна струя в реформиращата се българска просвета. Покрай откриването на елино-българските училища започнало строителството на нови училищни сгради, видимо се съживила дейността на местните структури за самоуправление и на еснафите. Желанието да се организира съобразено с потребностите на времето българско училище подтикнало родолюбивите чорбаджии, богатите търговци и манифактуристи да се включат активно в реформирането на традиционното образование в своите селища. Така с тяхната материална подкрепа през 20-те години на XIX в. възникнало и се развило мощно общобългарско движение за национална просвета, което обхванало всички райони на страната. Ръководството на това движение се осъществявало от общините и от създаващите се училищни и църковни настоятелства. В изграждането на модерното светско училище се включила и българската емигрантска буржоазия. Особена активност проявили българските търговци в Одеса и Букурещ. В продължение на десетилетия те предоставяли значителни суми за строителство на училищни сгради, за закупуване на учебници и учебни помагала, за стипендии на по-будните ученици, които можели да продължат образованието си в чужбина.

Първите прояви на организираното просветно движение се свързват с откриването на елино-българските училища. Но истински размах движението придобило едва през 30-те – 40-те години на XIX в. Изключителна роля за това изиграл появилият се през 1824 г. „Буквар с различни поучения“, подготвен от Петър Берон.

Родом от Котел, Петър Берон получил много добро за времето си образование. След като завършил гръцкото училище в Букурещ, той следвал медицина в Хайделберг и Мюнхен. По-късно Берон живял и работил в Прага, Лондон, Париж. Автор е на публикации в областта на геологията, астрономията, минералогията, философията. В българската история обаче той останал преди всичко като автор на най-използвания във възрожденските училища учебник. Чрез него Петър Берон фактически разяснявал и лансирал пред българс-

ките учители разпространяващия се от началото на XIX в. в другите европейски страни белланкастерски (взаимоучителен) метод. Тази метод позволявал на учителя с помощта на по-добрите си ученици да обучава едновременно до 100 деца. В онези години, когато учителите били малко и средствата за откриване на нови училища не достигали, взаимоучителният метод правел светското образование достъпно за повечето български деца.

Заради изрисуваните на последната страница делфин и кит учебникът на П. Берон придобил популярност под името „Рибен буквар“. За тогавашните български деца „Рибният буквар“ имал изключително значение и неслучайно до Освобождението той бил преиздаван 6 пъти. На говорим български език той отварял прозорец към привлекателния и непознат свят на историята и географията, на зоологията и физиката. От „Рибния буквар“ няколко поколения български ученици можели да научат какво е хипопотам или носорог, какво представлява кафето или как са живели и са се образовали древните хора.

Взаимните училища. Десетина години след като Петър Берон отпечатал своя буквар, по инициатива на богати и патриотично настроени търговци в Габрово било организирано първото взаимно училище. Идеята за откриване на светско училище в града дошла от големия меценат на българското образование Васил Априлов.

Васил Априлов е роден на 21 юли 1789 г. в Габрово. Учил в родния си град, в Москва, Брашов и Виена. По-късно се установил в Одеса, където създал търговска кантора и успял да понатрупа значителни капитали. През 1831 г. той посетил Цариград и малко след това се запознал с изследванията на Юрий Венелин върху българската история. До този момент Априлов се изявявал като елинофил, но повлиян от идеите на Венелин, той развил активна книжовна и културна дейност в защита на българщината.

През 1833 г. по предложение на В. Априлов богатите и влиятелни габровски фамилии на Мустакови, Палаузови, Килифарови и др. се обърнали с молба към търновския митрополит Иларион Критски да окаже помощ за откриване на светско училище в родното им селище. Инициативата била подкрепена от всички общински първенци и много скоро започнало изграждането на нова сграда за бъдещото училище. По настояване на Димитър и Христо Мустакови, Иларион Критски

препоръчал за учител Неофит Рилски, който през февруари 1834 г. заминал за Букурещ, за да усвои взаимоучителния метод. На 2 януари 1835 г. с тържествена церемония училището отворило врати и с това фактически били поставени темелите на новобългарската просвета.

Сред историците на българското образование от дълго време се води спор дали Габровското училище е първото светско взаимно училище в страната. Някои специалисти смятат, че първото новобългарско училище е открито в Свищов още през 1831 г. от Христати Павлович. За съжаление, аргументите „за“ и „против“ първенството на свищовското училище са еднакво оскъдни, затова и дискусиите продължават. Едно обаче е сигурно. В началото на 30-те години идеята за изграждане на модерно училище си пробивала път и примерът на габровското население бил последван от други български градове. Само за около едно десетилетие на територията на страната възникнали над 50 взаимни училища. По-известни сред тях били в Елена, Търново, Сливен, Свищов, Карлово, Котел, Казанлък, Панагюрище, Трявна, София.

С разпространението на взаимните училища наченало печатането на учебници и учебни пособия. Нараствало самолюбието на българските общини, започнало масово строителство на нови училищни сгради, оформяло се и многобройно учителско съсловие. През 1840 г. (според някои автори през 1841 г.) в Плевен било открито и първото девическо училище в България, а през 1846 г. в Копривщица се появило и първото класно училище.

Класните училища представлявали следващата по-висока степен на образование по българските земи. Те били по-малко от взаимните училища, но в тях се увеличавал броят на изучаваните предмети. Обучението продължавало 2-3 до 4 години повече. Най-известните класни училища се намирали в Пловдив, Търново, Елена, Свищов, Велес и др. За значението на този вид училища може да се съди по името, което народът им дал – „даскалоливници“. В класните училища фактически се подготвяли бъдещите учителски кадри и новото поколение възрожденска интелигенция.

Просветното движение след Кримската война. Основните тенденции в развитието на новобългарската просвета били продължени и през 50-те и 60-те години на XIX в. Постепенно някои от споменатите класни училища започнали да се специализират. Още през 1864 г. Николай Павлович замис-

лил откриване на рисувателно училище в Стара Загора, но проектът му не се осъществил. През 1869 г. училището в Щип разширило подготовката на своите питомци с повече педагогически предмети и така се оформило като специализирано педагогическо училище. С подобна насоченост било и училището в Прилеп. През 1873 г., по инициатива на Димитър Шишманов, в Свищов било създадено търговско училище (просъществувало само една година). Към Лясковския манастир през 1874 г. се обособило богословско училище, а две години по-късно била открита семинария и в Самоков.

До Освобождението на България възникнали и първите три гимназии. Те били създадени на основата на съществуващите вече класни училища в Пловдив, Габрово и Болград (Бесарабия). На няколко пъти просветени българи предлагали да се открие и университет, но тази идея била реализирана едва през 1888 г.

За успеха на просветното движение допринесли и многобройните читалища, появили се след Кримската война. Първите от тях възникнали в Шумен, Свищов и Лом през 1856 г. До Освобождението техният брой достигнал около 200, като най-известни били букурещкото читалище „Братска любов“, основано през 1861 г. от Г. С. Раковски, и Цариградското читалище, създадено през 1866 г. С годините към читалищата се откривали библиотеки, читални, неделни училища. Учредени били и първите ученически дружества. От 1868 г. започнали да се организират и регионални учителски събори. Предприети били и стъпки за подобряване на организацията на самото учебно дело. В Стара Загора например, по инициатива на д-р Димитър Павлович, била изработена общоградска разпореда за устройството и дейността на отделните училища, според която началните училища се отделяли като самостоятелни (с по три отделения към тях), а мъжкото класно училище (с пет класа) било уредено по типа на гимназиите, като преподаването в него се извършвало по специална програма, включваща нови светски дисциплини (физика, химия, ботаника, зоология, антропология и др.). През 60-те – 70-те години на XIX в. подобни правилници били въведени в Габрово, Търново, Шумен.

Белезите на продължаващото и след Кримската война развитие на просветното дело могат да се открият и във все по-нарастващото обществено внимание към проблемите на българското училище. Все по-често и стари, и млади, бедни и

богати, чорбаджии и търговци, участвали и дори инициирали дебата за състоянието и перспективите за развитие на българското училище. Нерядко дискусиите се пренасяли от заседанията на училищните настоятелства в кафенетата и на чаршията, а чрез пресата ставали и обществено достояние. Споровете се водели разгорещено и понякога излизали извън добрия тон, но точно тази страст разкрива реалното значение и роля на просветното движение в процесите на модернизация на възрожденското общество. Точно тази ангажираност подчертава заинтересоваността на всички социални групи от налагането на новото светско образование.

Като цяло годините след Кримската война отбелязали апогея на движението за новобългарска просвета. Но постигнатите успехи не трябва да се представят идилично. Действително, за около половин век в българските земи била изградена училищна мрежа от около 1 500-2 000 училища, но повечето от тях били килийни (над 400) и начални. До Освобождението на територията на страната функционирали само петдесетина класни училища, 4 специализирани и 2 гимназии. Практически, както изтъква проф. Николай Генчев, „новобългарското училище подготвя предимно нисша интелигенция, т.е. лица с килийно, основно или най-много с класно образование“.

Показателни за нивото на обучение във възрожденските училища са техните програми. По онова време те се определяли от самите учители и местната общественост, тъй като към унифициране на програмите за взаимните и класните училища се пристъпило едва през 70-те години на XIX век. В габровското класно училище например се изучавали 25 предмета, в двукласното врачанско – само 9, в трикласното видинско – 10. Всичко в крайна сметка зависело от възможностите на учителите и от инициативността на училищните настоятелства. В някои селища един учител преподавал по всички предмети, другаде за всяка дисциплина имало специално погответен учител. Някъде класното обучение се свеждало до усвояване на начални познания по аритметика, граматика, история и география. По-реномираните училища обаче осигурявали добра обща подготовка по алгебра, геометрия, анатомия, физиология, зоология, ботаника, химия, физика, богословие, история, география. Широко застъпено било чуждоезиковото обучение. В габровското училище например се изучавали освен български, френски, турски – и един славянски

език. Но този вид училища били рядкост дори през 70-те години на XIX в.

В същата насока на разсъждения интерес представляват статистическите данни, с които разполага съвременната историопис за българската интелигенция до Освобождението. Дългогодишните проучвания на Николай Генчев показват, че около 46,1% са притежавали нисша степен на образование и само 675 души са били висшисти. Сред учителското съсловие едва 1/10 от общия брой на учителите, за които има документални сведения, са с висше образование, 1/4 – с класно, 1/4 – със средно, а останалите са с начално образование.

Направените дотук констатации показват, че реформирането на просветната система в българските земи до Освобождението не трябва да се разглежда единствено и само като една непрекъснато възходяща линия. Промените в традиционното образование се осъществяват всъщност неравномерно. Крайните резултати не са еднакви за всички региони на страната. Силно влияние върху просветното движение оказват редица външни фактори.

Трябва да се подчертае, че по-високо образование българските младежи могли да получат единствено в чужбина. От началото на XIX в. та чак до края на столетието стотици българи преминали през университетите на Русия, Франция, Австрия, Гърция, Италия, Германия. Най-голямо значение за възрожденските българи имали руските учебни центрове като Москва, Петербург, Киев, Одеса. До Освобождението висше образование в Русия завършили 159, а средно – 181 души. Общо около 930 българи по различно време и в различна степен се обучавали в 38 руски гимназии, семинарии, лицеи, военни и специални училища. На второ място по численост били възпитаниците на румънските учебни заведения, а след тях – на Гърция, Чехия, Сърбия, Франция, Австрия.

Освен в големите европейски университети (в Париж, Мюнхен, Хайделберг, Рим, Виена, Прага, Москва и Петербург) мнозина българи продължили образованието си в Османската империя. След Кримската война, в духа на извършващите се танзиматски реформи, Високата порта съдействала за създаването на модерни училища и колежи по европейски образец. С помощта на чужди специалисти в Цариград, Одрин, Смирна и други имперски градове били създадени първокласни лицеи, в които обучението се осъществявало по утвърдените в Западна Европа педагогически ситеми. Най-пред-

почитани от българите били американският Робърт колеж в Цариград и френският лицей в Галата (известен столичен квартал). Възпитаници на тези две училища били над 250 възрожденци, между които Добри Войников, Константин Величков, Драган Цанков, Тодор Каблешков и др.

По същото време широко разпространение в пределите на Османската империя получили и училищата, изградени от католически и протестантски мисионери. Такива училища били създадени и в някои български градове като Пловдив, Стара Загора, Самоков, Шумен, Търново.

Успехите на движението за новобългарска просвета изигрвали решаваща роля за формиране на националното съзнание на българите през Възраждането. Опасявайки се от това, управителят на Дунавския вилает Мидхат паша разработил проект за създаване на общоосмански училища, но срещу реализирането на подобни идеи се надигнало широко недоволство и скоро Високата порта се отказала от изпълнението им.

Движението за новобългарска просвета срещнало сериозни затруднения и в Македония, където от 50-те години нататък то трябвало да преодолява целенасочените опити на Гърция и Сърбия да наложат своето културно присъствие. В поголемите селища като Скопие, Охрид, Битоля, Велес, Щип българските учители и читалищни дейци били подложени на натиск от страна на гръцкото духовенство и нерядко ставали жертва на агресивната културна пропаганда на Гърция и Сърбия. Ярък пример в това отношение е трагичната съдба на братята Димитър и Константин Миладинови, които били арестувани в резултат на интригите на гръцкия владика Мелетий и починали в цариградския затвор през януари 1862 г. За да помогнат на българските училища в Македония, цариградските българи учредили към своето читалище Македонска дружина и благотелно братство „Просвещение“, които организирали събирането на парични помощи, учебници и ученически помагала. Активна защита на българските културнопросветни интереси в Македония осъществявал и вестникът на Петко Славейков „Македония“, а след създаването на Екзархията тази роля била поета от българската църква.

ЦАРИГРАДСКИТЕ БЪЛГАРИ

Формиране на цариградската колония. Трудно е да се каже кога точно първите българи са се заселили в столицата на Османската империя. Документацията от периода XV – XVII в. показва категорично, че още в предвъзрожденската епоха в Цариград са живеели десетки българи. Някои идвали в столицата на империята, за да станат домашни слуги на богатите турци; занаятът или търговията на други изисквали те да остават за по-дълго в Цариград, а трети просто си търсели късмета сред шумната пъстрота на столичния град. През XVIII и началото на XIX в. мнозина българи отивали в Цариград, за да се спасят от произвола на провинциалните паши и бейове или пък да си намерят по-подходящо препитание. За съжаление съвременната историопис не разполага със сигурни данни за точния брой на цариградската българска колония. Трудно могат да се проследят и темповете на нарастване на това население, неговата професионална и социална характеристика.

Приема се, че особено чувствително броят на българите в Цариград нарастнал през 20-те – 30-те години на XIX в., когато, според запазените свидетелства, българите достигнали до 30 000 души. В една публикация на в. „България“ от 1859 г. се твърди например, че през различните сезони на годината броят на българите в турската столица вариал от 30 000 до 50 000 души. Според народното календарче за 1863 г. в Цариград живеели 32 500 българи, а според Петко Р.Славейков, в навечерието на Освободителна война в Цариград имало 55 000 – 60 000 българи. От статистическа гледна точка обаче посочените данни са несигурни, тъй като не се базират на никаква официална документация.

Запазените материали по преброяванията на столичното население през XIX в. показват, че до 80-те години на века турската администрация продължавала да използва религиозната принадлежност като основен разграничителен белег за

своите поданици, което значително затруднява усилията за очертаване на българското присъствие в Цариград. В изследванията си за населението на Османската империя Кемал Карпат сочи, че през 1844 г. в Истанбул живеели 45 780 православни, а през 1857 г. – 58 516. Няма съмнение, че мнозинството от тези православни са били именно българи, тъй като след Гръцкото въстание и особено след Одринския мирен договор (1829 г.) броят на гърците в пределите на столичния град рязко спаднал. Въпреки това, при сегашното състояние на проучванията в областта на историческата демография, всякакви крайни изводи за броя на българите в Цариград през XIX в. биха били несигурни. Затова в научната литература за най-достоверно се приема, че преди Освобождението цариградските българи са наброявали около 30 000 – 35 000 души.

Стопанска активност на цариградските българи. За участието на българите в икономическия живот на Цариград през първите векове на османското владичество се знае сравнително малко. Включената в научно обръщение информация показва, че през XVI – XVIII в. мнозина българи са се изявявали активно в посредническата търговия с разнообразни стоки, необходими за изхранването на огромното столично население. Особено доходно се оказало джелепкешанството – дейност, на която десетки възрожденски фамилии дължали богатството и влиянието си. Отделни български занаятчии успявали да се утвърдят като майстори в различните цариградски еснафи, други търсели препитанието си като дребни търговци по чаршиите и пазарите. Запазени са свидетелства и за българи-млекари, които снабдявали цариградските квартали с мляко и млечни произведения. През XVII – XVIII в. те имали дори свой самостоятелен еснаф, включен официално в регистрите на цариградските сдружения.

От началото на XIX в., и особено след Одринския мирен договор, стопанската роля на цариградските българи нарастнала неимоверно. До голяма степен това се дължало на промената се политическа и стопанска конюнктура в Османската империя, но не без значение се оказало и обстоятелството, че българските преселници в Цариград, идващи най-често от подбалканските градчета Калофер, Котел, Карлово, Клисура, Сопот и др., били в една или друга степен обвързани с проспериращото по онова време текстилно производство. Някои от тях започвали веднага работа в държавните работилници, по-инициативните обаче се захващали със самостояте-

лен занаят и отваряли собствени дюкяни, а за да се защитават, се организирали и в свои български еснафи. За най-голям и силен се смятал абаджийският еснаф, чието седалище се намирало в Галата.

Според Димитър Паничков този еснаф възникнал с намесата на самия султан Махмуд II малко след унищожаването на еничарския корпус (1826 г.). По това време турското правителство трябвало да организира снабдяването на новосъздадената редовна армия с подходящи униформи. По разпореждане на султана в столицата пристигнали по-известни майстори – абаджии и шивачи. Под различни предлози всички се отказвали, единствено хаджи Иван Спасов от Калофер приел и успял да изпълни възложената му поръчка. За награда султанът го направил управител на императорската работилница за аба и не след дълго х. Иван започнал да приема на работа предимно българи, така че техният брой надхвърлил 1000 души.

Първоначално абаджийските дюкяни се намирали при Топхането, но с времето старите дюкяни се оказали тесни и тогава българските абаджии се пренесли в Галата, а техният еснаф скоро се превърнал в една от най-влиятелните български организации в Цариград.

Освен със занаяти, отделни българи се занимавали в столицата на Османската империя и с търговия. Измежду известните и богати търговци били братя Тълчилещови, братя Симови, Каравелови, Моравенови. Търгувало се с всичко, но големите печалби продължавали да идват от доставките на месо и други хранителни продукти за милионното столично население. И през XIX в. копривщенските и панагюрските джелепи били най-прочути, а добруджанското зърно и брашно, пловдивският ориз, българското мляко, сирене и кашкавал се търсели от всички.

Канторите на българските търговци били разпръснати из целия град. Най-предпочитаното място за установяване на новопристигащите търговци обаче бил Балкапан хан. Той представлявал каменна сграда, използвана на времето от еничарите, но след тяхното унищожаване го предоставили за търговски нужди на цариградските еснафи. Иван Богоров е оставил великолепно описание на българите от Балкапан: „Ако има в Цариград някое място по-мило и по-любопитно за едного българина то е Балкапан хан [...] Тук нашенец сам си готви, сам си пере, сам си мете стаята, докле стигне някоя

парица, за да може донесе няколко топа гайтан и сетне някой денк сливненски аби: това е началото на търговията му [...] Балкапанци повече съставляват съдружества не по-много от двама, за което ги е накарала нуждата, за да могат едно по друго да ся разменяват всяка година, т.е. единий като си отиде на село, другий да дохожда в Цариград. Няколко от тях испращат и колониални стоки за в Румели, ал търговските им познания изобщо се определят само върху търговията, която се върти в Балкапан хан. Даже и да испадне някой от тях, той не знае как да се подреди. Като имат зимане-даване повече с анадолци бакали, тия понякогаж се отнасят по-дебелашки от последните и най-паче ако усетят, че някой няма пари.

Набрани на едно място както в някое село, тия са улеснили изданието на първий вестник и основанието на типография в същия Балкапан хан на 1848 г. на едно място дето, преди няколко години страшно е било и да се продума български. Тия са основателите и на „Български книжици“ и „Съветника“, ал всичко, чтото и да са направили в такова отношение, опит и самите техни дела доказаха, че тия отбират най-добре търговийката си.“

През 50-те години на XIX в. българското присъствие в Цариград нараснало още повече. Тук се заселили нови търговци, по-заможни, по-добре подготвени и вече с по-развито национално чувство. Те въртели търговия с близки и далечни страни, създавали търговски сдружения, участвали в банкови операции. Показателни за мащабите на новата стопанска активност на цариградските българи са данните за търговската къща на Христо и Никола Тъпчилешови. Според годишните си баланси, през 1862 г. братя Тъпчилешови са боравили с капитал от 5 090 865 гроша, през 1868 г. – с 8 879 835, а през 1875 г. – с 10 786 659. Това били значителни за онова време суми, които реално позволявали да се разгърне мащабна търговска, производствена и посредническа дейност.

През 1862 г. по инициатива на Петър Попов в Цариград било основано и българско мореплавателно търговско дружество „Провидение“. Първоначално дружественият капитал се състоял от 500 акции на стойност 5000 турски лири. За около година и половина част от акциите били продадени и дружеството успяло да закупи от Англия параход, именуван многозначително „Абдул Азис“. За съжаление лични конфликти и парични неуредици довели дружеството до фалит.

През 1867 г. цариградски български търговци създали но-

во сдружение под името „Българско братско дружество“. Няколко години по-късно се появили българското заемателно дружество „Напредък“, дружествата „Блага чест“ и „Надежда“. В централните столични квартали възникнали български аптеки, книжарници, кафенета. Така през последното предсвобожденско десетилетие по думите на Никола Начов „из ден в ден българите все повече проникват тихо в Цариград, настъпват се и все по – рязко проявяват своето съществуване там“.

Влиятелните цариградски българи. През XIX в. отделни българи получили възможност да заемат високи постове в новосъздадените турски министерства и държавни учреждения. Такъв бил например внукът на Софроний Врачански – княз Стефан Богориди. Роден в Котел, той получил образованието си в Букурещ, след което се установил в Цариград. Там, благодарение на личните си качества, успял да достигне високи постове във висшата турска администрация и да спечели благоволенieto на двама турски султани – Махмуд II и Абдул Меджид.

Стефан Богориди имал безспорни заслуги за подготовката на Одринския мирен договор. През 1830 г. лично той организира и тайната среща между английския посланик и султана, на която благополучно бил разрешен въпросът за гръцката независимост. За влиянието му в султанския дворец се разказвали легенди. Запазени са свидетелства за това как Махмуд II посетил дома на Стефан Богориди, за да изпие едно кафе и за да си поприказва със своя приятел. Наследникът на Махмуд пък присъствал на сватбата на една от дъщерите на Богориди. Това станало през декември 1851 г. Денят бил дъждовен и никой не вярвал, че султанът ще си развали кефа заради една християнска сватба. Неочаквано златната колесница на Абдул Меджид се задала и старият Богориди щастливо посрещнал султана на портата. От къщата се носела тържествена музика, всички стояли смирено, с приведени глави. Султанът влязъл в дома на Богориди и останал до края на тържеството, в което участвали още двама патриарси и сръбският външен министър.

В Цариград имало и други влиятелни българи. Такива били Василаки Великов, когото наричали Турко Василаки, защото говорел със сънародниците си само на турски език, Гаврил Кръстевич, Стоян Чомаков, Стоян Михайловски, Никола Сапунов, Иванчо х. Пенчович, д-р Христо Стамболски и др. При нужда повечето от тях оказвали реална помощ за ре-

шаването на редица спорни и трудни въпроси, засягащи било църковното, било просветното дело на българските общини от различни краища на страната.

Българската община в Цариград. Докъм 30-те години на XIX в. хилядите българи, живеещи в Цариград, оставали незабележими сред столичното население. Най-важен за тях бил поминъкът. Народността оставала на заден план. Затова и гърчеченето на по-заможните се приемало за нещо естествено. Едва просветното и църковното движение събудили националното самочувствие на цариградските българи.

Важна роля за това изиграл Неофит Бозвели, който съзнателно се установил в Цариград и съсредоточил усилията си към обединение на многохилядната българска колония. Много скоро, благодарение на Неофит Бозвели, Иларион Макариополски и Александър Екзарх, цариградските българи все по-масово и всеотдайно се включвали в организираните акции за защита на българските национални интереси. Така още през 40-те години на XIX в. Цариград се превърнал в общонационален културнопросветен и духовен център, а в хода на набиращото скорост църковно движение ролята на Цариградската българска община нараснала дотолкова, че тя фактически поела ръководството на всички по-важни инициативи в борбата срещу Гръцката патриаршия.

Цариград като културен и просветен център на българите. През XIX в. турската столица привличала мнозина българи с по-добрите си възможности за учение. Отначало интересът бил насочен към Гръцката велика школа в цариградското предградие Куру чешме. По онова време това било най-уреденото светско училище в Османската империя. В него се преподавали философия, богословие, математика, физика, химия, астрономия, латински, гръцки, френски. За учениците, идващи от други градове, имало пансион, а възпитателите били измежду най-подготвените и образовани гръцки учители. През това училище преминали общо 93 българчета от всички краища на страната, между които Сава Доброплодни, Георги Раковски, Гаврил Кръстевич, Иван Богоров, Иларион Макариополски, Иван Найденов, Алеко Богориди и др.

По-късно в Цариград били открити и първите български училища, като до Освобождението техният брой в големите столични квартали достигнал седем. Най-известно било училището „Св. св. Кирил и Методий“ в квартала Фенер. То било организирано през 1857 г., но идеята за създаването му при-

надлежала на Неофит Бозвели, който още през 1839 – 1840 г. проповядвал необходимостта цариградските българи да си извоюват правото на собствен храм, свое училище и печатница. В плановете на Бозвели тези първи български просветни огнища трябвало да издигнат Цариград като общонационален духовен център. Отначало обаче реализирането на проекта срещнало сериозни затруднения най-вече от страна на Патриаршията. След Кримската война по-натрупалата опит и самочувствие българска църковна община се заела сериозно със създаването на главно българско училище в Цариград и през 1857 г. то отворило врати. През 70-те години български училища били открити и в Пера, в Топ капия, в стария Истанбул, в Ортакьой, Кум капия, Хаскьой.

В периода на Танзимата и особено след Хатихумаюна от 1856 г. в турската столица били създадени и няколко елитни училища по западноевропейски образец. Най-голямо значение за българите имали френският колеж в квартала Бебек и държавният лицей в Галата сарай. През тези две училища, изградени в духа на френската образователна традиция, преминали около 150 български младежи. На популярност сред българите се радвали и американският Робърт колеж, основан през 1863 г. с помощта на протестантски мисионери, военното медицинско училище, открито още през 1827 г., богословското училище на о. Халки. Възпитаниците на тези училища съставлявали една значителна група от българската възрожденска интелигенция, от която впоследствие излезли мнозина видни политици, учители, революционери, офицери, съдии, лекари като Михаил Маджаров, Христо Стамболски, Димо Куюмджиев, Добри Войников, Лазар Йовчев, Стефан Бобчев, Сава Муткуров, Симеон Табаков, Михаил Савов, Петко Горбанов.

През XIX в. столицата на Османската империя се оформила и като едно от средоточията на възрожденския периодичен печат. Тук се издавали 26 от излизалите до Освобождението 96 български вестника и списания. Началото било поставено през 1848 г. с „Цариградски вестник“, списван от Иван Богоров. По-късно се появили вестниците на Драган Цанков, Никола Михайловски, Тодор Бурмов, Петко Славейков, Иван Найденов, Марко Балабанов. На най-голяма популярност се радвали „Македония“, „Право“, „Съветник“, „Източно време“, а измежду списанията добър прием намирали „Читалище“, редактирано последователно от М. Балабанов, Л. Йов-

чев, Т. Икономов, П. Славейков, С. Бобчев и „Български книжици“ на Д. Мутев, Ив. Богоров, Г. Кръстевич и Т. Бурмов.

Цариград се обособил и като най-мощният книгопечатен център през Възраждането. Според Н. Начов, в турската столица били отпечатани 509 български книги, което съставлявало около 32% от всички издадени до 1878 г. български книги. В репертоара на възрожденската книгопис, изготвен от Маньо Стоянов, има данни за 608 български книги, отпечатани в 29 цариградски типографии. Независимо от съществуващата разлика от стотина заглавия, библиографската информация потвърждава категорично констатацията, че Цариград е заемал първенстващо място в развитието на възрожденското книгопечатане. И затова неслучайно по различно време тук са живели и творили Александър Екзарх, Петко Р. Славейков, Марко Балабанов, Иван Найденов. През 1870 г. група възрожденски интелектуалци начело с Петър Карапетров основали дори българско печатарско дружество „Промишление“. С общи усилия през 1866 г. цариградските българи открили и свое читалище, а за да се противопоставят на гръцката и сръбската пропаганда в Македония, била основана и Македонска дружина.

БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН ИЛИ КАК ВЪЗКРЪСНА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА

Православната църква в Османската империя през XV – XVII в. След завладяването на Търново през 1393 г. независимата българска църква практически престанала да съществува. Последният български патриарх Евтимий бил заточен, десетки църкви и манастири били разрушени, духовенството било подложено на преследване. Диоцезът на Търновската патриаршия временно преминал под управлението на угровлашкия митрополит. Сходна била съдбата на православието и в останалите български земи – Видинското царство, Добруджа, Тракия, Македония. Не по-различно се оказало положението на църковните институции и в съседните балкански държави. Фактически към средата на XV в. единствено Вселенската патриаршия в Константинопол оцеляла от турската инвазия. И това съвсем не било случайно.

След превземането на византийската столица през 1453 г. султан Мехмед II гарантирал със специален ферман правата на Гръцката патриаршия и ѝ предоставил статут на официален представител на подвластното християнско население пред Високата порта. Въпреки жестокостта и религиозния фанатизъм, с които османците наложили своята власт в Европейския югоизток, православието съзнателно не било напълно унищожено. За разлика от Мала Азия, където в духа на старата арабска традиция турските завоевания били съпроводени с целенасочено ислямизиране на местното християнско население, на Балканите османските владетели не приложили докрай принципите на „свещената война“. Установявайки се трайно в Балканския регион, те се озовали в плътно и враждебно настроено християнско обкръжение. Масовото и насилствено налагане на исляма явно било неприложимо. Реалният живот изисквал използването на нови и неприсъщи за ортодоксалния ислям норми на поведение спрямо покорените „неверници“. Наследниците на Осман заложили на принципите на

религиозната търпимост и така успели да налучкат най-вярното решение за увековечаване на властта си в балканския регион. С течение на времето верската толерантност се превърнала в сигурен залог не само за мирното съжителство между последователите на Мохамед и подвластните на империята християнски народи. Признаването на православието създадо привидна равнопоставеност на всички поданици на падишаха и осигурило лоялността на християнските общности към Високата порта за един продължителен период от време.

Статутът на християнската църква в Османската империя бил регламентиран от официалното законодателство. Всички православни църковни институции на Балканите били обединени под прякото подчинение на Цариградската патриаршия. Първоначално само Охридската архиепископия запазила автокефалния си характер. По-късно, по времето на Сюлейман Великолепни (1520 – 1566), била възстановена и независимата Сръбска (Ипекска) патриаршия. Мизия и Тракия обаче останали в диоцеза на Цариградската патриаршия. Висшият клир получил съдебен имунитет. Запазена била старата система на църковни данъци и такси. Духовенството свободно можело да владее и използва църковното и манастирското имущество. Съхранило се и правото на Патриаршията да ръководи и контролира духовния живот на православно население.

Според някои български историци, след унищожаването на Търновската патриаршия църковните институции в нашите земи били напълно погърчени. Най-аргументирано тази позиция се защитава от Петър Ников, който смята, че още през първите векове на османското владичество гръцкото духовенство е предприело системна денационализаторска политика спрямо българите. Според други историци, от средата на XV в., когато Цариградската патриаршия поела окончателно ролята на единствен официален представител на всички православни в Османската империя, докъм средата на XVIII в. сериозни противоречия между българското население и Гръцката патриаршия в Цариград нямало. Въпреки че българите били лишени от своя самостоятелна църковна институция, въпреки че висшето духовенство било съставено предимно от гърци, Патриаршията успяла да заеме подобаващо място в духовния живот на българското общество. Под нейната опека православието постепенно се съвзело от преживения кошмар на завоеванието. Възстановени били редица манастирски среди-

ща, възродил се книжовният живот, активизирали се връзките с останалите православни църкви.

Видимо нараснало и влиянието на духовенството. Довъзрожденската интелигенция се състояла предимно от монаси и църковни служители. Духовните лица присъствали активно и във всички по-значими опити за освобождение на България през XVI и XVII в. Някои свидетелства сочат и имената на десетина лица, родени в българските земи, които заемали по различно време дори патриаршеския престол. Разбира се, в условията на чуждото политическо господство християнството било сведено до твърде битово равнище. Въпреки това религията се превърнала във важен фактор за опазване на културните традиции и народното самосъзнание на българите.

Причини за възникването на българогръцкия църковен спор. Постепенно през XVII и особено чувствително през XVIII в. в политиката на Цариградската патриаршия настъпили сериозни промени. Животът на православната църква бил видимо подчинен на господстващите по това време в османското общество нрави и морал. Ръководството ѝ преминало изцяло в ръцете на фанариотското съсловие. Започнали безкрайни пазарлъци и боричкания между по-влиятелните фанариотски семейства. Корупцията и мегаломанията взели връх в средите на висшия клир. Достатъчно показателни за реалното състояние на православните институции в Османската империя са данните за непрекъснатите „преврати“ в средите на Цариградската патриаршия. Само през XVII в. на патриаршеския престол се сменили 54 патриарси, като трима от тях (Кирил II Лукар, Партений IV и Дионисий IV) успели по пет пъти да се домогнат до този пост. През XVIII в. патриарсите били 34, като четирима се възкачвали на патриаршеския престол по два пъти, а Паисий II – 4 пъти. За сравнение може да се посочи, че през предходните две столетия патриарсите са били съответно 19 и 17.

В турската столица и в провинциите на империята се обособили няколко фанариотски фамилии, които били в непрекъснато съперничество за спечелване благоволения на висшата турска администрация. С подкупи и подаръци те си осигурявали солидно влияние и реални възможности за натрупване на пари и недвижими имоти. През XVIII в. окончателно се наложила и практиката на откупуване на църковните постове, което превърнало духовната власт в обект на открита търговия и постоянни интриги. От обикновения свещеник до

митрополитите и патриарха, всички духовни лица били при-
нуждавани да плащат предварително значителни суми, за да
заемат желанието от тях пост. Тази обичайна за Ориента прак-
тика, известна под името „симония“, разяждала устоите на
православието и в крайна сметка укрепвала властта на вис-
шия гръцки клир. Красноречива илюстрация за корупцията
сред тогавашното гръцко духовенство представлява разказът
на Софроний Врачански, за това как той успял да стане све-
щеник в Котел през 1762 г. Първоначално гръцкият владика
склонил да ръкоположи Софроний за 70 гроша, но три дена
по-късно икономът на владиката отишъл при Софроний и му
върнал парите под предлог, че се явил друг кандидат за све-
щеник, който дал 150 гроша. Едва когато Софроний успял да
намери още 30 гроша, владиката се съгласил да го направи
свещеник.

През XVII – XVIII в. Патриаршията започнала да осъ-
ществява все по-силен контрол над православното население.
Всичко в църковните дела се продавало. Неграмотността и
невежеството се ширели сред духовенството, а стремежът към
лично облагодетелстване от страна на клира довел до безкон-
тролно увеличаване на църковните такси и данъци. Някои
гръцки епископи вземали от българското население за всяка
литургия по 1 000-2 000 гроша. Показателен в това отношение
е и примерът с Рилския манастир. През XVIII в. рилските мо-
наси трябвало да плащат всяка година на Цариградската па-
триаршия по 200-300 гроша. През XIX в. сумата била увеличе-
на отначало на 3 000, а след това на 4 000 гроша.

По същото време, в духа на извършващата се духовна
обнова на възраждащото се гръцко общество, широко разп-
ространение получила идеята за възстановяване на някогаш-
ната могъща Византийска империя. Оформена през втората
четвърт на XIX в. като цялостна доктрина под името „мегали
идея“, тя била възприета от гръцкото духовенство като свое-
образна програма за елинизирание на православното населе-
ние в Османската империя и Патриаршията предприела отк-
рито настъпление срещу южното славянство. Започнало прес-
ледване на всякакви прояви на национална еманципация на
българи и сърби. През 1766 г. независимата Сръбска църква
била унищожена. Една година след това, през 1767 г., и Ох-
ридската архиепископия изгубила своята автокефалност. Пос-
ледвали десетилетия на съзнателно провеждана политика на
културна асимилация на зараждащата се българска интели-

генция и буржоазия, намерила завършен израз в окръжното на патриарх Григорий V от 1819 г., в което архиереите се задължавали да бдят за разпространението на гръцкия език сред всички православни християни в Османската империя.

Чрез църквата и училищата гръцкият език започнал да се налага повсеместно като доминиращ в епархийското управление, в книжовността, в стопанското ежедневие на българите. Гръцката грамотност се възприемала като белег за образованост, а гърчеенето се превърнало в условие за социален просперитет. Гръцките архиереи, които участвали активно в ръководството на градските общини, толерирали гръцките общности и открито защитавали техните икономически и културнопросветни интереси. Всичко това, наред с подкупите, продажничеството и хроническата корупция сред фанариотското съсловие, пораждало реални предпоставки за възникване на конфликт между българи и гръцки духовници.

Първата по-сериозна проява на съпротива срещу гръцкото духовенство била организирана през 1824 г. във Враца. Като повод за негодуванието на българското население послужил наложеният от врачанския епископ Методий извънреден църковен данък. По инициатива на влиятелния търговец Димитраки (Димитър) Хаджитошев било съставено оплакване, в което се настоявало за отстраняването на гръцкия епископ и за назначаването на архимандрит Гаврил Бистричанин на неговото място. Борбата на врачанското население се водела с променлив успех. С намесата на търновския митрополит Иларион Критски, Димитраки Хаджитошев бил арестуван, но по-късно срещу подкуп от 5000 гроша – освободен и продължил да действа за замяната на Методий. През юни 1827 г. обаче, не без помощта на гръцките интриги, Димитраки Хаджитошев бил обвинен в тайни връзки с Русия и в подстрекателство на раята към бунт. Отведен тайно във Видин, той бил посечен.

До подобни конфликти през 20-те и началото на 30-те години на XIX в. се стигнало и в други български градове като Скопие, Самоков, Стара Загора, Нова Загора, Казанлък. Навсякъде населението настоявало за замяна на гръцките архиереи с български. В Скопска епархия например борбата се водела срещу гръцкия митрополит Ананий. През 1827-1828 г. българското население се оплакало пред Патриаршията от недостойните дела на Ананий и поискало „честен и непорочен“ архиерей. Няколко години по-късно, по инициатива на

влиятелния първенец хаджи Трайко, българите предложили за свой митрополит поп Димитър, но Цариградската патриаршия отказала и отново изпратила в Скопие грък.

В края на 20-те години на XIX в. първи брожения възникнали и в Самоковската епархия. През 1829 г. местният гръцки митрополит Игнатий I починал и населението настоятелно се опитало да издейства назначаването на Неофит Рилски за самоковски архиерей. Както във Враца и Скопие, и тук действията срещу гръцкото духовенство завършили без успех, тъй като в крайна сметка Патриаршията назначила за митрополит гърка Игнатий II.

Всички тези събития дават основание да се приеме, че първите симптоми на зараждащия се българогръцки конфликт се отнасят тъкмо към 20-те и началото на 30-те години на XIX в. Споменатите надигания срещу гръцките архиереи обаче имали неорганизиран и локален характер. Едва в края на 30-те години на XIX в. възникнали подходящи условия за прерастване на стихийната съпротива срещу гръцкото духовенство в организирана църковнонационална борба.

За възникването на църковното движение силно влияние оказали различни фактори от социалноикономическо, културнопросветно, етнодемографско, политическо и народопсихологическо естество. През 20-те и 30-те години на XIX в. стопанските промени в българското общество придобили необратим характер. Развитието на търговията и манифактурните предприятия създавали реални условия за икономически просперитет на десетки селища в страната. Поставено било началото на фабричното производство. Силни комерсиални сдружения функционирали из големите градове на Южна Русия, Влашко, Молдова, Средна Европа. След Одринския мирен договор българските земи придобили първостепенно икономическо значение за Високата порта. Оформящата се търговско-лихварска и манифактурнофабрична прослойка натрупала значителни парични суми и недвижими имоти. Заможните българи придобили самочувствие. Влиянието им сред турските власти и самите българи видимо нараствало. Повишила се и тяхната роля в общинските ръководства, в църковните и училищните настоятелства. Благотворителността и меценатството получили широко разпространение и фактически стимулирали културната обнова на българското общество. Видими резултати били постигнати и в развитието на просветата. Нараствала ролята на интелигенцията и особено на учителство-

то. Създавали се реални условия за укрепване на национално-то самосъзнание на българите.

Стопанският просперитет обаче засегнал пряко интересите на многобройните гръцки общности, живеещи в по-големите градове на Румелия. Своеобразният монопол на гръцките търговци над вътрешноимперската търговия бил окончателно разрушен и особено след Гръцката революция те били постепенно изтласкани от ключовите позиции, които заемали в икономическия живот на балканските провинции на Турция. Съперничеството между българи и гърци придобивало все по-остър характер. Напрежението видимо нараствало, още повече, че стопанското противоборство изкристализирало на фона на задълбочаващите се противоречия между българското население и гръцкото духовенство. Икономическите подбуди се преплитали с църковните, културно-просветните – с националните. Страстите се нажежавали и зад привидното единство на православните християни в Османската империя всеки момент можела да се отприщи дълго спотаяваната неприязън на българите към цариградските фанариоти и гръцките архиереи.

По същото време Портата била принудена да предприеме първите по-последователни реформи, намерили завършен израз в Гюлханския хатишериф от 1839 г. В този султански акт, тържествено провъзгласен пред европейските дипломати след възкачването на Абдул Меджид на османския престол, били очертани основните принципи за по-нататъшното модернизиране на империята. Между многото обещания Абдул Меджид прокламирал и необходимостта от изработване на нови закони, които да гарантират живота, честта и имотите на всички поданици, независимо от тяхната религия и национална принадлежност. Макар и ефимерни, намеренията на Високата порта да продължи реформената си политика легализирали съпротивата на българското население срещу фанариотското съсловие и косвено стимулирали елита на тогавашното българско общество към открити действия срещу Гръцката патриаршия. Още повече, че в началото на 30-те години подобен конфликт избухнал между цариградския клир и духовенството в независимото гръцко кралство. През 1833 г., след неуспешни опити за намиране на компромис, била създадена автокефална гръцка църква, което формирало прецедент за премахване монопола на Цариградската патриаршия над православие то в балканския регион.

Така в края на 30-те години на XIX в. били налице всички необходими предпоставки за предприемане на целенасочени и последователни действия срещу Гръцката патриаршия. Основните тенденции в развитието на българското възрожденско общество създали фактически реални възможности за преминаване от стихийните и локални форми на съпротива на българите срещу гръцкото духовенство към организиране на едно от най-ярките и най-масовите движения в доосвобожденската ни история – движението за църковно-национална независимост.

Движението за църковно-национална независимост, известно още под името църковна борба на българите, започнало в края на 30-те години на XIX в. и продължило до учредяването на Българската екзархия през 1872 г. В тези хронологически граници условно могат да се очертаят два периода: първият обхваща времето от 1839 г. до Кримската война, а вторият – от 1856 г. до възстановяването на независимата българска църква. Някои изследователи предлагат като горна граница на църковната борба султанския ферман от 27 (28) февруари 1870 г., с който Високата порта разрешава създаването на Екзархията. Други смятат, че българо-гръцкият конфликт не завършва с фермана на Абдул Азис и не без известно основание разглеждат църковнонародния събор от 1871 г., избора на Антим I за екзарх през февруари 1872 г. и последвалата схизма като заключителна фаза на дългогодишната църковна борба на българите с Цариградската патриаршия.

Начало на българо-гръцката църковна разпра. Началото на организираното църковно-национално движение се свързва с т. нар. „търновски събития“ от 1839 – 1840 г. През 1838 г. на мястото на починалия Иларион Критски за митрополит в Търново бил назначен Панарет – грък, който не само че бил известен с непристойното си за духовно лице поведение, но и не прикривал омарата си към българите.

Панарет пристигнал в Търново на 6 юни 1838 г. и само няколко дни по-късно събрал подчинените си епископи, за да им поиска влаदिчина. Почти веднага били увеличени и основните църковни такси. Местните български първенци отказали да се подчинят на Панаретовите своеволия и започнали открито да действат за неговата смяна. В края на 1839 г., от името на населението в 16 подчинени на търновския митрополит кази, били изготвени прошения до Високата порта и до Патриаршията, в които се разкривали злоупотребите на Панарет

и се настоявало на неговото място да бъде назначен българинът Неофит Бозвели (1785 – 1848). Едновременно с изготвянето на прошенията била избрана и делегация от трима души, която в началото на 1840 г. заминала за Цариград, за да започне преговори с Патриаршията и с турското правителство.

Страхувайки се, че Високата порта ще подкрепи исканията на българското население, служителите в Патриаршията успели да подкупят тримата търновски пратеници и на практика осутили тяхната мисия. За да не предизвиква пък разрастване на недоволството в Търновско, Цариградската патриаршия склонила да освободи Панарет, но за търновски митрополит бил назначен отново грък – Неофит Византиос. Неофит Бозвели бил определен за негов протосингел, като същевременно му обещали, че в най-скоро време ще го издигнат за ловешки епископ.

През есента на 1840 г., малко след пристигането на Неофит Византиос в Търново, отношенията на новия владика с българското население отново се изострили и Неофит Бозвели отказал да заеме поверения му пост. Нещо повече. В знак на несъгласие с поведението на Неофит Византиос той напуснал Търново и се установил в Лясковския манастир. Това обаче било използвано от фанариотите в Цариград, които обвинили Бозвели в непослушание. През март 1841 г. той бил отвлечен от Лясковския манастир и заточен в Атон. Самият игумен на манастира – Максим Райкович, бил също подложен на натиск и за да избегне преследванията, три години по-късно бил принуден да емигрира.

Действията на Патриаршията и на Неофит Византиос не успокоили страстите в Търновската епархия, но лишени от своя водач, българите преустановили временно активните си действия срещу гръцкото духовенство. Едва през лятото на 1844 г., когато Неофит Бозвели се завърнал от заточение и се установил в Цариград, борбата с Патриаршията била подновена с нова сила.

Решението на Неофит Бозвели да остане в турската столица не било случайно хрумване. Още през 1839 г. Бозвели посетил Цариград и осъществил контакт с най-влиятелните дейци на местната българска колония – Стефан Богориди, Стоян Чалъков, Васил Вълков. Запознавайки се с обстановката в столичния град, както и с възможностите на цариградските българи, Неофит Бозвели достигнал до идеята да превърне Цариград в ръководен център на борбата срещу Патриарши-

ята. Тъкмо в Цариград, пред очите на европейските дипломати и на самата Порта, българите можели напълно легално да се самоорганизират и да предприемат активни действия за възстановяване на своята църковна независимост.

По онова време в османската столица живеели над 30 000 българи, повечето от които били богати и влиятелни търговци или пък прочути майстори занаятчии. Стотици българи работели в държавната манифактурна работилница, произвеждаща дрехи за нуждите на армията. С особен авторитет сред цариградските българи се ползвал и многобройният абаджийски еснаф, чието седалище се намирало в Галата. През 30-те и 40-те години на XIX в. в турската столица започнал да се обособява и един кръг от образовани българи, между които изпъквали Марко Балабанов, Георги Раковски, Гаврил Кръстевич, Иларион Макариополски, Сава Доброплодни и др. Всички те под една или друга форма активно се включвали в живота на тогавашната цариградска колония и заемали все по-значимо място в процесите на културната и политическата еманципация на българското възрожденско общество.

Установявайки се в турската столица, Бозвели бързо спечелил симпатиите на цариградските българи и успял да превърне мнозина от тях в свои верни съмишленици. Особено деен последовател на Бозвели бил Иларион Макариополски (1812 – 1875), който, след като не успял да замине за Русия, за да продължи образованието си, останал да живее в Цариград.

През септември 1844 г. Неофит Бозвели и Иларион Макариополски осъществили контакт с Михаил Чайковски – полски агент, работещ във френското посолство в Цариград. Той посъветвал двамата български водачи да изготвят подходящо прошение до Високата порта. Неофит, който също бил убеден привърженик на идеята в борбата срещу Патриаршията българите да се опират на турското правителство, възприел предложението на Чайковски. Всъщност Неофит Бозвели разбирал добре, че българо-гръцкият спор е можел да бъде разрешен само с помощта на Високата порта. Затова неговите действия били винаги в рамките на закона и имали за цел да спечелят благосклонното отношение на турското правителство към българите. Воден от тези разбирания, веднага след срещата си с Михаил Чайковски Бозвели съставил обширен меморандум до великия везир Мехмед Али. В края на септември подобно изложение написал и Иларион Макариополски.

Двата документа имали програмен характер, тъй като от името на всички свои сънародници Бозвели и Макариополски формулирали в тях 6 основни искания: българите да имат архиепископи от своята народност и те да се избират от епархиите; да откриват свои народни училища; да се издават свободно български вестници и книги; да се открие българска църква в Цариград; в българските градове да се създадат смесени съдилища (от българи и мюсюлмани), в които българите ще могат да се защитават от гръцките интриги; да се състави една българска делегация, която независимо от Патриаршията ще може да излага народните искания пряко на Високата порта.

Специално внимание в своя меморандум Неофит Бозвели отделил и на обосновката на изложените искания. Разкривайки беззаконията на гръцките владици по българските земи, Неофит предупреждавал великия везир, че ако не се вземат необходимите мерки, брожението срещу Патриаршията може да придобие опасни за Османската империя размери. Затова Бозвели акцентирал върху лоялността на българите към Високата порта и открито нападал руската политика спрямо православно население на юг от р. Дунав.

По същество прошенията на Бозвели и Макариополски от септември 1844 г. изиграли ролята на една първа програма на църковното движение. В нея ясно се очертавали основните насоки за културно-национална еманципация на българите и това дало допълнителен стимул за разрастване на борбите срещу Патриаршията.

Самото турско правителство погледнало благосклонно на двата меморандума. В началото на 1845 г. Неофит Бозвели последователно бил приет от министъра на външните работи и от великия везир, които дали да се разбере, че Портата ще изпълни българските искания. Малко по-късно турско правителство решило да свика и събрание на представители от цялата страна. Всичко това дало основание на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски да предприемат сериозни стъпки за сплотяване на цариградската колония и да организират максимално добре предстоящото събрание.

Междувременно Бозвели и Макариополски подали прошения срещу Патриаршията и от името на свищовското и лясковското население. В навечерието на събранието Неофит подготвил и нов мемоар до правителството, който според неговите намерения трябвало да се подпише от всички български пратеници. От средата на април 1845 г. представителите от

вътрешността на страната започнали да пристигат в Цариград. Повечето от тях обаче не се осмелили да се противопоставят на Патриаршията, а пратениците от Търново и Пловдив заели дори нейната страна. Единствено русенският пратеник подал прошение до Портата и по-късно бил приет от министъра на въшните работи Шекиб паша.

През юни 1845 г. Неофит и Иларион били официално упълномощени от българските еснафи в Цариград да ги представляват по всички въпроси на „вярата“. Скоро след това Бозвели подал нова молба до Портата, в която отново настоял за назначаване на българи на митрополитските постове в българските земи. За първи път бил поставен и въпросът за фиксиране на годишните заплати на архиереите.

Успоредно с дейността си около събранието в Цариград Неофит Бозвели продължил да осъществява и активна пропаганда на българския църковен въпрос сред представителите на висшия политически елит в турската столица. В борбата срещу Патриаршията той се възползвал умело и от помощта на западноевропейските представители в Османската империя, които имали свои мотиви да симпатизират на българските искания. Особено полезни били връзките на Неофит и Иларион с френското посолство и с официалното полско представителство в Цариград начело с Михаил Чайковски. Последният продължавал да оказва подкрепа на българските църковни водачи в борбата срещу Патриаршията и съдействал за пропагандиране на българската кауза във Франция. Всички тези усилия не останали напразни, тъй като постепенно френската дипломация възприела българските искания като основателни и през 1849 г. правителството в Париж изработило дори проект за реформи в Турция, в който на Високата порта се предлагало да отдели българите в самостоятелна църква. За съжаление, в Цариград никой не обърнал внимание на френската инициатива.

От големите европейски държави единствено Русия се противопоставяла на българското църковно движение, защото се страхувала, че възникналият конфликт ще отслаби позициите и единството на православието на Балканите. Още в годините преди Кримската война руската дипломация зела ролята на защитник на Цариградската патриаршия и всячески се опитвала да възпре българите от активни действия, нарушаващи църковното статукво в Османската империя. Така още при първите си стъпки към възстановяване на духовната

си независимост българите изпитали измамливите привидности в политиката на Петербург към подвластните на султана православни народи.

Активността на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски изплашила гръцкия патриарх. За да неутрализира двамата български водачи, Мелетий III предложил на Неофит да се настани в Патриаршията, а по-късно се опитал дори да го изпрати като митрополит в Трапезунд. Но когато поради отказа на Бозвели и този ход се провалил, ръководителите на църковното движение били заточени в Света гора, където на 12 юни 1848 г. Неофит починал.

Останали без своите водачи, цариградските българи веднага се опитали да издействат тяхното освобождаване. Предприетите опити обаче се провалили и при създалата се ситуация те решили да продължат борбата срещу Патриаршията сами. В края на 1847 г., по инициатива на установилия се в турската столица Александър Екзарх, българската колония подновила искането за построяване на българска черква в Цариград. По подобие на Бозвели, Александър Екзарх (1810 – 1891) получил пълномощно от всички цариградски български еснафи и от тяхно име връчил на Портата и Патриаршията специално прошение. В преговорите с правителството активно участие взел и първомайсторът на абаджийския еснаф Никола Сапунов. С помощта на Стефан Богориди, близък приятел на султан Абдул Меджид, бил издействан ферман, разрешаващ строителството на български храм в турската столица. Освещаването станало тържествено на 9 октомври 1849 г. в присъствието на много официални гости. Малко по-късно цариградските българи образували и своя самостоятелна църковна община. Под редакцията на Иван Богоров през 1848 г. започнало издаването на „Цариградски вестник“ – първият общобългарски вестник. Създадено било и училище за български духовници, а в патриаршеската типография започнали да се печатат и книги на български език.

Успехите на българската колония в Цариград съдействали за разрастване на църковното движение в цялата страна. Нови масови надигания срещу гръцките владци имало в Гърновско, Ловешко, Врачанско, Видинско. В църковната борба се намесила и емиграцията от Влашко, Молдова, Сърбия, Южна Русия. Кримската война обаче довела до временно затихване на българогръцката разпра, която избухнала с нова сила веднага след приключване на войната.

От Хатихумаюна до „великденската“ акция. Първият подтик за подновяване на борбата срещу Патриаршията дошъл отново от страна на цариградските българи. На 18 февруари 1856 г. бил обнародван поредният реформен акт на Високата порта, известен под името Хатихумаюн. В този документ султанът тържествено се ангажирал да продължи реформите в Османската империя като осигури равни възможности за всички поданици. Особено значение за българите имало обещанието да се гарантира правото на всяка етническа и религиозна общност да има свое самостоятелно представителство в Цариград.

Новите амбиции на султана да модернизира Османската империя разпалили позатихналия поради войната българо-гръцки църковен конфликт. По предложение на цариградските дейци българските общини изпратили в столицата 40 свои представители. Между пълномощниците, които пристигнали в края на 1856 г., изпъквали пратениците на Търново хаджи Николи Минчооглу и Петко Славейков, на Пловдив – Иван Гешооглу, на Враца – братя Тъпчилещови и др. Новосформираното българско представителство изготвило 60 прошения, които били поднесени на турското правителство от името на всички българи. В тези прошения за първи път открито се искало възстановяване на независимата българска църква. Едновременно с това българското представителство в Цариград започнало да осъществява активна пропаганда срещу Патриаршията в различните райони на страната. Построена била нов, по-голяма сграда за българската църква в Цариград. Издействано било назначаването на Иларион Макариополски за епископ на цариградската българска колония. С общо съгласие денят на св. св. Кирил и Методий (11 май, ст. ст.) бил определен за общонароден училищен празник. Започнало издаването на нови вестници и списания. Използвала се всяка възможност за спечелване симпатиите на европейските велики сили. Всичко това повдигало самочувствието на българите и вдъхвало надежди за скорошен успех.

Дейността на българското представителство в Цариград оказала влияние и върху хода на църковната борба в цялата страна. Практически в края на 50-те години на XIX в. всички български общини се включили в спора с Вселенската патриаршия. Най-ожесточени форми този спор придобил в Търновско и Пловдивско, където българите се противопоставили открито на гръцките владици. Пловдивският владика нап-

пример забранил използването на българския език в черквите на града. Пловдивчани се оплакали на патриарха, но той отказал да удовлетвори молбата им. Напрежението нараствало с всеки изминат ден. Стигнало се до спречквания, а в една от градските черкви станало дори масово сбиване, тъй като по време на неделната служба, когато учениците започнали да пеят „Многая лета“ на български, няколко гърци се нахвърлили да ги бият. Близкостоящите българи се намесили и започнала ръкопашна схватка, която продължила четвърт час. В крайна сметка гръцките провокатори били изхвърлени и службата продължила на български, а за да не се допускат повторно такива конфликти, местният турски управител бил принуден да разпорежи в коя сграда ще се черкуват българите и в коя гърците. Подобни соломоновски решения обаче не можели да приглушат разгарящата се българо-гръцка разпра. Още повече, че събития, подобни на пловдивските, се разигрвали и в Хасково, Враца, Ловеч, Самоков, Битоля, Охрид.

Високата порта запазвала спокойствие пред засилващия се антагонизъм между българите и Патриаршията, но за да не се предизвикат нови конфликти, през есента на 1857 г. тя предложила на патриарха да свика събор, който да се произнесе по българските искания. В работата му взели участие и трима български представители. Съборът заседавал почти две години без да достигне до компромисно решение, тъй като хората на патриарха блокирали обсъждането на българския църковен въпрос и в крайна сметка мнозинството от участниците застанали зад твърдата позиция на Патриаршията.

При създалата се обстановка цариградските българи решили да предизвикат сами скъсване с Патриаршията. Под ръководството на Иларион Макариополски на 3 април 1860 г. била организирана известната Великденска акция. По предварително разработен сценарий, по време на тържествената великденска служба в българската черква в Цариград, Иларион Макариополски не споменал името на гръцкия патриарх. Според църковните канони това означавало отхвърляне властта на патриарха. Всички присъстващи българи започнали да скандират „Не щем гръцки патриарх!“ и настояли в службата да се включи името на самия Иларион. За да не бъдат обвинени от турските власти, че се бунтуват срещу султана, организаторите на акцията били нагласили един ученически хор, който многократно изпълнявал предварително подготвена песен във възхвала на турския султан.

Примерът на цариградските българи бил последван повсеместно в цялата страна. Една след друга общините се отказвали от гръцките си духовници и признавали единствено Иларион Макариополски за свой църковен глава. Гръцката патриаршия се опитала да спласи водачите на църковното движение и заточила през 1861 г. Иларион и подкрепилите го владици Паисий и Авксентий, но борбата не стихнала. Междувременно все повече се чувствало желанието на една или друга велика сила открито да се намесва в българо-гръцкия църковен спор.

Френската дипломация съсредоточила вниманието си към разширяване влиянието на католицизма на Балканите и с помощта на своите мисионери умело пропагандирала идеята за преминаване на българите в лоното на римокатолическата църква. През декември 1860 г. около 120 българи начело с Драган Цанков подписали от името на няколко хиляди свои сънародници акт за приемане духовната власт на папата. През март 1861 г. делегация на българите униати заминала за Рим, където била извършена тържествена церемония по ръкополагането на Йосиф Соколски за архиепископ на униатите. Така със съгласието на турското правителство била официално създадена българската униатска църква.

Русия ревниво следяла действията на френските католически мисионери и страхувайки се от прекомерно засилване позициите на българските униати организираща отвличането на Йосиф Соколски. Въпреки това нейното отрицателно отношение към църковната борба на българите не се променило. Опитите да се намери компромисно решение чрез създаване на смесена българо-гръцка комисия и чрез свикване на нов църковен събор завършили без успех. Напрежението в страната растяло. Видимо се засилвало влиянието на емигрантските политически организации, които осъществявали целенасочена революционна пропаганда.

При създамата се ситуация, в стемежа си да запази контрола на събитията в Румелия и под влияние на англофренските внушения за удовлетворяване на българските искания, турското правителство подтикнало българите да подновят молбите си за независима българска църква. През 1869 г. цариградската община представила поредните си прошения пред Високата порта. На 28 февруари 1870 г. в отговор на тези молби великият везир връчил на цариградските български първенци предварително подготвения султански ферман, който

окончателно разрешавал спора с Гръцката патриаршия. По силата на султанския ферман от 27 февруари (тази дата стои под самия документ) българите получили правото да си възстановят църковната независимост под формата на екзархия. В нейния диоцез, състоящ се от 15 епархии, били включени всички територии, заселени с българи. В отделни селища и райони със смесено население се предвиждало провеждане на допълнително допитване, за да се определи под чия юрисдикция ще останат за в бъдеще.

Учредяване на Екзархията. След като първоначалната радост от победата поутихнала, цариградските дейци пристъпили към практическо изпълнение на султанския ферман. Чрез тайно гласуване бил съставен 15-членен Привременен съвет, който поел ръководството на българските църковни дела до окончателното конституиране на екзархийската институция. Задачите на Привременния съвет се свеждали до изработването на проектоустав на Екзархията и до организирането на църковнонароден събор в Цариград.

Дискусиите по проектоустава продължили около 10 месеца. Основният вариант бил предложен от Гаврил Кръстевич, но в пресата се лансирали и алтернативни идеи за бъдещото устройство на Екзархията. Постепенно сред църковните дейци се очертали две противоположни течения, условно определяни като „консервативно“ (включващо т. нар. „стари“) и демократично (т. нар. „млади“). Към първото се числяли Петър Оджакوف, Иларион Макариополски, Гаврил Кръстевич, хаджи Николи Минчооглу, Христо Стамболски, а сред техните опоненти изпъквали Петко Славейков и Тодор Икономов. Последният станал автор и на придобилия голяма популярност „Проект на Тулчанската община“, в който се наблюдавало на съборното управление, периодичната сменяемост на управителните органи, обществения контрол върху църковните приходи, вишегласието при решаването на всички дела. Сериозни различия възникнали и по въпросите за съдбата на спорните епархии, за седалището на Екзархията, за начина на избиране на архиереите.

Идейната борба между двете течения се водела с променлив успех. Нерядко партизанските пристрастия и личната амбиция вземали връх и оставяли своя отпечатък върху поведението на един или друг църковен деец. Показателни примери за това са опитът на Иларион Макариополски да спечели с пари подкрепата на Търновската епархия в надпреварата за

екзархийския престол, готовността на Никола Михайловски (брат на Иларион) и Доротей Софийски да жертват македонските епархии, само и само за да постигнат победа над „младите“, манипулирането на изборите за представители на отделните епархии в църковно-народния събор и т.н.

Тържественото откриване на събора станало на 23 февруари 1871 г. под председателството на най-старшия измежду българските владци – Иларион Ловчански. Заседанията продължили до 24 юли 1871 г., като в тях участвали общо 50 души, от които 11 духовни и 39 светски лица. Окончателният текст на екзархийския устав бил приет на 14 май и представен на Високата порта за утвърждаване. В очакване на правителственото одобрение участниците в църковно-народния събор се впуснали в продължителни и безплодни спорове около евентуалните кандидатури за екзарх, но до избирането му не се стигнало, тъй като съборът се саморазпуснал.

Междувременно конфликтът с Цариградската патриаршия не затихнал. Напротив, султанският ферман от 27 февруари 1870 г. бил възприет като неканоничен и публично оспорен от гръцкия клир. Патриарх Григорий VI подал оставка и не след дълго бил заменен от руското протеже Антим VI. Великият везир Али паша се опитал да намали напрежението чрез създаване на поредната смесена комисия. В същата посока оказвал натиск и посланикът на Русия генерал Николай Игнatieв, но крехките възможности за компромисно урегулиране на отношенията между Патриаршията и Екзархията били окончателно изчерпани през есента на 1871 г., когато българско-гръцките преговори стигнали до най-болезнения и за двете страни проблем – териториалните граници на Екзархията и прилагането на чл.10 от султанския ферман.

Изследванията на Петър Ников, Зина Маркова и други църковни историци показват, че решаваща роля за по-нататъшния развой на българския църковен въпрос изиграла т.нар. „Богоявленска“ акция в Цариград. На 6 януари 1872 г., във връзка с отбелязването на християнския празник Богоявление, по настояване на цариградските еснафи, Иларион Ловчански, Панарет Пловдивски и Иларион Макариополски организирали тържествена служба в българската черква. Този акт бил възприет от Патриаршията като провокация, тъй като още през 1864 г. българските владци поели ангажмента да не служат в столичния български храм. За да демонстрира сила, Цариградската патриаршия веднага низвергнала Иларион

Ловчански и Панарет Пловдивски и отлъчила Иларион Макариополски. На 21 януари тримата владци били заточени.

През следващите два дни групата на „младите“ начело с Петко Славейков и Тодор Икономов осъществила поредица от масови и уж „спонтанни“ протестни действия. Храмът „Свети Стефан“ и метохът били обвити в траур, с което трябвало да се символизира „овдовяването“ на Българската църква. Събрана била протестна подписка и внушително българско множество преминало по цариградските улици, за да връчи на великия везир молба за връщане на тримата владци.

По организираността и замисъла си Богоявленската акция много напомняла на великденските събития от 1860 г. и това съвсем не било случайно. Поучени от десетилетния си опит в борбата с Патриаршията, цариградските българи разбирали, че изчаквателната позиция на турското правителство можела да се преодолее само с добре обмислени масови изяви. Затова по-радикалните църковни дейци решили да се възползват от натрупаното поради липсата на какъвто и да било напредък по екзархийските дела напрежение и пристъпили към добре изпитаното оръжие – умело режисирани мирни демонстрации, в които шумно се засвидетелстват верноподаническите чувства към падишаха и в същото време открито и настоятелно се поставят българските искания. Ефектът от тази тактика не закъснял. Мирните шествия на българите по цариградските улици, с които те не настоявали за нищо друго освен за изпълнение на дадените от самия султан обещания, можели да послужат като основание за поредните нападки срещу Турция от страна на всички нейни недоброжелатели, още повече, че общественото мнение в турската столица видимо симпатизирало на българите.

Само седмица след Богоявленската акция Високата порта била принудена да върне от заточение наказаните владци, а на Патриаршията бил даден срок да ревизира своите решения. Ентусиазирани от успеха, цариградските българи устроили на своите архиереи тържествено посрещане, но Патриаршията не изпълнила поставените ѝ условия. При създалата се ситуация, на 11 февруари 1872 г., правителството разрешило да се проведат избори за екзарх.

Внимателният анализ на събитията в навечерието и след Богоявленската акция дава основание на отделни автори да приемат, че очерталата се през януари 1872 г. крайна конфронтация между българите и Патриаршията е всъщност доб-

ре планирана провокация на турското правителство. Най-аргументирано това мнение се защитава от Петър Ников, който смята, че Портата умишлено протакала реализирането на фермана от 1870 г., за да направи невъзможно разбирателството между българи и гърци. Със своите премислени стъпки правителството на Махмуд Недим паша фактически подтиквало към действие най-крайните сили сред двете враждуващи общности и умело се възползвало от ролята на арбитър, за да укрепи собствения си авторитет сред християнските си поданици и пред европейската дипломация. Независимо от подбудите на великия везир обаче Богоявленската акция представлявала успех за екзархийската кауза и на 16 февруари 1872 г., в съответствие с утвърдения от събора устав, за български екзарх бил избран Антим I.

Гръцката патриаршия обаче не приела решенията на събора. През септември 1872 г. тя свикала патриаршески събор в Цариград и обявила Екзархията за схизматична. Последвала ожесточена борба за спечелване на допитването в спорните епархии в Македония. Две години по-късно, след страстна пропаганда и от страна на Патриаршията, и от страна на Екзархията, българите успели да спечелят в Скопско и Охридско. С това фактически завършило и десетилетното църковнонационално движение на българите.

Възстановяването на църковната независимост било голям успех за възрожденските българи. Победата в църковното движение донесла официалното признаване на българите и на техните исторически сложили се етнически граници в рамките на Османската империя. Същевременно църковната борба укрепила националното самосъзнание на българите и тяхното самочувствие. Натрупаният опит и нарастналото обществено влияние на възрожденската буржоазия се оказали необходими условия за осъществяване на българската националноосвободителна революция.

БЪЛГАРИТЕ И КРИМСКАТА ВОЙНА

Начало на Кримската война. В началото на 50-те години на XIX в. противоборството за надмощие в Близкия изток между Русия, Англия и Франция се засилило. В стремежа си да демонстрира възраждащата се мощ на Франция, Наполеон III поискал от Високата порта да покровителства светите за всички християни места в Ерусалим и Витлеем. Руският император приел френската инициатива като заплаха за православието и от своя страна поискал от Абдул Меджид да предостави приоритет в управлението на Светите места не на католическата, а на православната църква. Спорът между Париж и Петербург, воден привидно за съдбата на Светите места, се задълбочавал.

В началото на 1853 г. руската дипломация се опитала да договори подялбата на османските владения с Англия зад гърба на Франция, но това било деликатно отхвърлено. Междувременно Портата организираща символично връчване ключовете на ерусалимските храмове на френските католически пратеници. Този акт предизвикал силни антитурски настроения сред руския политически елит и Николай I решил да действа открито и самостоятелно.

На 28 февруари 1853 г. в Цариград пристигнал специалният императорски пратеник княз Александър Меншиков. От името на руското правителство той връчил на Високата порта ултимативни искания. След тримесечен престой, след множество демонстративно провокативни стъпки, отразени по първите страници на почти всички тогавашни европейски вестници, княз Меншиков предизвикал скъсване на руско-турските отношения. На 14 (26) юни 1853 г., убеден в силата на своята армия, Николай I издал нареждане за окупация на Влашко и Молдова. Седмица по-късно – на 22 юни (4 юли) руските войски преминали р. Прут и без бой окупирали Дунавските княжества. Усилията на Англия, Франция, Австрия и Прусия за мирно разрешаване на възникналата криза останали без-

плодни и в края на септември турското правителство взело решение за започване на война срещу Русия.

Участие на българите във войната. Новата руско-турска война, официално обявена на 4 (16) октомври 1853 г., изиграла решителна роля за поредното политическо активизиране на българите. Първите симптоми за това могат да се доловят още през пролетта на 1853 г. Тогава част от цариградските българи решили да се възползват от мисията на А. Меншиков и връчили прошение до руското правителство, в което от името на всички българи поставяли въпроса за предоставяне автономен статут на българските земи по примера на Влашко, Молдова и Сърбия.

По същото време по-радикално настроените младежи в Цариград създали под ръководството на Георги Раковски „Тайно общество“, което си поставило за цел да подготви народа за въстание. Най-дейните членове на Тайното общество, между които се откроявали Иван Бацов, Павел Чалъков, Павел Грамадов, Цоко Каблешков, разгърнали пропагандна дейност и успели да създадат клонове на организацията в Шумен, Габрово, Търново, Русе, Свищов, Видин, Враца. През лятото на 1853 г. Иван Бацов предприел пътуване в Сърбия и Румъния, където влязъл в контакт с представители на руската дипломация, за да се обсъди бъдещата дейност на Тайното общество. По време на разговорите Бацов уверявал руските представители, че Обществото разполага с 3600 души, организирани в отряди и изчакващи настъплението на руската армия на юг от р. Дунав.

Доколко тези данни са отговаряли на действителните възможности на Тайното общество е трудно да се каже. Липсата на сигурни свидетелства за дейността на Раковски и неговите съмишленици не позволява да се правят крайни оценки, но дори съзнателно да са били преувеличени подготвените от Тайното общество въстанически сили, неговата дейност е показателна за целенасочените опити да се изгради една нелегална структура, чиято задача се свеждала до организирането на въоръжено въстание в България. След Велчовата завера това било първото подобно начинание, тъй като нито Браилските бунтове, нито селските въстания в Северозападна България имали характер на общобългарски политически акции. С изграждането на местни „общества“ и „съзаклятия“ в редица градове и райони на страната, и с опитите да се съгласуват бъдещите въоръжени действия с емиграцията, с руските и

сръбски власти, създателите на Тайното общество осъществяват фактически сериозна крачка напред в развитието на националноосвободителната идеология.

Избухването на войната и първите успехи на руската армия обнадеждали за пореден път и българската емиграция. Вярвайки в окончателната победа на Русия, по-активните в политическо отношение представители на българската емигрантска буржоазия в Южна Русия, Влашко и Молдова решили да предприемат конкретни стъпки за консолидиране усилията на всички, които желаят да подпомогнат настъплението на руската армия в земите на юг от р. Дунав.

Веднага след окупирането на Влашко и Молдова няколко по-влиятелни български търговци от Галац и Браила изготвили молба до император Николай I, в която се оплакали от непоносимото насилие над християните в Османската империя и поискали да се издейства с руска помощ автономен статут за българите. Между подписалите този документ се открояват имената на Евлоги Георгиев, Михаил Авромович, архимандрит Максим Райкович, Иван Селимински. Малко покъсно по инициатива на братя Христо и Евлоги Георгиеви, Христо Мустаков, Константин Чокан, Михаил Кифалов и други български емигранти, в Букурещ била създадена и емигрантска политическа организация, назовала се на първо време Епитропия, но станала известна през 60-те години на XIX в. под името Добродетелна дружина или „Комитет на старите“. Главната цел на Епитропията била да събира средства за въоръжаване на български доброволци, които да участват във войната срещу Турция.

В оскъдната научна литература, посветена на Епитропията, няма единомислие относно датата на създаването на тази първа политическа организация на българската емиграция. Някои автори отнасят началото на Епитропията през август, други през есента, а трети – през декември 1853 г. Спорни са и имената на учредителите на Добродетелната дружина. Според първите документи на Букурещкия комитет в неговото сформирание участват само Христо Мустаков, Иван Бакалогу, Христо Георгиев, д-р Васил Берон, Константин Чокан. В по-късните спомени обаче сред инициаторите за изграждането на Епитропията могат да се открият и имената на Никола Мустаков, Иван Недялкович, Петър Берон, Маринчо Бенли, Иван Селимински, Михаил Кифалов, Димитър х. Василев, Димитър Ценович.

Със сигурност би могло да се твърди, че в началото на 1854 г. Епитропията действала вече открито и дори започнала да търси съмишленици в другите емигрантски центрове из Влашко, Бесарабия и Южна Русия. На 9 март 1854 г. Букурещката епитропия се преименувала в „Средоточно попечителство“ в състав от седем души, която била официално призната от руското правителство. По примера на букурещките българи дружества („общества“) били създадени в Браила, Галац и др.

През февруари 1854 г. многобройната българска колония в Южна Русия също се обединила в името на скорошното освобождение на България. Под ръководството на Никола Хр. Палаузов, Никола М. Тошков, Стефан Д. Тошкович, Константин Н. Палаузов в Одеса била създадена политическа организация под името Одеско българско настоятелство. Първоначално руското правителство погледнало на Одеското настоятелство с подозрение, но възможността за използване на българската емиграция в хода на войната изглеждала привлекателна и скоро опасенията били приглушени. Нещо повече, Главната квартира на Дунавската армия привлякла Никола Палаузов за координатор между военните власти в Дунавските княжества и българската емиграция.

Привличането на Никола Палаузов в щаба на руската армия не било случайно. След смъртта на Васил Априлов (1847 г.) Никола Палаузов се изявил като най-енергичният и авторитетен деец сред одеските българи. Още през юли 1853 г. той изготвил една „Записка за сегашното положение на българите в Европейска Турция“, която предоставил на главнокомандващия по това време Южната руска армия княз Горчаков. През юли-септември 1853 г. „Записката“ била изпратена и до Новорусийския генерал-губернатор, до извънредния руски пълномощен министър в Цариград А. Озеров, до княз Меншиков. В тази „Записка“ Никола Палаузов подробно описвал състоянието на българския народ и предлагал към Главната квартира да се привлекат български „депутати“, които да се заемат с изграждането на разузнавателна мрежа на юг от р. Дунав и с набирането на български доброволци.

Предложенията на Никола Палаузов били посрещнати с интерес от руските правителствени среди. Съществуват податки дори, че „Записката“ била докладвана и на император Николай I. Окуражен от благосклонното отношение на властите, Палаузов разширил дейността си сред одеските българи

и на 2 февруари 1854 г. организирал специално събрание, на което фактически било сформирано и Одеското българско настоятелство (ОБН). Веднага след това той бил извикан в Главната квартира на княз Горчаков, откъдето получил задача да замине за Букурещ и да установи контакт с Епитропията.

Най-важната цел, която си поставили двете новосъздадени емигрантски политически формации в Букурещ и Одеса, била да се формира български доброволчески отряд, който да се включи в бойните действия на страната на руската армия. Типично по нашенски обаче между двете организации възникнало съперничество под чие ръководство да се осъществи тази инициатива. Първоначално Одеското настоятелство имало известна преднина, защото, благодарение енергичната дейност на своя представител Никола Палаузов, то успяло да спечели доверието на руските правителствени среди. През пролетта на 1854 г. одеската колония се заела да популяризира българската кауза сред влиятелните политически и военни кръгове в Петербург и Москва. От своя страна пък Никола Палаузов разработил нова обширна „Записка за България“, в която аргументирано обосновавал пред руското командване възможността за организиране на въоръжено въстание в българските земи и предложил към Главната квартира да се създаде „Български комитет“.

Постепенно обаче самият Н. Палаузов се убедил, че материалните възможности на букурещките дейци били много по-големи, затова Одеското настоятелство в крайна сметка приело да работи съвместно с Епитропията за набирането и организирането на български доброволчески отряд. Активна роля за осъществяването на тази идея изиграл и Иван Селимински, който посетил главните средоточия на българската емиграция във Влашко и Молдова и привлякъл стотици свои сънародници в редиците на доброволците.

С общите усилия на одеските и букурещки българи през пролетта на 1854 г. бил екипиран отряд от около 1900-2000 души. В хода на военните действия участващите в руската армия български доброволци достигнали близо 4 000 души. Ръководството на отделните отряди било поверено на опитни хора като кап. Васил Вълков, Димитър Чернев, х. Ставри, Симеон Бойчин и др. Намесата на Англия и Франция в подкрепа на Високата порта обаче принудила руското правителство да се откаже от подготвяното настъпление на юг от Дунав и да разпусне българските доброволчески отряди. Последвалите

военни неуспехи обезсърчили емиграцията и възникналите политически формации в Букурещ и Южна Русия временно преустановили политическата си пропаганда.

През февруари 1855 г. Николай I починал и на руския престол се възкачил Александър II, но това с нищо не променило хода на войната. С допотопната си техника и с некадърния си генералитет руската армия претърпяла пълна катастрофа в Крим и това принудило правителството в Петербург да започне преговори за прекратяване на войната. На 13/25 февруари 1856 г. в Париж бил открит международен конгрес с участието на представители на всички воюващи страни. Месец по-късно – на 18/30 март 1856 г., бил подписан и самият мирен договор, в който обаче българският политически въпрос не бил въобще третиран.

Според клаузите на договора Русия изгубвала Южна Бесарабия и контрола над Дунавското устие. Петербург нямал вече и право да поддържа военен флот в Черно море, а покровителството над православните християни в Османската империя било поето от всички европейски държави. Сърбия, Молдова и Влашко оставали васални на султана. Англия, Австрия и Франция пък подписали отделно съглашение (15 април 1856 г.), с което колективно гарантирали целостта на Османската империя.

Резултатите от Кримската война не останали без последствия за освободителните борби на българския народ. Наложените от Парижкия мирен договор ограничения върху руската външна политика принудили емигрантските дейци да преустановят временно политическата си изява. Следвайки промените в стратегията на Азиатския департамент, Одеското настоятелство и Букурещката Епитропия насочили вниманието си през следващите години към културната и просветна област.

Последният отзвук от Кримската война бил опитът да се вдигне въстание в България през лятото на 1856 г. Начело на подготовката застанал Никола Филиповски, известен в националната ни история под името дядо Никола. Предварително подготвеният план започнал да се осъществява едва след подписването на Парижкия мирен договор и това до голяма степен предопределило изхода на организираната от дядо Никола акция. Група ентузиазирани въстаници се събрали в Лясковския манастир. Вместо очакваните 200 въоръжени четници обаче Н. Филиповски успял да събере само 13 души, с ко-

ито се отправил към Габрово с надеждата, че ще там ще намери повече последователи сред местното население. Но тук били предадени, дядо Никола бил заловен и убит, а четата се разпръснала.

Значение на Кримската война за българското възрожденско общество. Кримската война имала изключително значение за развитието на българското възрожденско общество. Въпреки че решаването на българския политически въпрос било отложено отново, при това за неопределено време, военните години изиграли ролята на своеобразен катализатор на основните възрожденски процеси. Само за няколко години стопанският облик на българските земи се променил видимо. Нуждите на султанската армия и на съюзническите части от продоволствие предизвикали чувствително нарастване на селскостопанското и занаятчийско производство. Под формата на военни заеми Портата съумяла да привлече ловко значителни английски и френски капитали, които влели живителна струя в имперската икономика. Започнало модернизирването на пътищата, пристанищата, пощите. Разширили се търговските контакти със западноевропейските страни. По-инициативните български търговци и манифактуристи използвали тази благоприятна конюнктура и понатрупали значителни богатства от спекулативни операции.

Кримската война оказала силно влияние не само върху стопанските процеси в българското възрожденско общество. Присъствието на английски и френски войски на българска територия оставило трайни следи в ежедневието на тогавашните българи. Досегът със съюзническата армия подпомагал опознаването и постепенното възприемане на редица елементи от западноевропейската мода и култура, което имало важно значение за преодоляване на затворения и провинциален по характер духовен живот на българите. Макар и неуловими от пръв поглед, социокултурните аспекти на общуването между българи и „съюзници“ намерили проява в обноските, в маниерите на хранене, във вестникарските реклами, в забавленията, в облеклото, в езика. Не случайно именно в средата на 50-те години на XIX в. се организират първите театрални представления, сформират се първите оркестри, появяват се първите читалища. Това разбира се не означава, че всичко в духовната еманципация на българите трябва да се свързва и обяснява само с Кримската война. Подобен подход би бил необоснован, защото цялостната обнова в българското общество е

резултат преди всичко на трансформационните процеси, протичащи вътре в самото общество. Войната обаче видимо ускорила тези процеси, което през 60-те и 70-те години на XIX в. намерило реален израз в по-нататъшното разгръщане на просветното движение, в победния изход на борбата с Цариградската патриаршия, в окончателното формиране на българската възрожденска нация, във възникването на организираното националноосвободително движение.

КОМИТЕТСКОТО ДЕСЕТИЛЕНИЕ

Реформите продължават. Победата на антируската коалиция в Кримската война поукрепила временно позициите на Високата порта, тъй като Парижкият мирен договор гарантирал целостта на Османската империя. За десетина години Русия – най-големият враг на Цариград, била отстранена от голямата европейска политическа сцена, а западните държави получили нови възможности за разширяване на своето стопанско, културно и политическо присъствие на Балканите. Всичко това създадо сериозни предпоставки за по-нататъшното модернизиране на Турция, което пък от своя страна дало допълнителен тласък на възрожденските процеси в българското общество.

В годините след Кримската война Османската империя продължавала да бъде една от най-големите държави в света. Със своята територия от около 3 372 500 кв. км. Турция се намирала на 6-то място по големина в света, а с населението си от около 28 млн. души тя заемала 8-мо място. Природните богатства и човешкият потенциал на империята били значителни, и една последователно осъществявана модернизация на стопанската и административната сфера откривала сериозни перспективи за ускореното европеизиране на Турция.

Още преди да бъде подписан Парижкият мирен договор западните съюзници на Турция настойчиво поискали от Високата порта да се ангажира публично с по-нататъшното продължаване на реформите в Османската империя. След известно колебание, на 18 февруари 1856 г., турското правителство тържествено провъзгласило поредния Хатихумаюн, в който султан Абдул Меджид обещава да гарантира защитата на личността, собствеността и честта на всички свои поданици, независимо от тяхната етническа и религиозна принадлежност. Новият реформен акт прокламира равните възможности на християни и мюсюлмани за заемане на държавни длъжности, при постъпване в гражданските и военните училища, в съдеб-

ното дело. Предвиждало се създаването на смесени съдилища, въвеждане на търговски и наказателен кодекс, усъвършенстване на данъчната система и т.н.

Малко по-късно Високата порта приела закон за земята (1858 г.), закон за рудниците (1869 г.), закон за унифициране на мерките и теглилките (1869 г.). През 60-те години постепенно била отменена практиката на принудително държавно регулиране на пазарните цени. По същото време започнало осъществяването и на административна реформа, според която територията на Османската империя била разделена на 27 вилаета, десет от които се намирали в европейската ѝ част. Продължило модернизирването на държавните институции и на армията. През 70-те години на XIX в. турската войска била изцяло организирана според френските и пруските стандарти. Общо в състава на армията влизали около 311 000 души, между които 203 000 били редовните войници и офицери, и 108 000 – резерв. Значителни средства били отделени и за реконструирането на османския флот, който по брой на бойните кораби заемал 3-то място в Европа.

В годините след Кримската война рязко се увеличил и делът на западните капиталовложения в икономиката на Османската империя. Още през 1854 г. Портата получила заем в размер на 75 млн. франка, а през следващите 20 години от различни френски и английски банкерски къщи били взети още 15 заема на обща стойност 5,3 млрд франка. Макар и получени при крайно неблагоприятни условия, макар и изразходвани понякога за какви ли не султански прищявки, тези пари все пак поддържали бюджета на империята и косвено осигурявали разрастване на производството и търговията по българските земи. В същата насока действали и сключените през 1861 г. и 1862 г. нови търговски договори с Франция, Англия, Австрия, Испания, САЩ, Русия и други европейски страни, които дали допълнителен тласък за разширяване на стокообмена с Европа. Със западни капитали възникнали и първите модерни банки в Османската империя. Започнало строителството на жп. линии и модернизирване на пристанищата по Дунав и Черно море. През 60-те години на XIX в. се пристъпило към изграждане и на съвременна телеграфопощенска служба в Румелия, към подобряване на съществуващата пътна мрежа в страната. Само по времето на Мидхат паша (от 5 октомври 1864 г. до 24 февруари 1868 г.) в Дунавския вилает били построени 3 000 км нови пътища и над 420 моста.

Всички тези промени оказали стимулиращо въздействие върху развитието на селското стопанство, търговията, манифактурното и фабрично производство в българските земи. В годините след Кримската война функционирали 11 фабрични предприятия и около 500 централизирани манифактури. Само в Дунавския вилает съществували над 24 500 занаятчийски дюкяна. В Цариград, Букурещ, Одеса, Гюргево действали десетки търговски къщи. Възрожденската буржоазия натрупала значителен стопански опит и обществено влияние. Благодарение на нарастналите си материални възможности, тя придобила повече самочувствие, и през 60-те и 70-те години на XIX в. станала инициатор на най-крупните прояви не само в областта на просветното движение и църковната борба, но и в политическото възраждане на българите.

Георги Раковски – живот и дело. Първите прояви на засилена политическа активност в българското общество след Кримската война са свързани с името и дейността на Георги Раковски. Липсват свидетелства за точната му рождена дата, но със сигурност се знае, че първородният син на котелския търговец Стойко Попович и на Руска Мамарчева се родил през април 1821 г. Според повелите на тогавашната традиция го кръстили на дядото Съби, години по-късно обаче, в знак на преклонение към своя вуйчо Георги Мамарчев, Раковски приел името Георги.

Животът и политическата дейност на Раковски са изследвани от много историци, културоведи, политолози. Най-ранният биографичен очерк за него е направен от известния възрожденец Васил Стоянов още през 1866 г. След Освобождението интересът към Раковски нараства и почти няма изследовател на възрожденската епоха, който в една или друга степен да не се е докосвал до неговото дело. Измежду многобройните публикации за Раковски специално внимание заслужават тези на Иван Шишманов, Боян Пенев, Михаил Арнаудов, Стоян Романски, Димитър Страшимиров, Александър Бурмов, Никола Трайков, а в по-ново време – на Димитър Косев, Веселин Трайков, Крумка Шарова. Важно значение за очертаване реалното присъствие на Раковски в живота на българското възрожденско общество имат и свидетелствата на негови съвременници и съратници като Иван Адженов, Иван Касабов, Сава Доброплодни, Марко Балабанов, Христо Стамболски и др.

Биографите на Георги Раковски предлагат различни периодизации на неговата обществена дейност. Според Ал. Бур-

мов например ясно могат да се очертаят два периода: първият обхваща времето от 1821 до 1855 г., а вторият – от 1856 до 1867 г. Други автори, като С. Сидельников, открояват 4 периода: първи – от 1821 до 1854 г., втори – от 1855 до 1860 г., трети – от 1860 до 1863 г. и четвърти – от 1864 до 1867 г.

Първоначално Раковски учил в родния си град Котел, а след това – в Карлово при Райно Попович. В края на 1837 г. заминал за Цариград, където се записал в едно от най-реномираните по онова време гръцки училища в Османската империя – Великата народна школа в Куручешме. Тук той имал възможност да получи много добро образование. Наред с географията, историята, астрономията, Раковски изучавал философия, реторика, богословие, гръцки, латински, арабски, персийски. Общо Раковски ползвал седем езика, което изиграло решаваща роля за оформянето му като ерудит сред тогавашната българска интелигенция. Енергичен и амбициозен, само за около десетина години той успял да понатрупа изключително богат житейски опит и да се наложи сред своите съученици и приятели като ярка и авторитетна личност.

Според някои непотвърдени свидетелства, през 1841 г. Раковски заминал за Атина с намерение да продължи образованието си. В гръцката столица Раковски се сблизил с Иларион Макариополски и под влияние на революционното брожение в Крит, Епир и Тесалия двамата създали „Македонско дружество“. Целта на това дружество била освобождението на България.

По-новите изследвания дават основание да се приеме за по-вероятно, че по това време Раковски не е пребивавал в Атина, а само е поддържал кореспондентска връзка с учещите се там български младежи. От тях именно той и Иларион разбрали за готвеното от гръцките революционери въстание в Епир и Тесалия. В Цариград двамата научили и за въстанието в Нишко и за усилията на браилските българи да предприемат въоръжена акция през лятото на 1841 г. За съжаление, оскъдните документални податки не позволяват да се направят по-категорични констатации за конкретната дейност на Раковски и Макариополски по това време. Безспорно е обаче, че през лятото на 1841 г. Раковски напуснал Цариград, за да се отправи към Браила и да се присъедини към местната българска емиграция.

Когато Георги Раковски се установил във Влашко, опитът на браилските българи да прехвърлят под ръководството

на Васил Вълков чета в България бил вече пропаднал. Въпреки това Раковски решил, че обстановката за въоръжени действия срещу Портата продължавала да бъде благоприятна и затова се заел с организирането на Втори браилски бунт. Плановете на младия Раковски предвиждали с възможностите на емиграцията в Бесарабия и Дунавските княжества да се подготвят два добре въоръжени отряда, които да се прехвърлят в България от Галац и Браила и да вдигнат населението на въоръжено въстание. За целта той изпратил Георги Казаков в Галац, а Петър Ганчев в Бесарабия. През февруари 1842 г. обаче румънската полиция разкрила заговора и арестувала Раковски.

Избягнал смъртното наказание благодарение на обстоятелството, че пребивавал в Браила с гръцки паспорт, Георги Раковски успял да емигрира в Марсилия, където останал около две години. През 1844 г. той се завърнал в Котел, но, наклеветен пред турските власти, бил арестуван и хвърлен в цариградските тъмници. След близо три години и половина бил освободен и се установил в турската столица. Известно време се занимавал с търговия и адвокатство, кроял дори планове да построи малка фабрика с полски капитали. Но слуховете за предстоящата война между Русия и Турция го подтикнали да изостави всичко и отново да тръгне по пътя на тайните заговори.

В навечерието на Кримската война Раковски пристъпил към изграждането на „тайни общества“, които имали за цел да подпомагат руското настъпление и да организират българското участие във войната. С помощта на свои доверени съмишленици Раковски успял да създаде „тайни общества“ в Цариград, Видин, Русе, Шумен, Търново и други селища от страната. След като войната започнала, Раковски съумял да си издейства назначение като преводач в турската главна квартира, но много скоро бил обвинен в шпионаж в полза на Русия и арестуван. По пътя към Цариград, където трябвало да бъде съден, той успял да избяга и организирал малка чета, която действала известно време в тила на турците. Неуспехите на руската армия обаче го принудили да разпусне четата и да напусне пределите на Османската империя.

Първоначално Георги Раковски се установил в Нови Сад, Австрия, където с паричната подкрепа на сръбския патриот д-р Данило Медакович започнал да издава в. „Българска дневница“. От страниците на този вестник Раковски разгърнал ак-

тивна пропаганда по българския църковен и политически въпрос. Но през октомври 1857 г., заради антитурската си насоченост, „Българска дневница“ била спряна от австрийската полиция, а на 4 ноември бил арестуван и нейният редактор.

В Нови Сад Раковски успял да отпечата „Предвестник Горскаго пътника“ – неговият първи самостоятелен печатен труд, в който развивал идеята за подобряване положението на българите чрез задълбочаване на реформите в Османската империя. През април 1857 г. той завършил и последната трета редакция на поемата „Горски пътник“. В окончателния вариант на поемата, за разлика от „Предвестника“ обаче, акцентът отново се поставял върху освобождението на страната по пътя на въоръжената борба.

След спирането на „Българска дневница“, на 9 ноември 1857 г. Раковски бил експулсиран от Австрия. Изгонен от виенското правителство и преследван от турските власти, той временно се установил във Влашко, а от началото на 1858 г. – в Одеса, Русия. По време на краткия си престой в Галац и Яш Раковски съдействал на бесарабските българи пред молдовския княз Никола Богориди (негов съученик от Цариград) за откриване на българската гимназия в Болград.

През 1858 г., вече установил се в Южна Русия, Георги Раковски решил да обобщи дотогавашния си политически опит и изготвил първия си план за освобождение на България. В този план залегнали основните идеи, които определили фактически посоките на развитие на българското националноосвободително движение през цялото следващо десетилетие.

Основният замисъл на Раковски се свеждал до освобождение на България чрез едно всенародно въстание, организирано и ръководено от единен център, назован Главна канцелария. За да се гарантира успехът на въстанието, то трябвало да се осъществи съгласувано с освободителните борби на останалите балкански народи и да получи подкрепата на Франция и Русия. Предварително в България трябвало да се изпратят доверени на Главната канцелария хора, които „да пригответ народа и да внесат оръжие и барут колкото е възможно“. Когато всичко бъдело подготвено, щяло да се състави Временно правителство, което трябвало да поеме в своите ръце по-нататъшното ръководство на въстанието, действайки според обстоятелствата.

По същото време план за освобождението на България подготвил и големият родолюбец Иван Кишелски – също

емигрант в Русия. Някои историци откриват известно влияние на Кишелски върху идеите на Раковски, но повечето биографи отхвърлят тази възможност, определяйки неговия план от 1858 г. като „най-прогресивното за времето постижение на българската революционна мисъл“. Ако се абстрахираме от суперлативните оценки можем да приемем, че действително през лятото на 1858 г. Раковски лансира идеи, които очертават нови посоки в развитието на българското националноосвободително движение. Но това съвсем не означава, че трябва да се подценява или оставя в забвение извършеното и от други възрожденски дейци. Изобщо, отколешен недостатък на следоосвободенската ни историопис е да „класира“ историческите личности в националния ни пантеон по заслуги. За съжаление подобен подход ограничава представите ни за миналото, като извежда на преден план само едни, а оставя сред безименното множество всички други. Конкретният пример с плановете на Раковски и Кишелски показва не толкова гениалните прозрения на единия и пропуските на другия. Той илюстрира обективно осъзнатата от израстващите по това време български политици необходимост от преодоляване на стихийността и локалната ограниченост в освободителните борби на българския народ, както и постепенното преминаване към организирано революционно движение, ръководено от единен център и обединяващо усилията на цялата възраждаща се нация.

Междувременно през 1859 – 1860 г. обстановката на Балканите рязко се променила. Отношенията между Турция и Сърбия се изострили. Правителството в Белград започнало да осъществява засилена антитурска пропаганда и пристъпило към открита подготовка за война срещу Високата порта. Раковски преценил, че моментът е изключително благоприятен и решил да пристъпи към реализиране на своите идеи. През 1860 г. той заминал за Сърбия и се установил в Белград, където започнал да издава в. „Дунавски лебед“ – първият революционен вестник на българската емиграция.

В сръбската столица Раковски изготвил нов план за освобождение на България (1861 г.), в който идеите от първия план били доразвити и конкретизирани. Според новия план бъдещото въстание в България трябвало да се осъществи съгласувано с действията на Сърбия срещу Високата порта. Предварително на сръбска територия трябвало да се подготви доброволчески отряд от около 1000 български патриоти. След

избухването на Сръбско-турската война българският отряд щял да се прехвърли в страната и да осъществи поход по билото на Стара планина, като вдига населението на масово въстание. Достигайки до Търново, отрядът трябвало да координира действията си с предварително изграден в старопрестолния град местен комитет, да освободи Търново и да провъзгласи възстановяването на българската държава. Начело на цялата акция трябвало да застане едно Привременно правителство, чийто устав Раковски разработил през 1862 г.

След като планът бил готов, Раковски влязъл в контакти със сръбското правителство и успял да постигне разрешение за сформирването на български доброволчески отряд. От страниците на „Дунавски лебед“ той отправил призив към своите сънародници и през пролетта на 1862 г. в Белград се събрали около 600 доброволци, които сформирали Първата българска легия.

Енергичната дейност на Раковски в Белград и активната революционна пропаганда, която той осъществявал чрез в. „Дунавски лебед“, превърнали сръбската столица в своеобразно средоточие на българската политическа емиграция. Авторитетът на Раковски нарастнал и в началото на 60-те години той вече бил възприеман като безспорен водач на формиращото се ново поколение борци за освобождението на страната. Това повдигало самочувствието на Раковски и в отделни моменти се отразявало негативно на възможността за обединение усилията на всички, които били склонни да участват в едно по-сериозно политическо начинание. Показателен пример за това са провалените опити за преговори с представители на богатата българска колония във Виена.

През пролетта на 1862 г. Георги Раковски се обърнал за материална подкрепа към тамошните българи. След известни уточнения се решило да се организира среща между Раковски и Никола Богориди, който по това време живеел във Виена. Срещата, изцяло забулена в тайнственост, се състояла в края на май 1862 г. в румънското пристанище Груя. Според турското правителство, Никола Богориди предоставил на Раковски 5000 жълтици и изказал готовност да подкрепи плановете за въоръжени действия срещу Портата. Трудно е да се възпроизведе всичко, което е станало между двамата стари познайници, но едно е сигурно – преговорите се провалили и виенските българи останали оскърбени от позицията на Раковски. В спомените си Васил Папазов, участник в срещата,

твърди, че Раковски му споделил: „Какво е дошъл този тук? Княз на българите ли иска да става?...“, а друг съвременник разказва, че Раковски публично се ядосвал: „А бе, диване, мислиш ли ти, че аз ще оставя онзи вагабонтин да стане княз на България?“.

Възможността цитираните мнения да са преувеличени и поукрасени не е малка, но подобни факти не трябва да се игнорират само защото могат да представят Раковски в светлина, по-различна от общовъзприетото. Идеализирането на Раковски ни отдалечава от възприемането му като реално съществувала историческа личност със своите достойнства, но и със своите недостатъци, което пък създава предпоставки за митологизирането му. А че Раковски не е бил безпогрешен, за това има немалко свидетелства. Достатъчно е да се споме-не, че по времето на легията, непосредствено след провала на контактите с виенските българи, сред самите легионери се надига недоволство от поведението на техния водач. Според Иван Касабов – най-близкият сътрудник на Раковски в Белград, водачът на българските доброволци използвал например част от събраните от емиграцията пари, за да си купи файтон, два добри коня, пищна униформа и демонстративно се разхождал из белградските улици като български княз. Сре-щу тези привички на Раковски се обявил и Ильо Марков, който напуснал легията и решил сам да предприеме опит за прехвърляне на границата. По всяка вероятност същите причини принудили и Васил Левски, Стефан Караджа и други от българските доброволци открито да подкрепят Ильо войвода. До разцепление на легията обаче не се стигнало, защото точно тогава обстановката в Белград се нажежила и сръбско-турските противоречия достигнали кулминационната си точка.

През юни 1862 г. словесните пререкания между сърби и турци прерастнали във въоръжени стълкновения. На 3/15 юни турски низами убили сръбски младеж. Инцидентът веднага бил използван от по-разпалените граждани като повод за преследване на всички турски войници, намиращи се извън стени-те на Белградската крепост. Избухналите сражения, в които се включили и част от българските легионери, продължили цялата нощ. На 4/16 юни, след намесата на европейските консули, било постигнато временно примирие, но на следващия ден турската артилерия предприела ожесточен обстрел на гра-да и боевете пламнали с нова сила. Легията също заела пози-ции край една от барикадите и активно се включила в сраже-

нията, надявайки се в най-скоро време да пристъпи към изпълнение на плана за въоръжено въстание в България.

Междувременно Георги Раковски изпратил в Търновско хаджи Ставри Койнов, който трябвало да подготви вдигането на бунта в старопрестолния град. Под прикритието на търговец, той предприел няколко обиколки из Търновско и Габровско и успял да привлече мнозина съмишленици, но на уговорения ден – 14 юни, се явили само около 70 души. При това положение хаджи Ставри сформирал малка чета, с която се насочил към Габровския Балкан в очакване, че там ще намери по-голяма подкрепа. Турските власти обаче взели всички мерки и Ставревата чета била разпръсната, като повечето от въстаниците били заловени и по-късно изпратени на заточение.

По същото това време Раковски продължавал да се подготвя за скорошно прехвърляне през сръбско-турската граница. На 1 август 1862 г. той отпечатал дори един „Позив“, в който призовавал българския народ към въстание. До война между Сърбия и Турция обаче не се стигнало, тъй като на организираната от Великите сили конференция конфликтът между Белград и Портата бил временно преодолян. През септември 1862 г., по настояване на сръбското правителство, българската легия била разтурена.

Въпреки неуспеха Раковски продължавал да вярва, че срещу Османската империя балканските народи трябва да се борят заедно. Затова той използвал всяка възможност за организиране на съвместни действия срещу Високата порта. През 1863 г. заминал за Атина и водил преговори с гръцкото правителство. По-късно с подобни намерения се отправил и в столицата на Черна гора – Цетина. В крайна сметка Раковски се установил в Букурещ, където осъществил контакти с княз Александър Куза. Постепенно обаче у него започнало да се формира убеждението, че българите не трябва да разчитат на чужда помощ, а на собствените си сили. Тези идеи намерили завършен израз в последния му план за освобождение на България, разработен в края на 1866 г.

Планът носи датата 1 януари 1867 г. и е именуван „Привременен закон за народните горски чети през 1867 лето“. В него Г. Раковски предвиждал освобождението на България да се постигне чрез всенародно въоръжено въстание, ръководено от единно Върховно началство. Бойната сила на въстаниците трябвало да се състои в предварително създадена четни-

ческа армия, организационно подчинена на Върховното началство. Самата четническа армия щяла да се изгради от сформирани и добре обучени на територията на Румъния и Сърбия български чети. „Привременният закон“ ясно определял организацията и вътрешния правилник на четите, координацията между отделните чети и тяхната тактика. По същество, този „закон“ представлявал своеобразен устав на четите и същевременно се явявал най-завършената теоретична платформа на четничеството в българското националноосвободително движение. По даден от Върховното началство сигнал всички чети трябвало едновременно да навлязат в българските земи и да предприемат организирани въоръжени действия срещу турските власти.

В научната книжнина съществуват различни мнения по въпроса доколко Раковски и неговите най-близки съмишленици съумяват да пристъпят към реализация на идеите, залегнали в „Привременния закон“. Някои автори приемат, че по времето, когато Раковски завършва своя трети план за освобождение на България, той фактически вече бил изтикан от дейците на Добродетелната дружина и Тайния комитет встрани от активния политически живот на емиграцията във Влашко. Останал без особено влияние, болен, изпаднал в сериозни материални затруднения, подлаган на непрекъснати нападки и унижения от своите бивши последователи, следен еднакво усърдно и от румънските, и от руските власти, Раковски нямал никакви шансове да доведе до успех своето последно голямо начинание.

На противоположно мнение е Александър Бурмов, който смята, че въпреки затрудненията си, Г. Раковски успял да консолидира една група от близки нему дейци, с които разгърнал значителна дейност по популяризирането и осъществяването на четническата тактика. Нещо повече. Проф. Бурмов приема, че самият „Привременен закон“ бил колективно дело. Според него, през декември 1866 г. в мошията на Никола Балкански Раковски събрал П. Хитов, Ф. Тотю, Х. Димитър, Ст. Караджа, Хр. Македонски и заедно с тях основал Върховното народно българско тайно гражданско началство. „След дълго и зряло размишление“ Върховното началство изработило Привременния закон, и от началото на 1867 г. пристъпило към подготовката и изпращането на въоръжени чети в България.

Критичният прочит на оскъдната документална информация за последната година от живота на Раковски показва,

че текстът на Привременния закон бил изготвен първоначално от Раковски, а след това – одобрен от неговите сподвижници. В началото на 1867 г. се учредило Върховното началство, в което влезли Раковски като председател, Любен Каравелов и Рафаил Атанасов като подпредседатели, Панайот Хитов, Ильо Марков и Филип Тотю като съветници. Не всички историци приемат участието на Каравелов във Върховното началство, но изследванията на най-добрите съвременни специалисти върху проблемите на политическото ни Възраждане като Крумка Шарова например доказват съществуването на известна координация в действията на изградения от Л. Каравелов през пролетта на 1867 г. Български революционен комитет в Белград с групата на Раковски, което прави съпричастността на Каравелов към Върховното началство напълно възможна.

След като планът бил завършен, Върховното началство се опитало под ръководството на Георги Раковски да пристъпи към неговото реализиране. Но безпаричието попречило на идеята за изграждане на единна четническа армия. През пролетта на 1867 г. Панайот Хитов и Филип Тотю влезли в контакт с ръководителите на Добродетелната дружина и се договорили да въоръжат две чети, с които да преминат в България. Замисълът на Добродетелната дружина не предвиждал разгръщане на мащабни четнически действия, а само демонстриране на готовност за евентуално бъдещо въстание, организирано съвместно със Сърбия.

По-старите автори приемат, че с тази си постъпка П. Хитов и Филип Тотю действали фактически зад гърба на Раковски и Върховното началство. Съвременните изследователи обаче смятат, че двамата войводи започнали преговори с Добродетелната дружина водени от желанието да намерят на всяка цена пари за изпълнението на идеите, залегнали в „Привременния закон“. Официално те поели ангажимент да изпълнят задачите, поставени им от Добродетелната дружина, но истинските им намерения били, след като веднъж се прехвърлят в България, да започнат реализирането на плана на Раковски. Тези им намерения обаче не могли да се изпълнят, тъй като четата на Филип Тотю била разбита веднага след нейното преминаване през Дунав и Панайот Хитов преценил, че при създалата се ситуация било по-добре да се придържа към плана на Добродетелната дружина. Междувременно Раковски заболял тежко и на 9 октомври 1867 г. починал.

Заслугите на Георги Раковски в политическото възраждане на българите били изключителни. Неговата дейност отбелязала началото на организираното националнореволуционно движение на българския народ. Раковски пръв измежду възрожденските ни политици осъзнал връзката на българския политически въпрос с големия Източен въпрос и с конкретната си дейност направил много за осъществяването на обща балканска акция срещу Високата порта. Като идеолог и ръководител на българската революционна емиграция Раковски успял не само да очертае тактиката и стратегията на освободителното движение, но и да подготви едно ново поколение революционни дейци, което в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. пристъпило към непосредствено осъществяване на националноосвободителната революция в България. Същевременно Георги Раковски имал безспорни заслуги и в областта на просвещението. Талантлив писател и публицист, запален историк и етнограф, той съчетавал умело качества на революционер и просветител, което му отрежда място сред най-големите възрожденски дейци в предосвободенска България.

Букурещките епитропи и одеските настоятели. Успоредно с политическата дейност на Раковски, през 60-те години на XIX в. видимо активизиране настъпило и сред създадените още по време на Кримската война емигрантски организации в Букурещ и Одеса. Първоначално след подписването на Парижкия мирен договор Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство насочили вниманието си към културно-просветната област. В продължение на близо десет години двете организации, които разполагали със значителни материални средства, разгърнали широка благотворителна дейност в помощ на българската просвета и църква. С тяхно съдействие в Букурещ, Браила, Галац, Болград и в редица български селища из Бесарабия и Южна Русия били открити български училища. Десетки младежи получили възможност да продължат образованието си в Русия, Влашко и Средна Европа. Много училища били осигурени с учебни помагала и литература. Не един и двама изпаднали в затруднение емигрантски дейци, веснициари, преводачи и книгоиздатели били подпомогнати в своите родолюбиви начинания именно от Добродетелната дружина или от Одеското настоятелство.

За съжаление не винаги народополезната дейност на двете организации през десетилетието след Кримската война е

била оценявана по достойнство. През 40-те и 50-те години на ХХ в. във възрожденската историопис се наложи един стереотип в оценките за букурещките епитропи и одеските настоятели, който продължава да битува и до днес. Според него Добродетелната дружина и Одеското настоятелство са типични организации на едрата българска, емигрантска, русофилски настроена буржоазия. Оповавайки се изцяло на Русия, двете организации следвали всички конюнктурни промени във външната политика на Петербург и с това фактически ставали проводници на едно чуждо влияние в българското националноосвободително движение. Един от най-експлоатираните аргументи за тази оценка е поведението на ДД и ОБН именно в годините след Кримската война. Подобен подход обаче е твърде опростенчески. Той предпоставя разбирането, че своеобразна „еманация“ на възрожденските процеси през 50-те и 60-те години на ХІХ в. е революционната борба, и всички, които не се включват по някакъв начин в нея или не я възприемат като единствено правилния път за освобождението на България, са обвинявани в консерватизъм. Политическата съдба на Добродетелната дружина и Одеското настоятелство опровергава подобни оценки, защото зад техния привиден „консерватизъм“ и „русофилство“, т.е. стриктно следване колебанията на руската външна политика по Източния въпрос, не се крие само сляпо доверяване на Азиатския департамент, а преди всичко стремеж към политически реализъм, нещо, което липсва на мнозина от тогавашната т.нар. революционна емиграция. И най-добре това проличава в средата на 60-те години на ХІХ в., когато международната обстановка рязко се променила.

През 1866 г. в Букурещ бил извършен държавен преврат. На о. Крит избухнало поредното гръцко въстание. Сръбското правителство подновило антитурската си пропаганда и отново пристъпило към подготовка за война с Турция. Австро-пруската война от своя страна пък довела до появата на една нова велика сила в лицето на Германия. Всички тези събития разкладили устоите на закрепеното с Парижкия мирен договор статукво не само на Балканите, но и в Европа. Създали се благоприятни условия за поредното активизиране на Русия и на освободителните борби на подластните на Високата порта християнски народи. Това неминуемо се отразило на дейността на Добродетелната дружина и на Одеското българско настоятелство.

По инициатива на руския посланик в Цариград генерал Николай Игнатиев, Азиатският департамент пристъпил към

осъществяването на широкомащабна акция, целяща възстановяване авторитета и влиянието на Русия на Балканите чрез създаване на голяма югославянска държава. Проектът предвиждал с материалната подкрепа на Русия, Сърбия да започне война с Турция, а в България да се вдигне въоръжено въстание. След евентуалната победа над Турция, в българските и сръбски земи трябвало да се изгради общо „югославянско“ царство начело със сръбския княз, като в рамките на новата държава българите щели да получат пълна автономия. Планът на Игнатиев бил приет с ентузиазъм от Добродетелната дружина и тя поела в свои ръце по-нататъшното му реализиране.

През април 1867 г. в румънската столица се провело събрание на представители на българската емиграция, което приело проектодоговор за съвместни действия със сръбското правителство. Малко по-късно в Българско били изпратени четите на П. Хитов и Ф. Тотю, а през есента на 1867 г. в Белград била сформирана и Втората българска легия, в която бъдещите ръководители на въстанието в страната трябвало да преминат специална подготовка. В началото на 1868 г. обаче сръбското правителство започнало да се дистанцира от идеята за българо-сръбско сътрудничество и постепенно се отказало от съвместни действия срещу Портата. Легията била разтурена, а планът на Добродетелната дружина претърпял неуспех.

През следващите години Добродетелната дружина отново насочила вниманието си към благотворителната дейност и фактически прекратила политическите си изяви. Единствената по-сериозна стъпка в това отношение била предприета през януари 1869 г., когато ръководителите на Добродетелната дружина отправили мемоар до конференцията на великите сили в Париж, свикана по Критския въпрос. В мемоара се предлагало с помощта на Европа да се създаде българо-турско дуалистично царство. Този проект бил съобразен с тогавашната руска политика спрямо Османската империя, основаваща се на запазване на статуквото в балканския регион. Проектът останал извън полезрението на Парижката конференция, но предизвикал сериозни реакции срещу дейците на Добродетелната дружина от страна на революционната емиграция. Фактически, до Освобождението представителите на Добродетелната дружина останали изолирани от политическите инициативи на емиграцията и едва събитията около Априлското въстание и Руско-турската война ги провокирали към нов живот.

Малко по-различна била съдбата на Одеското настоятелство. След неуспеха на акцията през 1867 – 1868 г. одеските настоятели не прекратили контактите си с революционната емиграция в Румъния. Според възможностите си, те подкрепяли различните инициативи на БРЦК, БРК и гюргежките апостоли. Сближаването с групата на „младите“ начело с Левски и Каравелов станало очевидно, когато в Одеса временно се заселил Филип Тотю. В навечерието на Освободителната война пък Одеското настоятелство разгърнало широка пропагандна кампания в подкрепа на българската кауза и допринесло съществено за създаването на Българското опълчение. Всичко това отново доказва, че идеологическите калъпи от рода на „консервативни политически организации“, в които няколко поколения български историци се опитват да поставят Добродетелната дружина и Одеското настоятелство, са неприспособими за политическите реалности в българското възрожденско общество, тъй като зад идеологическите епитети не може да се открие вътрешната еволюция на съответните организации.

Тайният комитет. През втората половина на 60-те години на XIX в. се появила още една емигрантска формация, която заела важно място в политическия живот на тогавашното българско общество. Възникването на тази организация, придобила широка популярност под името Таен български централен комитет (ТБЦК), се намирало в пряка връзка с политическите сътресения в Букурещ от началото на 1866 г.

През февруари 1866 г. в Румъния бил извършен преврат срещу княз Александър Куза. Превратът целял да обедини окончателно Дунавските княжества Влашко и Молдова в единна и независима румънска държава. Свляването на княз Куза фактически накърнявало интересите на Турция, тъй като според съществуващите след Парижкия мирен договор международни спогодби султанът продължавал да притежава върховните владетелски права над Влашко и Молдова. Обединението на Румъния не било прието радушно и от западните велики сили, които непосредствено след Кримската война станали гаранти за запазване на статуквото в Европейския югоизток.

Всичко това изправило новото румънско правителство начело с Брътияну пред сериозни затруднения. За да демонстрира своето раздрознение от извършената насилствена промяна в Букурещ, Турция струпала около 20 000 войници по

границата с Румъния. Реалната опасност от въоръжен конфликт принудила правителството на К. Брътияну да потърси евентуален съюзник в борбата срещу Високата порта в лицето на многобройната българска емиграция. Представители на букурещкия кабинет се срещнали с по-влиятелните революционни дейци сред българската емиграция и предложили на Георги Раковски да сформира голям доброволчески отряд. Преговорите с Раковски обаче не дали резултат. Според някои негови биографи той отказал да се включи в каквато и да е съвместна инициатива с румънското правителство, тъй като опитът му от предходните години постепенно го убедил в пагубните последствия от обвързването на българското освободително движение с каквито и да било външни сили. Други историци считат, че в хода на предварителните разговори официалните румънски представители сами се отказали от услугите на Раковски и се обърнали към неговия най-близък съратник Иван Касабов, който приел с ентузиазъм възможността за съвместни българо-румънски действия срещу Портата.

По предложение на Иван Касабов, през пролетта на 1866 г. в румънската столица били положени основите на една нова политическа организация, останала известна в българската история под името Таен български централен комитет. За кратко време били изготвени устав и програма на комитета, според които главната цел на новата организация се свеждала до освобождението на България чрез въоръжено въстание. Плановете на Тайния комитет предвиждали да се изгради широка нелегална мрежа от комитети в България, Румъния, Сърбия и Южна Русия. Бъдещото въстание се разглеждало като част от една по-мощна въоръжена акция срещу Високата порта, в която ще бъдат ангажирани всички християнски народи на Балканите. Цялостната дейност на ТБЦК трябвало да бъде подкрепена материално и морално от новото румънско правителство, за което било подписано и специално съглашение.

Веднага след учредяването на Тайния комитет, неговите членове пристъпили към изпълнение на своите планове. За кратко време в по-големите градове от двете страни на Дунав възникнали редица комитети. В емигрантския печат започнала шумна революционна пропаганда. Но през лятото на 1866 г. напрежението между Букурещ и Цариград било преодоляно чрез намесата на западноевропейската дипломация. Новите обстоятелства принудили румънското правителство да преустанови подкрепата си за едно бъдещо българско въстание.

Така Тайният комитет трябвало да продължи своята дейност без чужда материална помощ.

Първата самостоятелна изява на Тайния комитет била свързана с издаването на брошурата „България пред Европа“. Тази брошура била отпечатана на български и френски език и имала за цел да привлече вниманието на западната дипломация към положението на българския народ. По-късно, през 1867 г., бил изготвен и Мемоар до султан Абдул Азис, в който се предлагало на турското правителство създаването на дуалистична българо-турска държава. Мемоарът бил изпратен в Цариград по нарочен пратеник – Гълъб войвода, който, преоблечен като френски моряк, успял да проникне в летния дворец на султана и лично да връчи посланието на Тайния комитет на един от придворните адютанти. Текстът на Мемоара предизвикал шумни дискусии както сред самите българи, така и сред европейската дипломация на Балканите. По-късно ТБЦК изготвил мемоари и до руския император Александър II и до Наполеон III, в които се търсело съдействие за скорошното разрешаване на българския политически въпрос. Важно място в тези Мемоари се отделяло на твърдението, че по-добре за великите сили било те да подтикнат Високата порта към предоставяне на автономия на българския народ, тъй като в противен случай българите сами и с оръжие в ръка ще извоюват своята свобода, а от поредното усложняване на Източния въпрос никой нямал интерес.

Дейността на Тайния комитет имала силен ефект сред българското население. За две-три години комитетът разгърнал невероятно успешна пропаганда. Той успял действително да привлече вниманието на европейската дипломация към българския политически въпрос и с шумните си акции около изпращането на своите мемоари и брошури съдействал за видимото политическо активизиране на българите на юг от р. Дунав. Вътрешните разногласия обаче, както и липсата на материални средства, довели до саморазпадането на ТБЦК през 1868 г. Въпреки това по-активните му членове не прекратили революционната си дейност. С натрупания вече комитетски опит те се превърнали в основното ядро на всички по-сетнешни политически формирования сред българската емиграция. През лятото на 1868 г. те основали т.нар. „Българско общество“, а в началото на 1869 г. – групата „Млада България“. И двете организации имали краткотраен живот, но чрез тях фактически се осъществил естественият континуитет на по-

литическите кадри сред българската революционна емиграция през 60-те и 70-те години на XIX в.

След разпадането на ТБЦК и след разтурянето на Втората българска легия една част от емигрантските дейци решили да подготвят добре въоръжена чета, която да премине в страната и да предизвика въстание. Ръководството на четата било поверено на опитните войводи Хаджи Димитър и Стефан Караджа, а зад организирането на самата акция стояло Българското общество. На 6 юли 1868 г. около 130 четници се прехвърлили на българския бряг на Дунав и се отправили към Стара планина. Турските власти, които били предварително запознати с намеренията на четата, изпратили големи сили за унищожаването ѝ. Последвали тежки сражения, при едно от които смъртно раненият Стефан Караджа попаднал в ръцете на турците. Останалата част от четата начело с Хаджи Димитър продължила похода към Балкана, но на 18 юли, в района на Бузлуджа, оцелелите тридесетина четници били обкръжени от редовната войска. В битката загинали почти всички, включително и Хаджи Димитър.

Подвигът на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа бил впечатляващ. По думите на един чужд посланик, с действията си тази чета смутила спокойствието на турските управници и вдъхнала увереност в силите на българския народ. Никой от българите не искал да вярва, че Хаджи Димитър и Стефан Караджа загинали. Месеци след последното сражение на Бузлуджа се разнасяли слухове, че войводите се появявали тук и там, и продължавали своята борба. Така се родили и легендите за тяхното безсмъртие, дали повод на един най-великите български поети – Христо Ботев, да създаде гениалната си поетична творба „Хаджи Димитър“.

Дейността на различните емигрантски организации през 60-те години на XIX в. не останала без последствия за по-нататъшното развитие на българското освободително движение. Сред народа започнали да се разпространяват масово позиви, брошури, бунтовни прокламации и вестници. От Румъния и Сърбия в страната навлизали големи и малки чети. Къде тайно, къде явно, до българското население достигали слухове за кроежите на Раковски, на Добродетелната дружина и Тайния комитет. По кафенета и чаршии учители и чорбаджии, търговци и занаятчии говорели за голямата Европа, обсъждали политиката на Русия и Сърбия, на Англия и Франция. В речника на тогавашните българи се появили непознатите дос-

коро слова „мемоар“, „революция“, „комитет“, „република“. Думите „комитет“ и „комита“, с които турците наричали българските революционери, се произнасяли със страхопочитание и възхита.

Особено силно въздействие върху все още неразбуденото за политически борби съзнание на българите оказали двете легии, организирани в Белград, и четите на П. Хитов, Ф. Тотю, Х. Димитър и Ст. Караджа. Сведенията за сраженията на тези чети били многократно преувеличавани и доукрасявани. Разказвани и преразказвани, те възраждали самочувствието на българите и техните надежди за скорошно освобождение. Наказателните операции на турските власти срещу четите, съдебните процеси над заловените четници и публичните екзекуции разпалвали вместо страх желание за съпротива. Всичко това показвало, че усилията на емиграцията не отивали напразно. Само за десетина години тя успяла да пробуди освободителните стремежи на народа и да подготви почвата за предстоящата национална революция.

Същевременно драматичните събития, пред които се изправила революционната емиграция в Румъния и Сърбия в края на 60-те години на XIX в., породили сериозна организационна и идейна криза в българското националноосвободително движение. Фактически ТБЦК и неговите по-късни издънки в лицето на „Българското общество“ и „Млада България“ се саморазпаднали. Добродетелната дружина, дискредитирала се в очите на емиграцията с проекта за дуалистична българотурска монархия, изгубила част от своя авторитет. Одеското настоятелство от своя страна се оказало не без помощта на руската дипломация и на Добродетелната дружина лишено от възможности за политическа инициатива. Различните акции, организирани от емиграцията, се оказали недостатъчни за освобождението на страната. Неудачни били и опитите за сътрудничество със Сърбия или Румъния. Планове на Раковски за всенародно въоръжено въстание останали нереализирани. На този фон гибелта на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа предизвикала продължителни спорове относно тактиката и стратегията на националноосвободителното движение. По това време сред българската емиграция ясно се очертали две големи групи, сами определящи себе си като „млади“ и „стари“. Изходът от възникналото противоборство между тези две идейни течения трябвало да предопредели и посоките за по-нататъшното развитие на българския политически въпрос.

ПОДГОТОВКА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ

Между реформизма и революцията. В политическото възраждане на българското общество 50-те и 60-те години на XIX в. се свързват със зараждането на организираното националноосвободително движение. Радикалните промени в стопанското, социалното и културно-просветно развитие създали реални предпоставки за преодоляване на стихийността и разпокъсаността в борбите на българския народ срещу Високата порта. Оформили се основните емигрантски центрове, появили се първите политически организации, предприети били първите опити за разработване на цялостна стратегия и тактика на освободителното движение. Тези нови тенденции намерили най-ярък израз в дейността на Георги Раковски, на Добродетелната дружина, Одеското настоятелство и Тайния български централен комитет.

Успоредно с възникването на организираното националноосвободително движение обаче изкристализирали и първите симптоми на идейно разграничаване между отделните политически формации сред българската емиграция. В годините на Кримската война и непосредствено след нея идейните различия нямали непримирим характер, но постепенно придобивали все по-голяма острота и през 60-те години на века станали отличителен белег за социално активната част от българската емиграция.

Документалните свидетелства от епохата на Възраждането разделят политическия спектър на тогавашното българско общество на две основни групи: „млади“ и „стари“. В съвременната научна литература понятията „стари“ и „млади“ се употребяваха доскоро по-рядко, тъй като, описвайки идейната пъстрота в националноосвободителното ни движение, повечето автори предпочитат да говорят за три основни течения: консерватори, либерали и революционер-демократи (национал-революционери). Лично според мен, тези понятия не

са приложими за политическите реалности в доосвобожденска България, защото липсват достатъчно ясни критерии за това кой е консерватор, кой е либерал и кой е революционер. Социалният състав и външнополитическата ориентация на трите течения, както и защитаваните от тях стратегия и тактика, не са константни, а еволюират съобразно конкретната политическа ситуация. Поради тези съображения като че ли е по-удачно да се използват названията, които самите възрожденски политици си дават – „стари“ и „млади“.

Към „старите“ се причислявали хората на Добродетелната дружина и Одеското настоятелство, а към „младите“ – съмишлениците на Раковски и Тайния комитет. „Старите“ защитавали по-умерените форми на борба срещу Портата, демонстрирали обвързаността си с Русия, проявявали недоверие към въоръжените акции, открито се дистанцирали от революционната пропаганда и лансирали реформистки проекти за решаване на българския политически въпрос. „Младите“ от своя страна отстоявали необходимостта от предприемане на радикални действия срещу Високата порта и затова именно те били в основата на почти всички инициативи за организиране на чети и легии, за бунтове и всенародни въстания.

Смъртта на Г. Раковски, разпадането на Тайния комитет и неуспехите на предприетите от Добродетелната дружина начинания изострили идейното противоборство между българската емиграция. В края на 60-те години привържениците на двете течения се конфронтирали най-вече около дуалистичната формула, издигната от Добродетелната дружина като възможен вариант за решаване на българския въпрос. Преимуществата на дуализма, дейците около Христо и Евлоги Георгиеви виждали най-вече в мирните средства, чрез които можело да се стигне до създаването на дуалистична българо-турска държава, при това без да се засягат чувствително интересите на големите европейски сили и без да се предизвикват сериозни сътресения вътре в страната. Пропагандирането на тези реформистки по същество идеи подтикнали „младите“ да преодолеят собствените си противоречия и да пристъпят към консолидирането си в нова политическа организация. Важна роля в реализирането на техните усилия изиграл Любен Каравелов, който по това време се установил в Букурещ и много скоро се изявил като водеща фигура сред революционно настроената емиграция.

Любен Каравелов. За живота на Любен Каравелов съ-

ществува значителна по обем научна литература. Над 2 000 заглавия са посветени на различни аспекти от неговата обществено-политическа дейност. Измежду многобройните му изследователи се открояват имената на Михаил Димитров, Димитър Косев, Александър Бурмов, Никола Кондарев, Крумка Шарова, Иван Стоянов.

Любен Каравелов е роден през 1834 г. в Копривщица. Първоначално учил в родния си град и в Пловдив, а след това в Московския университет. Според повечето историци, за идейното формиране на Каравелов определящо значение имал неговият десетгодишен престой в Русия. Заминал за Русия през 1857 г., за да продължи образованието си, младият Каравелов попаднал фактически в едно променящо се из основи общество. Катастрофалният изход от Кримската война и натрупаното социално напрежение породили непозната дотогава за руската държава политическа активност в страната. Появили се мощни обществени движения, обособили се разнопосочни политически течения. На този фон реформените усилия на руското правителство провокирали силен идеен сблъсък в средите на интелигенцията и Каравелов имал шанса да стане свидетел на противоборството между основните идейни кръгове на тогавашното руско общество. Особено силно влияние върху него оказали руските славянофили и руските революционни демократи.

От дистанцията на времето съчетаването на идеите на славянофилите и революционните демократи поражда известни резерви и подозрения за противоречивост, тъй като допирните точки помежду им не са били чак толкова много. При Каравелов обаче подобно идейно съжителство не е необяснимо, като се има предвид, че той гледа на тези доктрини не като философ, а като чужденец, чиято родина е поробена. Славянофилството и революционният демократизъм се превърнали в същностни черти от светогледа на Каравелов и в определени моменти играели предопределяща роля за неговото политическо поведение. В този именно смисъл Л. Каравелов можел да чете с възхита трудовете на Херцен или Добролюбов и същевременно да поддържа близки контакти с лидерите на славянофилите Иван Аксаков, проф. Владимир Ламански, Михаил Погодин. От тази именно гледна точка той сътрудничел на консервативния по дух славянофилски в. „Голос“ и междувременно чертаел проекти за революционна обнова на възрожденското общество.

През февруари 1867 г. Каравелов заминал за Сърбия като кореспондент на в. „Голос“ и се установил в Белград. Тук той направил първите си самостоятелни стъпки в българското освободително движение. Надявайки се, че в най-скоро време ще избухне сръбско-турска война, той създал през пролетта на 1867 г. в Белград Български революционен комитет. Дейността на този комитет била насочена към подготовката на въоръжено въстание в България – нещо, към което по същото време се стремели и дейците на Добродетелната дружина, на Тайния комитет и съмишлениците на Г. Раковски, обединени около Върховното началство. Планове на Каравелов предвиждали издаването на революционен вестник, изграждането на нелегални канали през сръбско-българската граница, подготовката на въстанически чети. Всичко това, според някои историци, било съгласувано с проектите на Върховното началство за реализиране на „Привременния закон“ на Раковски.

Сръбското правителство обаче не позволило на Каравелов да осъществи всичките си намерения. През есента на 1867 г. полицията започнала да налага редица ограничения върху дейността му. Обяснението за тази промяна не трябва да се търси само в поредния обрат в отношенията на Белград към Високата порта. По време на престоя си в сръбската столица Любен Каравелов осъществил активни контакти с представители на най-радикалната политическа формация в тогавашното сръбско общество – Омладината, която отстоявала републикански възгледи и открито се противопоставяла на режима, установен от Михаил Обренович. Основателно някои биографи приемат, че под влияние именно на Омладината Каравелов възприел постепенно републиканските идеи. Тъкмо сближаването между Каравелов и дейците на Омладината дало основание на местната полиция да принуди Каравелов да напусне пределите на Сърбия и през февруари 1868 г. той се установил в Нови Сад, Австро-Унгария.

Престоят на Л. Каравелов в Нови Сад бил краткотраен. През юни същата година той бил заподозрян в съучастие в извършеното от дейци на Сръбската Омладина убийство на княз Михаил Обренович. Австрийската полиция арестувала Каравелов и 203 дена той трябвало да престои в затвора в Будапеща. Тук Каравелов подготвил обръщение към своите сънародници под надслов „Мои братя“, в което изложил разбиранията си за състоянието на българския политически въп-

рос. Според Каравелов борбата на българите трябвало да се води за постигане на „свобода народна, свобода лична, свобода човеческа“. За да завърши с успех тази борба всички българи трябвало да си подадат ръка и да вървят заедно с другите балкански народи напред до окончателната победа над общия враг – Турция.

След като следствието не открило улики срещу Каравелов, през януари 1869 г. той бил освободен и малко по-късно се установил в Букурещ, където бил поканен от дейците на Добродетелната дружина да стане редактор на техния вестник „Отечество“. До сътрудничество със „старите“ обаче не се стигнало поради очевидните идейни разминавания с възгледите на издателите. Последвал шумен скандал, отразен в детайли от тогавашната емигрантска преса, допринесъл за сближението на Каравелов със събиращите се около читалище „Братска любов“ представители на т.нар. „млади“. За кратко време, благодарение на солидните си познания и на натрупания опит като журналист и писател, Каравелов се утвърдил като най-авторитетната фигура сред обърканата и разцепена на малки партийки българска емиграция.

Създаване на БРЦК. През есента на 1869 г. Л. Каравелов започнал да издава свой политически вестник под името „Свобода“. Много скоро вестникът спечелил симпатиите на революционната емиграция и станал обединителен център за нейните стремежи към активна борба за освобождението на България. Постепенно около редакцията на в. „Свобода“ се обособила нова политическа група, дала началото на Българския революционен централен комитет (БРЦК). В създаването на БРЦК активно участие взели Васил Левски, Димитър Ценович и мнозина от членовете на разпадналите се вече продължения на Тайния комитет – „Българско общество“ и „Млада България“.

Поради оскъдната документална информация, с която разполага съвременната историопис за началния период от съществуването на БРЦК, в научната литература се срещат различни мнения по въпроса кога точно възниква БРЦК. Най-популярно е твърдението, че БРЦК се учредява през есента на 1869 г. като логичен резултат от консолидирането на „младите“ около редакцията на в. „Свобода“, начело с Любен Каравелов. Това мнение се споделя от Димитър Страшимиров, Иван Унджиев, Крумка Шарова, Николай Генчев и др. В една своя публикация проф. Бурмов лансира идеята, че БРЦК е

възникнал през пролетта на 1870 г., като свързва неговото начало с подготовката на първата програма на новата революционна организация. В по-късните си изследвания обаче Александър Бурмов се корегира и отново приема, че БРЦК се създава през есента на 1869 г., но подхвърлената от него хипотеза си има своите горещи последователи и до днес. През последните десетилетия в обръщение беше включено още едно мнение, според което БРЦК се учредява едва по време на Общото събрание от 29 април до 4 май 1872 г. Най-аргументирано тази хипотеза се защитава от Димитър Косев, който смята, че до Общото събрание единствената реално съществуваща политическа организация е Вътрешната революционна организация на Васил Левски (ВРО). Що се отнася до името БРЦК, срещано в отделни документи и като БЦК, БЦРК, БРК, според Димитър Косев зад него не се крие реална организация. Това е всъщност име на фиктивна група, използвано от Л. Каравелов, за да се предаде по-голяма тежест на осъществяваната от него революционна пропаганда – практика, широко застъпена в политическия живот на българската емиграция преди Освобождението.

Дискусиите около създаването на БРЦК продължават и понастоящем. Противоречивата изворова база не позволява все още да се оформи общоприемливо мнение по въпроса кога и при какви обстоятелства възниква БРЦК. Единственото сигурно нещо е, че през началните месеци от съществуването на БРЦК Любен Каравелов се откроявал като най-влиятелната личност в комитета. Той бил избран за председател на БРЦК, а вестник „Свобода“ се превърнал в негов печатен орган. Програмните документи на комитета били също изработени от Каравелов. В тях той обосновавал необходимостта от политическо освобождение на България и разяснявал пътищата, по които може да се постигне тази цел. Първата програма на БРЦК била обнародвана на 1 август 1870 г. в Женева, а през есента на същата година Каравелов отпечатал и брошурата „Български глас“, в която доразвивал някои от основните си идеи за бъдещата революция в България.

Извън политическата пропаганда обаче Каравелов не предприел конкретни действия за изпълнение на програмата на БРЦК. Това породило несъгласие сред част от членовете на комитета. Най-деен в това отношение бил Васил Левски, който отстоявал твърдо необходимостта от преместване на комитетската активност вътре в страната. След продължи-

телни и разгорещени спорове, през пролетта на 1870 г. Васил Левски решил да напусне Букурещ и сам да се заеме с осъществяване на идеята за подготовка на националната революция.

Революционната дейност на Васил Левски. Биографични трудове за Левски подготвят много български историци. Първите опити в това отношение правят Стоян Заимов, Захари Стоянов, Георги Кирков. През 1929 г. Димитър Страшимиров издава на високо професионално ниво документалното наследство на Апостола. Това улеснява изследователите на неговата политическа дейност и през следващите няколко десетилетия се появяват най-добрите книги за Левски, подготвени от Иван Унджиев и Христо Гандев. От съвременните историци внимание заслужават публикациите на Николай Генчев, Димитър Косев, Крумка Шарова, Дойно Дойнов, Огняна Маждракова, Иван Стоянов, Иван Лалев.

Васил Левски се е родил на 6 юли 1837 г. в Карлово. В църковните регистри го записали под името Васил Иванов Кунчев, но историята ще го запомни с още дузина имена, две от които ще останат безсмъртни – Васил Левски и Апостола. Детството на Левски не било леко. Баща му починал рано и върху 14-годишния Васил паднала отговорността да помага в изхранването на семейството. Изкарал три години в карловското взаимно училище, под влияние на вуйчо си станал манастирски послушник. В продължение на три години обикалял из селата да събира помощи за Хилендарския манастир, учил църковно пеене и богослужение. За кратко време имал възможност да продължи образованието си в Стара Загора, но след това приел монашеството в Сопотския манастир (1858 г.) под името Игнатий.

През пролетта на 1862 г. Васил Левски решил да захвърли расото и се отправил за Белград. В сръбската столица той се записал в легията на Раковски и до разпускането ѝ участвал във всички големи изяви, организирани от тогавашната българска революционна емиграция. В Белград получил и бойното си кръщение, и името Левски. Според едни това станало по време на сраженията с турския гарнизон в Белград, според други, прякорът Левски му бил даден от самия Раковски.

След разтуряне на легията В. Левски се завърнал в България и известно време учителствал в с. Войнягово, Карловско, а по-късно – в добруджанското село Еникьой. В началото на 1867 г., привлечен от поредното раздвижване на българ-

ската емиграция в Румъния, Левски се отправил за Букурещ и се свързал с Раковски. По негова препоръка бил избран за знаменосец на четата на Панайот Хитов и когато четата преминала в Сърбия, след три месеца поход по Стара планина, се установил в Белград. Малко по-късно се записал във Втората българска легия, организирана от дейците на Добродетелната дружина. Изкарал успешно всички изпити, Левски очаквал предстоящата сръбско-турска война. Но разтурянето на легията осуетило плановете за вдигане на въоръжено въстание в България. Последвал и неуспехът на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

Подобно на мнозина свои другари, Левски изживял с болка гибелта на Хаджидимитровата чета и несполуките от 1867 и 1868 г. За разлика от повечето емигрантски дейци обаче той още през пролетта на 1868 г. обмислял нови възможности за решаване на българския политически въпрос. Показателни в това отношение били неговите разсъждения, споделени в писма до Найдено Геров и Панайот Хитов, в които той търсел подкрепа за осъществяването на замислите си. Левски осъзнавал, че неуспехите на емиграцията се дължали до голяма степен на политическата апатия вътре в страната. Почти цяло десетилетие емигрантските дейци кроели планове за освобождение на България, организирали и изпращали чети в страната, сформирали легии и доброволчески отряди, но всички усилия отивали напразно. Основната причина Левски виждал в разминаването на представите на политическата емиграция за положението в страната и реалното състояние на обществените настроения в България. Години наред емиграцията се опивала от химерите си, че с един или няколко въоръжени отряда ще разбуни населението и ще извоюва дълго жадуваната свобода. Действителността обаче била съвсем различна. Било от страх, било от недоверие или нежелание за по-категорично ангажиране, повечето българи оставали пасивни наблюдатели на емигрантските напъни. Изходът Левски виждал в целенасочената и последователна революционна агитация вътре в страната, в ангажирането под различни форми на възможно повече слоеве от възраждащото се българско общество. Затова неслучайно, след кратък престой в Букурещ, той решил да предприеме обиколка из българските земи.

През декември 1868 г., с помощта на Българското общество и лично на Димитър Ценович, той заминал за Цариград и оттам преминал в България. Целта на тази обиколка

била да се набере информация за реалното състояние на политическите настроения в страната. Някои изследователи приемат, че още по време на първата обиколка Левски успял да изгради комитети в отделни селища, но сериозни потвърждения за това все още липсват. Завърнал се в Букурещ през март 1869 г., Левски пристъпил към подготовката на втората си обиколка. С помощта на „Млада България“ била отпечатана изготвената от Иван Касабов „Прокламация от името на Привременното правителство в Балкана“. Прокламацията трябвало да послужи на Левски като доказателство за сериозността на неговата мисия и същевременно да илюстрира идейната близост с делото на Раковски и Тайния комитет. Това съвсем не е било без значение, ако се отчете обстоятелството, че в края на 60-те години единствените реално съществували организационни структури в земите на юг от р. Дунав били свързани именно с Върховното началство на Раковски и с Тайния комитет на Касабов. Още повече, че и дейците на Българското общество и на „Млада България“ били все активни деятели на ТБЦК.

Втората обиколка на Левски започнала на 1 май 1869 г. и завършила на 26 август. За около четири месеца Левски преминал през редица селища из Дунавския вилает и в Южна България, срещнал се с много от своите стари познати, намерил съмишленици сред изявени млади учители, търговци, читалищни деятели. По време на втората обиколка Левски създал в Плевен, Ловеч, Карлово, Сопот и други селища из вътрешността на страната и първите революционни комитети в България.

След като се завърнал в Букурещ, отново се присъединил към групата на „младите“ и взел участие в изграждането на БРЦК. Но продължителните и безплодни спорове сред емиграцията го подтикнали за трети пореден път да напусне Румъния и през пролетта на 1870 г. да се прехвърли в Българско.

За около година и половина Васил Левски успял да изгради широка нелегална комитетска мрежа, обхващаща цялата територия на страната. Начело на така оформилата се Вътрешна революционна организация стоял Ловешкият комитет, а връзката с емиграцията в Румъния се осъществявала по специално изградени конспиративни канали. Под ръководството на Левски комитетите разгърнали активна пропагандна дейност сред населението и това създавало реални предпоставки за

пристъпване към подготовката на една действително общонационална революция. През 1871 г. Васил Левски разработил и проектоустав („Нареда“) на ВРО, в който обосновал основните си възгледи за политическите борби на българския народ. Според Левски, целта на революционната организация била „с една обща революция да се направи коренно преобразование в сегашната деспотско-тиранска система и да се замени с демократска република ... Да се подигне храм на истината и правата свобода и турският чорбаджилък да даде място на съгласието, братството и съвършеното равенство между всички народности“. С тези си идеи Левски фактически наложил в българското националноосвободително движение ценностите на европейската буржоазно-демократична мисъл от XIX в. и отбелязал едно най-високите идейни постижения в политическото възраждане на българите.

Първото общо събрание на БРЦК. В края на 1871 г. и БРЦК в Букурещ начело с Любен Каравелов, и Вътрешната организация начело с Левски разбират, че за успеха на освободителното движение било нужно обединяване на усилията на комитетската организация в страната с тези на емиграцията. Така постепенно изкристализирала идеята за провеждане на Общо събрание, което да разработи нови програмни документи и да избере единно ръководство. Събранието се организирило в румънската столица от 29 април до 4 май 1872 г. След продължителни дискусии, делегатите приели програма и устав, и избрали Любен Каравелов за председател на БРЦК. Малко по-късно, в съответствие с новия устав, той посочил Кириак Цанков за подпредседател на комитета, Олимпи Панов за скретар, Димитър Ценович за касиер, а Васил Левски и Панайот Хитов за членове.

Обикновено при анализа на приетите от Общото събрание документи биографите на Каравелов и Левски се опитват да открият кой от двамата в какво и защо прави компромиси пред другия. В този план на разсъждения се изтъква, че в името на единението между емиграцията и вътрешната комитетска мрежа, Левски направил няколко съществени отстъпки пред Каравелов. На първо място той се съгласил в програмата на БРЦК да се включат мъглявите формулировки от Първата програма на БРЦК за алтернативното използване на мирните и въоръжени средства в борбата за освобождение на България, за бъдещата форма на управление в страната и др. В устава Левски допуснал да се прокара идеята на Каравелов

централното ръководство да бъде в Букурещ, а не в страната, както аргументирано твърдял преди събранието. За сметка на това Левски наложил да се включи допълнителен текст, предвиждащ възможността БРЦК да упълномощава по свое усмотрение лица, които да го представляват навсякъде и във всичко. Такова пълномощно след събранието получил само Левски и по такъв начин той запазил в свои ръце ръководството на вътрешните комитети. Подобни тълкувания опростяват твърде много историята на нашето националноосвободително движение, тъй като предпоставят две неистини: Първо, че отношенията между Каравелов и Левски се градят на основата на някакво противоборство, в което между другото, Левски винаги защитава принципно правилните позиции, а на Каравелов се пада ролята на колебаещия се, и Второ, че упълномощаването на Левски за главен апостол в страната е нещо закономерно, нещо положително, което, ако не беше направено, каузата на националната революция щеше да пострада. И ако изпреварим събитията, можем да се убедим, че през лятото и есента на 1872 г. тъкмо пълномощията на Левски пораждаат първите симптоми на кризата в революционната организация, защото тези пълномощия противоречат на основния принцип в устава на БРЦК – принципът на вишегласие. В защита на този принцип една част от комитетите се обявяват срещу едноличните решения на Левски и това до голяма степен подготвя почвата за разколническата дейност на Димитър Общи, довела в крайна сметка до тежкия удар върху комитетската мрежа след обира при Арабаконак. За съжаление, малцина са историците, които поемат отговорност да предложат по-различно от общоприетото тълкувание на историята на БРЦК.

След Общото събрание Левски се завърнал в Българско и пристъпил към структурни промени във Вътрешната революционна организация, налагащи се от изискванията на новия устав на БРЦК. Ловешкият централен комитет бил приравнен по статут на останалите комитети. В практиката на революционната организация окончателно се наложили конспиративните принципи, тайната поща, тайната полиция и революционният терор. През лятото и есента на 1872 г. се създали и първите окръжни центрове, които осъществявали координацията между Букурещкия централен комитет и местните комитети в страната. Като цяло, след Общото събрание комитетската мрежа бързо укрепвала, а с това и подготовката

та за въстание напредвала. Единственият сериозен проблем, пред който организацията се изправила, се оказал паричният. За бъдещото въстание трябвало оръжие, а за неговото закупуване били необходими значителни суми. Доброволните дарения, на които разчитали комитетите в страната, се оказали крайно недостатъчни. Тогава един от помощниците на Апостола – Димитър Общи, изготвил план за нападение над турската поща в старопланинския проход Арабаконак.

Обирът бил извършен успешно на 22 септември 1872 г. В ръцете на извършителите попаднали 125 000 гроша – значителна за онова време сума. Но турската полиция взела извънредни мерки за разкриване на участниците и в крайна сметка успяла да ги арестува. Направените признания по време на разпитите позволили на властта да нанесе съкрушителен удар върху революционната организация. Десетки комитетски дейци, между които и самият Димитър Общи, били арестувани и изправени пред организирания в София извънреден съдебен процес.

По това време Левски се намирал в Южна България. Първоначално той започнал да обмисля план за освобождаването на всички арестувани, но обстановката се усложнявала. Същевременно сред членовете на централното ръководство настъпили противоречия във връзка с предложението на Любен Каравелов да се пристъпи към вдигане на въстание в страната. Васил Левски преценил, че при създалата се ситуация е наложително да замине за Букурещ и да запознае БРЦК с реалното състояние на комитетската организация след извършените арести. На път за Румъния той се отбил в Ловеч, за да прибере комитетската архива, но вследствие на предателство, бил заловен в ханчето на с. Къкриня, Ловешко, и изправен пред съда в София. На 6/18 февруари 1873 г. Васил Левски бил обесен. Малко преди това на смърт бил осъден и Димитър Общи. Останалите арестувани били заточени за различни срокове в Мала Азия.

В мемоарната и научна литература съществуват различни обяснения за провала на комитетската организация през есента на 1872 г. Повечето автори са склонни да хвърлят вината за драматичните събития след обира при Арабаконак върху Димитър Общи, който бил болезнено амбициозен и открито се стремял да измести Левски от поста главен апостол. В желанието си да докаже, че притежава качествата на ръководител от ранга на Гарибалди, Димитър Общи предприел кле-

ветническа кампания срещу Левски и на своя глава организи-
рал обира при Арабаконак, а след арестуването му направил
пълни признания, които улеснили турските власти при разби-
ването на комитетската организация. Други автори са склон-
ни да приемат, че първите кризисни симптоми в революцион-
ната организация се проявяват непосредствено след събрани-
ето в Букурещ и произтичат от стремежа на Левски да запази
централистичното начало в ръководството на организацията
и да наложи революционния терор в дейността на местните
комитети. Спорове съществуват и около предателството на
Левски. Още преди Освобождението мнозина смятат, че Апосто-
ла е предаден от ловешкия поп Кръстьо, който бил използ-
ван от турските власти като доносител. Но отделни историци
и досега се опитват да реабилитират неговото име, като пред-
лагат други версии за задържането на Левски.

БРЦК след смъртта на В. Левски. Гибелта на Апостола
и ударът, който революционната организация изживяла в след-
ствие на масовите разкрития и арести през есента на 1872 г.,
предизвикали организационна и идейна криза в БРЦК. Една
част от комитетските членове се отдръпнали. Взаимното не-
доверие, страхът и униението се наместили за дълго в отноше-
нията между активните някога революционни дейци. Някои
комитети били напълно разтурени, други преустановили вре-
менно работата си, трети започнали спорове кой да поеме фун-
кциите на главен за вътрешността на страната.

Противоречия възникнали и между членовете на Буку-
рещкия централен комитет. Любен Каравелов бил принуден
временно да се укрие в Сърбия, тъй като Портата искала не-
говото екстрадиране от Румъния. Вестник „Свобода“ бил заб-
ранен и едва месеци по-късно, когато Каравелов успял да въз-
обнови активната си дейност, той започнал издаването на нов
печатен орган на БРЦК – в. „Независимост“. Атмосферата в
БРЦК се нажежила и вследствие на взаимните обвинения, ко-
ито Каравелов и Хитов си отправили един към друг.

Неуспешни се оказали и опитите да се намери подходящ
заместник на Васил Левски. Още през март 1873 г. Търновс-
кият комитет определил Атанас Узунов за главен апостол в
България. Младият Узунов съсредоточил усилията си в Тра-
кия, но дейността му продължила само няколко месеца. В на-
чалото на месец май 1873 г. при опит за покушение над един
набеден в предателство хасковски чорбаджия, Атанас Узунов
бил заловен. Последвал нов шумен процес и десетки нови ко-

митетски дейци били арестувани и осъдени на заточение. През есента на 1874 г. по препоръка на Русенския комитет функциите на главен апостол поел Стефан Стамболов. Но и неговата дейност не продължила дълго. В началото на 1875 г. полицията попаднала на дирите му и той бил принуден да емигрира в Русия.

За да се преодолее настъпилата криза, БРЦК организираше през 1873 и 1874 г. три нови общи събрания, но взетите от тях решения не променили съществено обстановката в страната.

Първото общо събрание на БРЦК след смъртта на Левски се провело в Букурещ на 11 и 12 май 1873 г. Някои историци приемат, че на това събрание бил отменен устава на организацията, но сигурни податки за това няма. Единственото автентично свидетелство показва, че по конспиративни съображения събранието се отказало да води протоколи, така, както повелявал уставът на БРЦК. На това събрание делегатите обсъдили резултатите от предприетата от П. Хитов обиколка из емигрантските комитетски центрове и решили да организират четнически акции във вътрешността на страната.

Една година по-късно – на 20 и 21 август 1874 г., в Букурещ било свикано ново общо събрание на БРЦК. В работата на събранието взели участие 13 делегати, от които трима били представители на вътрешните комитети. Събранието наговорило Русенския комитет с пълномощията на главен комитет за страната и обсъдило възможностите за по-конкретни революционни действия. Но вземането на решения по този най-важен въпрос се отложило за едно ново събрание, насрочено през декември.

На 26 декември в Букурещ действително се събрали представители на по-големите комитети от страната и Влашко. Започнали дискусии по организационното състояние на БРЦК и по бъдещата работа в България. Любен Каравелов предложил „да се избере едно пълновластно лице из България“, което да поеме в свои ръце цялостното ръководство на комитетската мрежа. Мнозина изследователи тълкуват предложението на Каравелов като опит да обсеби ръководството на БРЦК. Още повече, че на 12 октомври 1874 г. Каравелов еднолично решил да прекрати издаването на в. „Независимост“ и по такъв начин лишил БРЦК от печатен орган.

В действителност спирането на „Независимост“ може да се обясни със сериозните финансови затруднения на Караве-

лов и с невъзможността сам да списва и разпространява вестника. Що се отнася до предложението за съсредоточаване на ръководните правомощия в един упълномощен от БРЦК човек, то твърде пресилено е да се счита, че това е проява на „диктаторските амбиции“ на Каравелов. Всъщност, до към края на 1872 г. подобни пълномощия е притежавал Левски, а и след неговата гибел БРЦК не се отказвал от идеята за главен апостол във вътрешността на страната. В този смисъл разцеплението, което се породило сред делегатите на събранието по повод предложението на Каравелов може да се обясни не толкова с някакви принципни позиции, колкото с поредната проява на личностните конфликти в средите на БРЦК. Острастените спорове „за“ или „против“ проекта на Каравелов се отразили върху хода на събранието и то завършило с избирането на временна комисия, която трябвало да подготви ново събрание през март 1875 г.

В досегашната учебникарска литература трайно е залегнала тезата, че след събранието от 26 декември 1874 г. Любен Каравелов се отказва от по-нататъшна революционна дейност, изцяло насочвайки вниманието си към просветителството. Документите от епохата обаче показват, че в оценките си за развитието на комитетското дело през периода 1874 – 1875 г. българската историопис твърде дълго време остава в плен на романтичните клишета и идеологемите. Приеман и едновременно отхвърлян преживе от своите съвременници, Каравелов и до днес остава една от най-оспорваните политически фигури в доосвобожденската ни история. Някои специалисти виждат в него преди всичко просветителя, други – революционер-демократа, трети акцентират върху неговите идейни колебания и лъкатушения. Каравелов всъщност е един от малкото интелектуалци на поробена България, и това обяснява най-добре неговия сложен и противоречив на пръв поглед политически път. За разлика от „праволинейните“ емигранти, които неотклонно следват избраната цел, Каравелов преживява, изпитва съмнения, търси компромиса, опитва се да долови алтернативните възможности и точно това го прави личност от национална величина.

В научната и популярна литература конфликтът между групите на Христо Ботев и Любен Каравелов се представя малко или повече едностранчиво, а нерядко просто се премълчава. По такъв начин, последвалият ход на събитията в редиците на БРЦК и в страната се разглежда като проявление на

възходящото и единствено правилното развитие на българското националноосвободително движение. Обективността обаче изисква да се подчертае, че през цялата 1875 г. – годината, в която начева голямата Източна криза, революцията и всеобщото въстание не се приемат еднородно от комитетското ръководство като единствено възможен път за решаването на българския политически въпрос. Сред по-голямата част от политическата ни емиграция в средата на 70-те години взема връх убеждението, че освобождението на България чрез самостоятелно организирано масово народно въстание е невъзможно. И това не е проява нито на политическо късогледство и страх, нито на консерватизъм или слугуване на чужди сили. Безкритичното абсолютизиране на самостоятелността на българското националноосвободително движение и на предимствата на всенародната революция пред другите възможни форми на борба срещу Високата порта поражда своеобразни митологеми, които не ни позволяват да оценим по достойнство идейната пълнота в политическото ни Възраждане.

Всъщност поведението на Каравелов през 1875 г. се явява едно закономерно следствие от изживените от него разочарования. Провалите в дейността на БРЦК от 1873 – 1874 г. дават основание на председателя на БРЦК да достигне до идеята, че самостоятелните революционни акции на българите са обречени на неуспех. За отхвърлянето на чуждото владичество е нужна помощ и тази помощ според Каравелов може да дойде единствено от Русия или от Сърбия. Воден от тази идея Любен Каравелов се противопоставя на каквито и да било авантюристични планове за самостоятелно българско въстание, още повече, че народът според него не е готов за подобна саможертва.

В стремежа си да подобри пропагандната дейност на БРЦК във вътрешността на страната, още през лятото на 1874 г. Любен Каравелов замислил издаването на популярно просветителско списание. Предвиждало се редактор на това списание да бъде самият Каравелов, а Христо Ботев трябвало да поеме комитетския вестник „Знаме“.

След спирането на в. „Независимост“ планът на Каравелов започнал да се осъществява. На 8 декември 1874 г. излязъл първият брой на в. „Знаме“, а в началото на 1875 г. Любен Каравелов започнал да издава сп. „Знание“, което трябвало да има такъв характер, че да се разпространява легално в Османската империя. Христо Ботев обаче обвинил Каравелов в

отстъпление от революционните принципи. По същото време между двамата най-авторитетни дейци на революционната емиграция възникнали и лични противоречия, които постепенно прераснали в открита вражда. Това се отразило негативно върху организационното състояние на БРЦК и на практика довело до обособяването на две противоборстващи си идейни групи сред комитетските дейци във Влашко – едната около легитимното ръководство на БРЦК начело с Любен Каравелов, другата – около редакцията на в. „Знаме“ начело с Христо Ботев.

През първата половина на 1875 г. Любен Каравелов бил подкрепен от повечето емигрантски дейци, включително от Кириак Цанков, Рафаил Атанасов, Димитър Горов. Комитетите в Галац, Браила, Турну Мъгуреле, Гюргево, Питеш, Александрия изцяло застанали на страната на председателя на БРЦК. Кириак Цанков започнал да издава дори специален политически вестник на румънски език „Балканул“, който отразявал позициите на Каравеловите съмишленици. Разпрата между Каравелов и Ботев обаче се задълбочавала и при тази ситуация избраната през декември 1874 г. комитетска комисия не могла да изпълни поставената ѝ задача да организира ново общо събрание на БРЦК. Междувременно групата на Ботев, на която симпатизирали младите хъшове в Букурещ, засилвала позициите си. Още повече, че през април 1875 г. Христо Ботев и Стефан Стамболов изпратили като главен апостол за вътрешността на страната търновеца Иван Панов Семерджиев.

Христо Ботев – живот и политическа дейност. В края на 1874 и началото на 1875 г. сред революционната емиграция във Влашко все по-силно влияние придобивал Христо Ботев. Той се е родил на 6 януари 1848 г. в Калофер в семейството на известния възрожденски учител Ботьо Петков и Иванка Дрянкова. Подобно на много българчета от онова време Ботев учил първоначално в родния си град, след което продължил образованието си в Русия. С помощта на влиятелното Българско настоятелство в Одеса той се записал в местната мъжка гимназия. Строгийт надзор над учениците обаче и съществуващите порядки в гимназията отблъснали младия Ботев и той предпочел да се самообразова чрез четене на книги. Изключен от гимназията, Ботев останал в Одеса и се сблизил с представители на руските революционни и народоволчески кръгове. Покъсно през 1866 г. приел да учителства в с. Задунаевка – едно

от многобройните български села в Бесарабия. През есента на 1866 г. Ботев се завърнал в Одеса и според най-новите изследвания, се записал в местния университет, но още в началото на 1867 г. тежкото заболяване на баща му го принудило да се завърне в Калофер и да стане учител в родния си град.

За кратко време със свободолюбието и поведението си Христо Ботев скандализира местните чорбаджии. Възползвайки се от бунтовната му реч, произнесена по време на училищното празненство в деня на Кирил и Методий, те се противопоставили на оставането му в града и Ботев трябвало да замине отново за Румъния, където имал намерение да продължи образованието си.

В последвалите години Христо Ботев учителствал в различни румънски градове, работел в печатниците на Д. Паничков и Л. Каравелов, издавал свои вестници, активно сътрудничел в емигрантските революционни издания. Животът му не се отличавал от този на стотиците български емигранти и хъшове. Безпаричието и негодите били непрекъснато негови спътници. Но дълбоко убеден, че свободата е постижима, той изцяло отдавал силите си на идеята за една всеобща революция. В нея именно Ботев виждал спасението не само от властта на Високата порта, но и възстановяването на социалната справедливост и равенството между хората.

След смъртта на Васил Левски, Христо Ботев се изявил като най-активният последовател на неговите идеи. Влиянието му върху комитетските дейци нараствало. По време на общото събрание на БРЦК от август 1874 г. бил избран за член на централното ръководство, а в края на 1874 г., когато Любен Каравелов преустановил издаването на в. „Независимост“, Ботев се заел да издава сам нов вестник под името „Знаме“. Това окончателно утвърдило авторитета му сред част от революционната емиграция.

По същото това съдбоносно за БРЦК време обстановката в Европейския югоизток бързо се променяла. В средата на 70-те години на XIX в. Османската империя се изправила пред сериозни икономически затруднения. Огромните дългове към западните банки не могли да се погасяват. Само за пет години, от 1870 до 1875 г., външният дълг на Високата порта се удвоил от 2,5 млрд на 5,3 млрд франка, а бюджетният дефицит достигнал 4 950 000 турски лири. За да се позакрепи малко финансовата система, турското правителство прибегнало до увеличаване на преките и косвени данъци, събирани от под-

властното християнско население. В края на 1874 г. децятът бил променен от 10 на 12,5%. Военният данък, плащан от немюсюлманите (бедел), започнал, противно на установените норми, да се събира и от новородените момчета. Нарастнали данъците върху гроздето, върху тютюна, върху тапиите и т.н. Традиционният консерватизъм на османското общество, тежкия и корумпиран административен апарат, както и яловите реформаторски напъни на Портата, не позволявали на империята да се интегрира в модерния европейски свят. Кризата била неизбежна. Турското правителство било принудено в началото на 1875 г. да обяви банкрут, а напрежението между християни и мюсюлмани нараствало. Дълго подготвяното в Босна и Херцеговина въстание избухнало. Правителствата на Сърбия и Черна гора открито подкрепяли въстаниците. В двете страни се разгърнала силна антитурска пропаганда и населението започнало да се готви за война с Турция. Европейската общественост видимо симпатизирала на разбунтувалите се балкански народи. Източният въпрос навлизал в нова критична фаза.

Създаване и дейност на Българския революционен комитет. Бързо променящата се обстановка на Балканите не можела да не се отрази и върху дейността на българската революционна емиграция. Неуспешните опити на турските власти да потушат въстанието в Босна и Херцеговина вдъхнали увереност в комитетските дейци. На страниците на в. „Знаме“ Христо Ботев открито призовавал българите към въстание.

Приближените на Л. Каравелов дейци обаче не споделяли ентузиазма на Христо Ботев. По-възрастните и опитни членове на БРЦК се противопоставяли на подобни авантюристични, както те ги определяли, планове. Според Кириак Цанков и Данаил Попов например комитетската организация в страната не била все още подготвена за самостоятелни революционни акции. Затова, анализирайки конкретната политическа ситуация на Балканите, те считали, че по-добре би било да се осъществят контакти със сръбското правителство и да се подготвят съвместни действия срещу Портата.

При тази ситуация ядрото на Ботевата група – Христо Ботев, Стефан Стамболов и Иван Драсов, решило да изолира Любен Каравелов от ръководството на БРЦК. На 12 август 1875 г., зад гърба на Каравеловите привърженици в Букурещ, било организирано общо събрание. Заседанията се ръководе-

ли от П. Хитов, който продължавал да се ползва с доверието както на вътрешните, така и на емигрантските комитети. Събранието обсъдило създалата се политическа ситуация в европейските провинции на Турция и решило да се пристъпи към подготовка и вдигане на въоръжено въстание и в България. Ръководството на въстанието трябвало да се осъществи от петчленен комитет под името „Български революционен комитет – 1875 г.“ (БРК), в който влизали Драгой Шопов, Иван Драсов, Христо Ботев, д-р Христо Чобанов и Димитър Ценович. Територията на страната била разделена на окръзи, като за всеки от тях били определени апостоли. Според Димитър Страшимиров окръзите били три: Търновски, Ловешки и Старозагорски. Според други историци – пет, а Александър Бурмов изброява шест окръга: Старозагорски със Стефан Стамболов, Ловешки начело със Станьо Драгнев, Сливенски – със Сава Танасов, Търновски – с Михаил Сарафов, Троянски – с Панайот Волов, а за Русе, Шумен, Варна и Разград отговарял Никола Обретенов. Документалното наследство на БРК дава основание да се счита обаче, че строго райониране на българските земи не е имало. Още повече, че през втората половина на август и дори в началото на септември Букурещкият комитет продължавал да дава апостолски „пълномощни“ на свои доверени съмишленици, на които се възлагали за изпълнение конкретни задачи.

Определените пълномощници трябвало да преминат тайно в България и с помощта на местните комитети да организират въстание, което да избухне едновременно на 16 (28) септември 1875 г. Христо Ботев бил натоварен със задачата да събере парични помощи от богатите и патриотично настроени български търговци в Южна Русия. Предвиждало се с помощта на П. Хитов и Ф. Тотю да се създадат добре въоръжени чети от средите на емиграцията в Румъния и Сърбия, които да се прехвърлят в страната и да вземат активно участие в бъдещите бойни действия. За Цариград била изпратена специална диверсионна група начело със Стоян Заимов, която имала за цел да предизвика смут в столицата на империята чрез умишлени пожари в различни квартали на града.

„**Заарските събития.**“ Времето за подготовка на въстанието обаче било недостатъчно. На уречения ден единствено комитетът в Стара Загора успял да организира някакви бунтовнически действия. Под ръководството на Георги Икономов и Стефан Стамболов, малка група въстаници излезли с

развято знаме и с бунтовнически марш в околностите на града, очаквайки напразно подкрепление от близките села. Разочаровани, четниците решили да се отправят към Средна гора. Опитът им обаче да се свържат с други райони се оказал неуспешен. При така създадения се положение единствената възможност, която оставала на старозагорските съзаклятници, била четата да се разпръсне. След тежки изпитания една малка част от въстаниците успели да се измъкнат от преследване и да се укрият. Други като Михаил и Георги Жекови загинали мъченически, а трети като Стефан Стамболов потърсили спасение във Влашко.

Въоръжени действия били организирани и в Русенско и в Шуменско. Но те нямали характер на въстание. Поради строгите полицейски мерки в Русе местните комитетски дейци решили да обособят с. Червена вода като своеобразен център на района. Под ръководството на Никола Обретенов и Тома Кърджиев започнала подготовката на чета. Според предварителните планове, тя щяла да се обедини с четата, която БРК в Румъния трябвало да организира под водителството на Филип Тотю. Наклеветен от русенския владика, че сеел смут сред населението, Тома Кърджиев обаче бил арестуван. Над Никола Обретенов също надвиснала опасност и за да не попадне в ръцете на властите, той побързал да избяга във Влашко. Това разстроило подготовката на въстанието в Русенско и на уречения ден – 21 септември, се събрали само 17 души. За войвода на четата бил определен Върбан Йорданов, но до бойни действия така и не се стигнало. След няколкодневно лутане из горите четниците решили да се разпръснат. Единствената жертва от тази чета бил Върбан Йорданов, предаден от един български кръчмар и посечен от турците.

По сходен сценарий се развили и събитията в Шумен. Тук комитетът предвиждал сформирание на чета от около 200 души, която под ръководството на Атанас Стойков трябвало да се насочи към Котел и Жеравна и да се съедини със сливенските въстаници. На 16 септември на сборния пункт се явили 16-17 души. Въпреки това четата потеглила към Котел, но когато разбрала, че в Сливен нямало въстание, се саморазпуснала, без да влезе в нито едно сражение с турците.

Усилията на Христо Ботев да ангажира българите в Южна Русия с подкрепа на въстанието също не дали резултат. Филип Тотю и кап. Райчо Николов тръгнали за Букурещ, но емигрантските комитети във Влашко не успели да осигурят необ-

ходимите доброволци за сформирание на големи чети. Панайот Хитов пък, след като не успял да се прехвърли в Българско поради засилената охрана на р. Дунав от страна на турските власти, преценил, че при създалата се ситуация е по-добре преминаването на четите да се отложи за следващата година. Безславно завършили и амбициозните планове за организирането на диверсионни акции в Цариград. Така идеята на БРК за всенародно въоръжено въстание през септември 1875 г. претърпяла пълно фиаско.

Опитът за въстание обаче послужил като повод за предприемане на репресивни мерки от страна на турските власти спрямо комитетските дейци в страната. В Стара Загора арестите започнали още на 16 септември. В града било обявено извънредно положение и около 600 души попаднали в затвора. Специална следствена комисия организирала разпитите и предала най-изявените членове на комитета на съд. Седмина от тях, между които Кольо Ганчев, Стефан Чифудов, Димчо Стаев и др., първоначално получили доживотни присъди, но след избухването на Априлското въстание били публично обесени.

Отчаян от резултата на замислената под негово ръководство революционна инициатива, несправедливо обвиняван от своите най-близки съратници в злоупотреби, Христо Ботев поел вината за несполуката върху себе си и на 30 септември решил да напусне БРК. Ден по-късно – на 1 октомври 1875 г., в Букурещ се провело ново комитетско събрание, на което взаимните обвинения и неверието във възможността българите сами да постигнат своето освобождение взели отново връх. Въпреки това участниците в събранието решили да възложат на Филип Тотю и Стефан Стамболов да продължат подготовката за въстание в страната. След събранието обаче БРК практически се саморазпуснал, а взетите на 1 октомври 1875 г. решения останали неизпълнени.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876 г.

Гюргевските апостоли. „Заарските“ събития и провалът на плановете за „всеобщо въстание в Българско“ през септември 1875 г. предизвикали разочарование сред част от революционно настроената емиграция във Влашко и Сърбия. Въпреки това обстановката на Балканите продължавала да бъде благоприятна за въоръжени акции срещу Високата порта. Като отчитали сериозните политически затруднения на турското правителство и задълбочаването на Източната криза, някои от членовете на саморазпусналия се Български революционен комитет (БРК) решили да пристъпят към подготовката на ново въстание в България. За целта те сформирали в Гюргево нова политическа група, станала популярна под името Гюргевски революционен комитет (ГРК).

Поради краткото съществуване на групата на „гюргевските апостоли“, автентичните документални свидетелства за тяхната дейност и решения са малко и твърде фрагментарни. Затова повечето автори реконструират случилото се през есента на 1875 г. в Гюргево най-вече на основата на мемоарната книжнина. За съжаление, преобладаващата част от спомените са писани години след Освобождението, при това невинаги по патристични подбуди, а със „скромната“ цел да се придобият някакви привилегии и да се осигури поборническата пенсия. Много често авторите на този тип литература, водени от желанието си да изтъкнат собствената си роля в революционните борби, преиначават събитията около подготовката и хода на Априлското въстание, премълчават неудобните за тях факти, представят по твърде противоречив начин един или друг измежду апостолите. Показателен пример в това отношение са спомените на Никола Обретенов, писани и дописвани многократно чак до 30-те години на нашия век. В отделните версии на тези мемоари има сериозни разминавания, които, мултиплицирани от недобросъвестни и непрофесионални историци, дават живот на редица спекулативни твърдения и хипотези.

За непълното изясняване на предисторията на Априлското въстание съществено значение има и обстоятелството, че официалната турска документация се познава слабо. Липсват и реални възможности за достъп до румънските архивохранилища, в които се съхранява целенасочено събираната от местната полиция и администрация информация за българската емиграция във Влашко. Не без значение е и фактът, че поради съображения за сигурност, по време на заседанията на новосформираната революционна група протоколи не са водени. Всичко това неминуемо се отразява на обективността при възстановяването на събитията, свързани с работата на гюргевските апостоли, и значително затруднява осветляването на най-ярките, но и най-митологизирани страници от политическото възраждане на българите.

Несигурната изворова база, с която разполага съвременната българска историопис, обуславя наличието на едно-единствено по-сериозно и самостоятелно изследване, посветено на т.нар. Гюргевски комитет, дело на проф. Дойно Дойнов. Вниманието заслужават и публикациите на Димитър Страшимиров, Александър Бурмов, Христо Гандев, Йоно Митев и други автори, които, проучвайки Априлското въстание, изясняват редица въпроси, свързани с неговата предистория. Постигнатото обаче е недостатъчно, тъй като политическите процеси, довели до събирането на гюргевските апостоли и до организирането на Априлското въстание, продължават да се възприемат и оценяват в тесния спектър от романтичното идеализиране на едни дейци до обругаването на всички останали възрожденски политици, които открито или тайно са се противопоставяли на техните планове. Подобен подход ограничава нашите представи за сложния и противоречив път, който българската емиграция е била принудена да извърви през есента на 1875 г., за да осъществи на дело идеята за всенародна революция.

Запазените изворови данни позволяват да се приеме, че терминът Гюргевски комитет има много условен характер. Всъщност, твърденията за създаване на нов комитет дори не се подкрепят документално, тъй като и според Стоян Заимов и Никола Обретенов в Гюргево не се учредява нов комитет, а се провеждат тайни заседания на т.нар. Апостолско събрание – упълномощени от БРК още през лятото дейци, които продължават да изпълняват взетото на 1 октомври 1875 г. от последното комитетско събрание решение за подготовка на ново

въстание. В работата на апостолите били привлечени 15-17 души, между които се откроявали Стефан Стамболов, Панајот Волов, Георги Бенковски, Стоян Заимов, Никола Обретенов, Иларион Драгостинов. Повечето от участниците в Апостолското събрание били хора с богат революционен опит. Някои от тях се изявили като апостоли в неуспелия през септември опит за въоръжено въстание в България. Други като Георги Обретенов, Георги Измирлиев и Никола Славков, служили в руската армия и имали много добри познания във военното дело.

Дългогодишните занимания на Христо Йонков върху социалната характеристика на българското националноосвободително движение дават възможност за по-конкретно очертаване на груповия социален портрет на гюргевските дейци. В мнозинството си (почти 60%) гюргевските апостоли произхождали от заможни семейства и били добре осигурени материално. Димитър Горов притежавал дори фабрично предприятие в Румъния, а Иларион Драгостинов имал печеливша търговска кантора. Само Стоил войвода бил с килийно образование, а Христо Караминков и Георги Бенковски – с взаимно. Останалите гюргевски дейци завършили различни степени на класно, гимназиално или специализирано обучение.

По професионален признак участниците в Апостолското събрание се разпределяли в няколко групи, като най-голям дял заемали учителите – петима, занаятчиите – трима и търговците – трима. Средната възраст на комитетските дейци била 27 години. Най-младият – Стефан Стамболов, навършил 22 години през януари 1876 г., а най-възрастният – Димитър Горов, единственият семеен, бил само на 36 години.

Данните, с които разполага съвременната историческа наука показват, че новосформиралата се през есента на 1875 г. политическа група се е състояла от млади, енергични и решителни хора. В една или друга степен всички те били разочаровани от безплодните спорове и нестихващите взаимни обвинения сред българската емиграция. Колебанията и терзанията на Любен Каравелов и Димитър Ценович им били чужди. Житейската предпазливост на „старите“ около Добродетелната дружина възприемали като сервилност към Русия или като страх. Опиянени от мисълта за историческата си мисия, те били убедени в своята правота, и с присъщата за възрастта си амбициозност и праволинейност пристъпили към осъщест-

вяването на своята мечта – освобождаването на България чрез масово народно въстание.

Изискванията за конспиративност и опасенията, че идеите им противници в Букурещ ще се опитат да ги отклонят от избрания път, принудили гюргевските апостоли да наемат с помощта на търговците Димитър Горов и Иван Стоянов една самостоятелна къща в покрайнините на града, където външни лица не били допускани. В спомените на оцелелите след Освобождението тази къща станала известна под името „казармата“. Заседанията започнали около 11-12 ноември 1875 г. и продължили до 25 декември. Според Никола Обретенов ръководството на групата се осъществявало от Стефан Стамболов (определен още от събранието на БРК от 1 октомври за отговорник по подготовката на новото въстание), а Стоян Заимов изпълнявал ролята на секретар.

В хода на дискусиите всички гюргевски дейци били еднородни по въпроса, че през пролетта на 1876 г. трябва да се организира ново въстание. Затова вниманието на апостолите се насочило към обсъждането на онези въпроси, от които зависела успешната подготовка на въстанието. Използвайки опыта на БРК от август 1875 г., гюргевските дейци разделили територията на страната на революционни окръзи. Според повечето специалисти окръзите били четири: Първи – Търновски, Втори – Сливенски, Трети – Врачански, и Четвърти – Пловдивски, но някои по-нови изследвания дават основание да се приеме, че е съществувал и Пети – Софийски окръг.

Ръководството на Първи революционен окръг било поверено на Стефан Стамболов, а негови помощници станали Христо Караминков и Георги Измирлиев. В Сливенски окръг главен апостол бил Иларион Драгостинов с помощници Георги Икономов, Георги Обретенов и Стоил войвода, но в хода на подготовката на въстанието Георги Икономов се прехвърлил в Четвърти окръг. Врачански окръг се ръководел от Стоян Заимов, а като негови помощници обикновено се посочват Никола Обретенов и Никола Славков. Авторите обаче, които приемат, че революционните окръзи били пет, смятат, че Обретенов и Славков са били определени за ръководители на Софийски окръг, а в помощ на Стоян Заимов Гюргевският комитет определил Иваница Данчов и Георги Апостолов. Апостоли в Пловдивско били Панайот Волон и Георги Бенковски. По-късно като помощници били привлечени Тодор Каблешков, Георги Икономов и Захари Стоянов.

Различията при определянето на броя на окръзите произтичат от информацията, която се съдържа в мемоарната литература. Двата най-авторитетни мемоаристи на Априлското въстание и активни участници в него – Захари Стоянов и Стоян Заимов, застъпват противоположни мнения. Първият твърди, че окръзите били четири, а Стоян Заимов – пет. Подобни противоречия могат да се открият в спомените и на други революционни дейци. Критичният прочит на включената в научно обръщение документация обаче дава превес на твърдението на Стоян Заимов и основанията за това са най-малкото три.

Първо, Стоян Заимов е пряк участник в заседанията на гюргевските апостоли и неговата информация за взетите решения би трябвало да бъде много по-достоверна от сведенията на Захари Стоянов, който в продължение на 5 месеца (от 9 октомври 1875 г. до 1 март 1876 г.) се криел из вагоните на харманлийската гара, без да има и представа за започнатото в Гюргево дело.

Второ, съществуват податки, че Никола Обретенов като един от инициаторите за събирането на гюргевските апостоли, е изпъквал между останалите симпатизанти на делото с опита и качествата си – обстоятелства, които безспорно му отреждали ролята на лидер, а не на второстепенна фигура в предстоящото въстание. Самият Захари Стоянов по повод на дискусиите за бъдещата дейност на Никола Славков твърди, че „по вишегласие и Славков бил приет за апостол, но под друга команда, помощник на Обретенова“. Логично би било, ако Обретенов действително е бил помощник на Стоян Заимов, Славков да се сочи като помощник на главния апостол, т.е. на Ст. Заимов, а не на Обретенов, както е според Захари Стоянов в неговите „Записки“.

Трето, неуспелият опит за въстание през септември 1875 г. показал на революционната емиграция, че локалните надигания са обречени на неуспех, затова гюргевските апостоли си поставили за цел да подготвят „всеобщо въстание“. Несериозно е да се мисли, че, пристъпвайки към организиране на общобългарско въстание, гюргевските дейци сами ще ограничат неговия обхват в четири района, избрани при това малко или повече произволно от гледна точка на военната стратегия. Достатъчно е да се погледне картата на България, за да се разбере, че всяко революционно начинание, при което единият център е във Враца, а другият – в Пловдив, е предвари-

телно обречено на неуспех поради очебийното съсредоточаване на въстаническите сили в отдалечени и несвързани помежду си региони. Подобно териториално разпокъсване противоречи изцяло на идеята за подготовка на всенародна революция, а според запазените свидетелства планът на апостолиите се е базирал именно на възможността да се организира масово въоръжено въстание по села и градове.

Мнозина съвременни изследователи приемат, че участниците в Апостолското събрание в Гюргево са предвиждали след обявяване на въстанието да се създаде свободна българска територия, управлявана от временно правителство. Това щяло да покаже на европейските държави стремежа на българския народ към свобода и да предизвика тяхната открита намеса в подкрепа на българите. На територията на страната трябвало да се изградят 24 опорни точки, в които при опасност да намерят прикритие жените, децата и възрастното население. Въстанически отряди щели да поемат охраната на Старопланинските проходи.

Разработени били и планове за разрушаване на одринската жп линия и за подпалването на Одрин, Пловдив, Пазарджик, София, Русе и на няколко мюсюлмански села. Целта на тези диверсионни акции била да се предизвика паника сред мюсюлманското население и да се парализира дейността на местните турски власти. За да се вдъхне кураж на българите трябвало да се пусне слух, че Сърбия и Русия чакат само обявяването на въстанието, за да нападнат Турция. Специално внимание се отделяло на съгласуваността между отделните окръзи, на революционната агитация, на действията на емиграцията в решителния час, на доброто въоръжаване на населението. Към всички българи, намиращи се на военна служба в руската и сръбската армия, били отправени призови да се включат в подготовката на въстанието. Разработен бил дори и текстът на въстаническата клетва. Що се отнася до датата на въстанието, обикновено в учебникарската литература се твърди, че апостолиите предвиждали въстанието да избухне на 1 май 1876 г. Всъщност гюргевските дейци не фиксирали точната дата за вдигане на въстанието в България. По време на своите заседания те отчели необходимостта от повече гъвкавост в предварителните планове, поради което всички се обединили около три възможни дати: 18 април, 1 май или 11 май (св.св. Кирил и Методий). В хода на подготовката окръзите трябвало да преценят своята степен на готовност и да опреде-

лят на коя от посочените дати населението ще може да се вдигне на въстание. Окончателната дата трябвало да се съгласува между апостолите на всички окръзи и да се държи в тайна до последния момент.

Планът на бъдещото въстание бил окончателно завършен около 25 декември 1875 г., а в първите дни на 1876 г. апостолите се прехвърлили през р. Дунав и започнали усилена работа по подготовката на въстанието.

Подготовка на Априлското въстание. Следосвобожденската историопис, съзнателно или не, наложи представата, че още през първите месеци на 1876 г. в страната е настъпил масов революционен кипеж. Изпратените от Гюргево апостоли обикаляли градове и села и разпалвали надеждите за скорошно освобождение. Почти навсякъде в страната били възстановени комитетите от времето на Васил Левски. Сред населението се провеждала открита агитация, търсело се оръжие, подготвяли се въстанически униформи, младежите се обучавали в стрелба. Подобна картина обаче е твърде идилична и не отговаря на реалната политическа ситуация в България.

Обективният анализ на обстановката в страната показва, че твърденията за широко народно недоволство през последните месеци на 1875 и в началото на 1876 г. са пресилены. Подобно на емиграцията, българското население във вътрешността на страната било политически разединено. След пълната победа в борбата срещу Гръцката патриаршия сред немалка част от елита на възрожденското ни общество взели превес реформистките идеи. Богатите и влиятелни българи открито се противопоставяли на революционните намерения на групата около Ботев и Стамболов. Особено дейни в това отношение били цариградските българи начело с д-р Чомаков, Золотович, Гешов, Марко Балабанов. По тяхна инициатива през януари и февруари 1876 г. от Габрово, Севлиево, Ловеч, Сливен и други селища на страната общините изпратили прошения до турското правителство, в които верноподанически се предлагало на Портата реформите в Румелия да продължат. Същевременно от страниците на в. „Век“, „Право“, „Напредък“ се водела енергична агитация против комитетските дейци, които ходели по градове и села, за да внушават „убийствени идеи на простия народ“. Подобна позиция имала своите основания и не би трябвало да се отхвърля или оценява пренебрежително само защото се разминава с опростенческата представа за непогрешимостта на революционерите

и предателската същност на туркофилите. Още повече, че сред самото население мнозина проявявали апатия или недоверие към опитите на емиграцията да предизвика революционни сътресения в страната.

Признаването и осмислянето на тези обективни факти не би накърнило делото на гюргевските апостоли. Напротив – точно тези факти показват реалната атмосфера, в която членовете на саморазпусналия се ГРК пристъпват към осъществяване на своите освободителни идеали. Точно тези факти дават отговор и на въпросите защо в повечето окръзи подготовката на въстанието не получила очаквания размах, защо навсякъде апостолите били посрещнати с въодушевление. Защо някои се страхували, други не вярвали, че българите могат сами да се освободят, а трети настоявали за организиране само на четнически акции, които щели да бъдат достатъчни за привличане вниманието на Европа, и така според тях щели да се избегнат излишните кръвопролития в България? Защо и откъде се намерили толкова много предатели? Обективният прочит на събитията около Априлското въстание дава възможност да се преодолеят наслоявани през целия следосвобожденски период народопсихологически комплекси и историкографски шампи за нашата възрожденска история.

Всъщност още в началото на 1876 г. апостолите на Гюргевския комитет се сблъскали със сериозни затруднения. Първите неудачи дошли от Софийски окръг. Веднага след пристигането си в България Никола Славков бил арестуван от турската полиция и откаран в София. Никола Обретенов и Георги Апостолов също не успели да пристъпят към изпълнение на възложените им задачи и били принудени да се завърнат в Румъния.

В Търновски окръг апостолите започнали активна дейност едва през февруари. Едно от първите им решения било свързано с преместване на окръжното ръководство в Горна Оряховица поради строгия полицейски контрол в Търново. Впоследствие апостолите съсредоточили вниманието си към укрепване на комитетската мрежа в поверения им регион, но на практика Стефан Стамболов като главен апостол прехвърлил организационната тежест по подготовката на въстанието изцяло на местните дейци.

За около два-три месеца, благодарение на всеотдайната и енергична дейност на Иван Семерджиев, Сидер Грънчаров, Бачо Киро, Цанко Дюстабанов, Стефан Пешев, Петър Пар-

маков, Йонко Карагъзов, Христо Патрев и други комитетски дейци на територията на Търновски окръг се разгърнала активна революционна пропаганда. Започнало и събирането на пари за закупуване на оръжие. В отделни селища тайно се извършвали военни упражнения, изграждали се бази с хранителни продукти и боеприпаси.

Най-добре подготовката за предстоящото въстание се осъществявала в Габровско, Севлиевско, Горнооряховско, Тревненско, но почти навсякъде местните комитети не успели да разрешат въпроса за оръжието. Редица селища от района на Шумен, Разград, Търговище, Варна, Тулча останали извън периметъра на апостолската активност. Провалило се и предвиденото за 24-25 април общо събрание на представителите на Първи революционен окръг.

Сериозни затруднения в подготовката на въстанието възникнали и във Втори революционен окръг, където пръв от апостолите пристигнал Георги Икономов. След като се установил в Сливен, той сформирал окръжен комитет и пристъпил към възстановяване на старата комитетска мрежа. Стоил войвода пък започнал да изгражда четническа база в Балкана. Активна дейност развили Сава Катрафилов и Стоян Шивачев. Малко по-късно обаче, непосредствено след пристигането в Сливен на Иларион Драгостинов, между апостолите във Втори окръг възникнали сериозни противоречия относно тактиката на бъдещите въстанически действия.

Иларион Драгостинов отстоявал идеята за организиране на масово въстание. На противоположни позиции бил неговият помощник Стоил войвода, който имал силна подкрепа сред местните комитети. Според Стоил войвода, за да не се излага населението на излишен риск, на територията на окръга трябвало да се подготвят няколко въстанически лагера в Балкана и оттам да се осъществят четнически действия. Споровете около тактическите планове придобили остър характер, а това от своя страна породило негативни последици за цялостната подготовка на въстанието в Сливенски окръг.

И в Трети – Врачански окръг, били допуснати сериозни пропуски. Стоян Заимов не успял да се наложи като авторитетен водач на местните комитети. Революционната пропаганда се осъществявала, но липсвало оръжие, а главният апостол предпочитал да подготвя различни „закони“ и „заповеди“ до въстаниците. През април 1876 г. комитетът във Враца се опитал да организира прехвърлянето на голяма партия оръ-

жие от Румъния, но в последния момент то било задържано в Бекет, откъдето малко по-късно Никола Обретенов го взел, за да въръжи четата на Христо Ботев.

Най-добре подготовката вървяла в Четвърти окръг, където апостолите Панайот Волон и Георги Бенковски успели да постигнат за кратко време твърде много. Веднага след пристигането си те решили да преместят ръководния център в Панагюрище, тъй като в Пловдив обстановката била напрегната и съществували възможности за разкриване на комитетското дело от местната полиция. Само за два-три месеца на територията на Четвърти окръг била изградена широка комитетска мрежа. Особено активни били дейците в района на Средногорieto и родопските села. Мъжкото население било организирано в отряди, започнало изработването на топове от черешови дънери, подготвяли се складове с провизии и укрепени лагери в планинските местности. За привличането на цялото население в бъдещото въстание апостолите използвали и различни пропагандни методи, като широко популяризираното твърдение, че буквеното изписване на годината 1876 означавало „Туркия ќе падне“, или съзнателно разпространявания слух, че, ако българите не въстанат, турците се готвят да извършат масови кланета в България през пролетта на 1876 г., и че след като ще се мре така и така, то по-добре е по примера на бошняци и хървати да се опитат с оръжие в ръка да защитят своите човешки права.

На 14 април в местността Оборище, близо до Панагюрище, се провело и общо събрание на представителите на всички комитети в Четвърти революционен окръг. Събранието уточнило плана за бъдещите въстанически действия и утвърдило 1 май като начало на въстанието. Всичките 56 делегати положили тържествено въстаническата клетва и приели, че в случай на предателство, апостолите могат да обявят въстанието и по-рано. По молба на Панайот Волон събранието утвърдило Георги Бенковски за главен апостол на окръга и Панагюрище за център на въстанието. Специално внимание било отделено и на отношението към мюсюлманското население.

Избухване и ход на въстанието. Събранието в Оборище завършило на 16 април, след което всички делегати се отправили към своите селища, за да запознаят местните комитети с взетите решения. Един от участниците в събранието обаче – Ненко Стоянов Терзийски от с.Балдево, Пазарджишко, уве-

домил турските власти за взетите на Оборище решения и полицията предприела мерки за арестуването на някои комитетски дейци.

На 19 април 1876 г. в Копривщица пристигнали заптиета да арестуват председателя на местния революционен комитет Тодор Каблешков. Изпълнявайки взетото от събранието в Оборище решение, Каблешков свикал комитета и след обсъждане на възникналата ситуация организирал група, с която на 20 април 1876 г. нападнал конака и обявил въстанието. Църковните камбани забили тържествено. От всички улици на Копривщица заприиждали въстаници, облечени с униформи. Народът ликувал, а нарочни куриери се отправили към Панагюрище и околните села, за да уведомят за започналото въстание чрез прочутото „Кърваво писмо“. Подобни съобщения били изпратени и до апостолите на останалите окръзи.

Според проф. Христо Гандев преждевременното избухване на въстанието може да се обясни не само с предателството на Ненко Терзийски. Много документални свидетелства показват, че турските власти били информирани за намеренията на комитетите в България да организират въстание през пролетта на 1876 г. много преди събранието в Оборище. В този смисъл не предателството на Ненко е довело до разкриване на заговора и до предприемане на наказателните мерки спрямо апостолите в Панагюрски окръг. Още повече, че са известни и други опити за предоставяне на информация за бъдещото въстание на турската администрация. Проф. Христо Гандев предполага не без основание, че всъщност консервативно настроените кръгове сред политическия елит на империята са били заинтересовани да провокират преждевременното избухване на готвеното в България въстание, тъй като това би послужило като достатъчен повод за предприемане на репресивни мерки спрямо българите и същевременно би улеснило неговото потушаване. Сведенията на Ненко показали на турските власти, че организаторите на въстанието са готови да започнат въоръжени действия и преди предварително съгласуваната дата 1 май. Затова те решили сами да подтикнат българите, като симулират желание за предотвратяване на размирието в България чрез арестуването на отделни комитетски дейци.

Независимо от подбудите на турската администрация, на 20 април въстанието било провъзгласено. Още същия ден, след получаването на „Кървавото писмо“ от Копривщица, въста-

нието било обявено и в Панагюрище. След като градът бил освободен, Георги Бенковски сформирал конен отряд, останал в историята на въстанието под името „Хвърковатата чета“, с която тръгнал да обикаля селищата на Четвърти революционен окръг. За кратко време въстанието обхванало цялото Средногорие, селищата по десния бряг на р. Марица и част от родопските села.

Първоначално турското население било смутено, но всички мюсюлмани били призовани на свешена война срещу българите и многохилядни орди от башибозук плъзнали към въстаналите селища. Първа паднала Стрелча, след нея Клисурса. На 25 и 26 април въстаниците от Клисурса отбранявали града от ордите на Тосун бей, но в крайна сметка били принудени да напуснат позициите си и да потърсят спасение в планината. Последвали неописуеми зверства и грабежи. На 26 април започнали тежки боеве и за Панагюрище. Около 3000 души редовна турска армия се насочила към столицата на Четвърти революционен окръг. След четиридневни сражения градът бил превзет и подложен на разорение. Повече от седмица продължила отбраната на Брацигово, Перушица и Батак. На 7 май турските войски влезли в Брацигово и арестували ръководителя на местните въстаници Васил Петлешков. Постапен между два буйни огъня, той бил подложен на нечовешки изтезания, за да предаде своите другари. Издържал на тази средновековна инквизиция, Петлешков погълнал отрова и така загинал в името на свободата. Не по-малко доблест и саможертва показали и въстаниците в Перушица и Батак. В Перушица, след като отстъпили позициите си, революционните дейци се събрали в училището, черквата и няколко околни къщи, където се сражавали до последната възможност. Когато всичко било изгубено, за да не попаднат живи в ръцете на врага, въстаниците решили да сложат сами край на живота си. Кочо Чистеменски застрелял жена си, сестра си и новороденото си дете. Спас Гинев убил цялото си семейство – пет невръстни деца и бременната си жена. Техния пример последвали Иван Тилев, Георги Мишев и др. Още по-трагична била съдбата на Батак, където в продължение на часове били посечени или живи изгорени повече от 3 000 души.

Оцелелите от Панагюрище и Копривщица въстаници, между които били Панайот Волов, Тодор Каблешков, Георги Икономов и Павел Бобеков, сформирали малка чета и се опитали да се прехвърлят в Търновско, но по пътя четата била

разбита. Останали сами, Панайот Волов и Георги Икономов се насочили към Влашко, но загинали във водите на р. Янтра. Тодор Каблешков пък бил арестуван и по-късно се самоубил. Междувременно четата на Георги Бенковски се насочила към Златишко, но много скоро въстаниците се разбягали. С група съмишленици войводата продължил на север, но на 12 май попаднал на засада в местността Костина, Тетевенско, и бил убит.

По времето, когато башибозукът разсипвал въстаналите селища в Четвърти окръг, „Кървавото писмо“ пристигнало в Търновски и Сливенски окръг, но тук въстанието не получило толкова масов характер. Ръководителите на Търновски окръг решили да обявят въстанието на 28 април, но ден преди това в Горна Оряховица били арестувани Иван Семерджиев, Георги Измирлиев и други местни дейци. Арести били извършени и в Търново, Севлиево, Троян. Все пак въстанието в Първи окръг избухнало, като най-напред обхванало района на Бяла черква, Михалци и Мусина. Под ръководството на поп Харитон тук се сформирала голяма чета, която на път за Габровския балкан преминала през Дряновския манастир. Редовна турска армия успяла веднага да обгради манастира и в продължение на 9 дни се водели тежки боеве. След раняването на войводата и след гибелта на неговия помощник Петър Пармаков четата направила опит да пробие обсадата. Няколко групи въстаници успели да се промъкнат през плътните турски кордони, но впоследствие повечето от тях, между които и Бачо Киро, били предадени или изловени.

Подобна била съдбата и на другите две чети, създадени на територията на Първи окръг – четата на Цанко Дюстабанов, която се сформирала в Соколския манастир, и тревненската чета начело с Христо Патрев. Активно участие във въстанието взело и населението на севлиевските села Батошево, Кръвеник и Ново село. Навсякъде обаче властите използвали редовна армия и това предопределило съдбата на народния бунт в целия Търновски район.

В Сливенски окръг също не се стигнало до масово въстание. Още преди пристигането на „Кървавото писмо“ в Сливен турската полиция успяла да арестува по-изявените комитетски дейци в града, а на предварително уговорения ден за обявяване на въстанието във Втори окръг се явили само 10 души. При създалата се обстановка Иларион Драгостинов и Георги Обретенов се присъединили към предварително сфор-

мираната от Стоил войвода чета от около 70 души. След неколкодневен поход обаче, сражавайки се с преследващите я турски части, на 13 май четата била обкръжена и разбита.

Докато въстанието обхванало Панагюрски, Търновски и Сливенски окръг, във Врачанско комитетските дейци проявили колебание и нерешителност. Те научили за преждевременното избухване на въстанието едва на 24 април. Въпреки необходимостта от бързо обявяване на въстанието и в Трети окръг, те решили да изчакат предварително избраната дата 11/23 май. Но пристигналата във Враца войска разколебала Стоян Заимов. В крайна сметка се решило да се изчака идването на Ботевата чета, която трябвало да се насочи към Враца.

За подготовката на такава чета се говорело още по време на заседанията на Гюргевския комитет, тъй като в плана му се предвиждало във въстанието да се включи и революционната емиграция в Румъния, Сърбия и Южна Русия. В началото на април 1876 г. под ръководството на Христо Ботев, Никола Обретенов и Георги Апостолов започнало сформирането на голяма чета, която трябвало да се прехвърли в България веднага след обявяване на въстанието. Първоначално организаторите на четата предвиждали ръководството да се повери на Панайот Хитов или на Филип Тотю. Но по това време и двамата известни войводи се противопоставили на плановете на Гюргевския комитет. Те смятали, че при създамата се сложна международна обстановка едно въстание в България щяло да доведе до излишно кръвопролитие. В очакване на евентуалния военен конфликт между Сърбия и Турция П. Хитов и Ф. Тотю предлагали емиграцията да започне набирането на доброволци, които да се присъединят към сръбската армия и да спомогнат за окончателното разбиване на Османската империя. Възприели идеята за сътрудничество със Сърбия, Хитов и Тотю категорично отказали да се включат в подготовката на въоръжена чета, която да се прехвърли в България в помощ на избухналото вече въстание. При създамата се обстановка за войвода на четата бил избран Христо Ботев.

Към средата на май подготовката на четата приключила. Като отчели развитието на въстанието в страната, Христо Ботев и неговите помощници решили да насочат четата към Враца, тъй като силите на местната комитетска организация били запазени и съществували възможности за вдигане на въстание и в Трети революционен окръг. На 16 май Христо Бо-

тев и част от доброволците се качили на австрийския пътнически кораб „Радецки“, извършващ редовен рейс по р. Дунав. От Зимнич, Турну Мъгуреле, Карабия и Бекет към тях се присъединили и останалите четници, които били предварително разпределени в групи, за да не привличат вниманието на румънските власти. Общо четата наброявала около 205 души.

На 17/29 май „Радецки“ бил завладян, след което екипажът бил принуден да спре парахода на българския бряг близо до с. Козлодуй. Оттук започнал безсмъртният поход на Ботевата чета. За няколко дни, сражавайки се с турските потери, въстаниците достигнали до Врачанския балкан, но не получили очакваната подкрепа от местните комитетски дейци, които по същото време трябвало да вдигнат бунта във Враца. Според предварителните планове сигналът за начало на въстанието в Трети окръг бил даден на 18/30 май. Събралите се съзаклятници обаче бързо се разпръснали. При това положение, останала без връзка с врачанския комитет, Ботевата чета била принудена сама да води тежки боеве срещу многократно превъзхождащия я противник. На 20 май, когато поредното сражение затихвало, Христо Ботев паднал убит. Неочакваната гибел на войводата предизвикала смут сред четниците. Изтощени, гладни и обезсърчени, те се разпръснали на малки групи, които станали лесна плячка за башибозука. Повечето от четниците били избити или попаднали в ръцете на властта. Само десетина от тях успели да се доберат до Сърбия и Румъния.

Неизяснените докрай обстоятелства, при които загива Христо Ботев, пораждат поредната мистификация в нашата възрожденска история. Противоречивите спомени на оцелелите след Освобождението четници подхранват въображението на мнозина автори и така в научната и популярната книжнина се появяват различни версии за смъртта на войводата. Според най-разпространената Христо Ботев е загинал от случаен турски куршум. Някои автори обаче, като подлагат на критичен анализ запазените свидетелства, приемат, че Ботев е бил убит от един от членовете на щаба поради възникналите разногласия сред ръководството на четата.

С разгрома на Ботевата чета Априлското въстание фактически завършило. Въпреки неуспеха обаче въстанието било истинско предизвикателство към Високата порта и към европейската дипломация, която до този момент не обръщала сериозно внимание на българския политически въпрос. Ня-

колкото хиляди зле въоръжени български патриоти се разбунтували срещу османската власт, без да разчитат на чужда помощ. Подкрепяни единствено от своите жени и деца, с безпримерен героизъм и саможертва те защитавали правото си на свобода. Почти цялата страна станала арена на ожесточени, неравностойни и кървави сражения. Но навсякъде въстанието било потушено с невероятна жестокост. Башибозук и редовна войска избивали, насилвали, грабели и опожарявали. Над 30 000 мъже, жени и деца били изклани, 80 селища – изгорени, други 200 – напълно разграбени. Тази варварска жестокост не можела да остане скрита за демократичната общественост в Европа.

Чуждите посланици и консули внимателно и с открита симпатия към българския народ следели събитията в Румелия. Техните доклади предизвикали спонтанно и силно движение в защита на българите в почти всички европейски държави. На 6 май тълпа мюсюлмани убили германския консул в Солун Хенри Абот и френския консул Жюл Мулен, които се опитали да спасят от потурчване една българска девойка. Тази поредна проява на религиозен фанатизъм предизвикала остри протести от страна на всички Велики сили. През 1876 г. районите на въстанието били посетени и от специално сформирана анкетна комисия, в която влизали секретарят на американската легация Юджин Скайлер, кореспондентът на в. „Дейли Нюз“ Дженюариус Макгахан и руският вицеконсул в Пловдив княз Алексей Церетелев. Резултатите от направената анкета се оказали разобличителни за турските власти. По безспорен начин били доказани всички извършени във въстаналите селища зверства. Откритите свидетелства станали обществено достояние чрез пресата във всички европейски страни. Над 3 000 статии в около 200 вестника публикували материали в подкрепа на българите. Светът научил потресаващи подробности за трагичната съдба на българския народ. От САЩ през Англия, Франция, Германия, Италия и Австро-Унгария до Русия, навсякъде се надигало възмущение срещу Високата порта и съчувствие към изстрадалите българи. Политици, писатели, художници, учени, работници се обявявали в защита на българския народ. Организирали се събрания и митинги, събирали се подписки, предизвиквали се парламентарни дебати. Гарибалди, Бисмарк, Уилям Гладстон и Чарлз Дарвин, Константин Иречек, Лев Толстой, Достоевски и Тургенев, Менделеев и Верещагин – това са само част от имена-

та на най-видните представители на тогавашната европейска политика и култура, които застанали на страната на българския народ.

Важно значение за популяризиране на българската кауза през лятото на 1876 г. имала и изпратената от цариградските българи делегация в европейските столици. В делегацията участвали Драган Цанков и Марко Балабанов. От името на своите сънародници те представили на правителствата на великите сили меморандум, в който се молели „силите, покровителки на християните на Изтока, да се застъпят, щото той [българският народ] да добие правото да се управлява в бъдеще сам“.

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1877/1878 г. И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Пътят към войната. Събитията в България през пролетта на 1876 г. имали съдбоносно значение за по-нататъшния развой на Източната криза. Жестокостта и насилието, с които Априлското въстание било смазано, породили неочаквано широка подкрепа за българите в цяла Европа. Това предизвикало основателни опасения сред реформистки настроените турски политици, че под натиска на общественото мнение правителствата на Великите сили ще принудят Високата порта да направи редица отстъпки пред своите християнски поданици. За да се предотвратят евентуалните нови териториални загуби и за да се избегне поредната унижителна намеса на чуждите държави във вътрешнополитическия живот на империята, групата на т.нар. „нови османи“ решила да вземе инициативата в свои ръце.

На 30 май 1876 г. противниците на великия везир Махмуд Недим паша организирали под ръководството на Мидхат паша държавен преврат. Султан Абдул Азис бил детрониран и на негово място се възкачил Мурад V (1876). Много скоро обаче между инициаторите на преврата възникнали сериозни разногласия. Мидхат паша, военният министър Намък паша, Зия паша и други техни съмишленици зачитавали идеята за установяване на конституционно управление в страната. Някои от дейците на „новите османи“ заемали по-колебливи позиции, а трети, между които и новият велик везир Мехмед Рюшди паша, се противопоставили открито на намеренията за каквито и да било законодателни промени.

На фона на задълбочаващите се конфликти около въпроса „за“ или „против“ конституцията, видимо се активизирали и привържениците на вече детронирания султан. През месец юни 1876 г. само шансът помогнал на Мидхат паша да се измъкне невредим от организираното покушение над участниците в свалянето на Абдул Азис, при което загинали трима

министри. По същото време из цялата страна плъзнала и мълвата, че Мурад V е неизлечимо болен. Сложната ситуация, в която попаднали „новите османи“, ги подтикнала към подготовката на заговор и срещу Мурад V. На 31 август 1876 г., само 93 дни след възкачването му, Мурад V бил свален от престола, а за султан на империята бил провъзгласен Абдул Хамид II (1876 – 1909).

Сътресенията във висшите политически кръгове на Турция засилили напрежението в османското общество. Реформатори и консерватори се вплели в продължителна задкулисна борба. Нараснало противоборството и между Великите сили, всяка една от които се стремяла да запази позициите си в балканския регион. В разгара на тези събития, между правителствата на Черна гора и Сърбия бил подписан военно-политически договор, и на 18/30 юни 1876 г., със специална прокламация, сръбският княз Милан обявил война на Турция.

Първоначалните успехи на съюзническите войски провокирали небивал ентузиазъм сред всички християнски народи на Балканите. Славянските комитети в Русия организирали широка пропагандна кампания. Около четири хиляди доброволци начело с ген. Черняев се отправили към Сърбия. Българската емиграция също се активизирала. БЦБО започнало да набира и изпраща доброволци в сръбската армия. През август и септември обаче турската войска взела инициативата, и на 17/29 октомври нанесла катастрофално поражение на сръбите при Джунис. Над Белград надвиснала опасност от завладяване.

При така създалата се сложна политическа обстановка руското правителство решило да се намеси в подкрепа на Сърбия, като на 31 октомври отправило ултиматум към Високата порта. В ултиматума се настоявало турското настъпление да бъде веднага спряно и да започнат преговори за подписване на примирие, в противен случай Русия щяла да се намеси във войната. За да се придаде повече тежест на ултиматума, император Александър II обявил частична мобилизация и произнесъл дори публична реч, в която изразил твърдото си намерение да действа решително за спасяването на Сърбия.

Цариградска посланическа конференция. Активизирането на Русия и предприетите от нея инициативи за разрешаване на Източната криза породили опасения сред западните държави от евентуално нарастване на руското влияние в балканския регион. Правителствата на Великобритания, Австро-Унгария,

Германия и Франция не можели да останат повече пасивни наблюдатели. Притиснати от общественото мнение в своите страни, което видимо симпатизирало на подвластните на султана християнски народи, те решили също да се намесят открито в Източната криза. Така, след поредица двустранни контакти между великите европейски сили, се стигнало до идеята да се организира международна конференция, която да изготви проект за цялостни реформи в Османската империя.

Конференцията се провела в турската столица и тъй като шестте Велики сили били представени от своите посланици, тя останала в историята на дипломатията под името Цариградска посланическа конференция. От английска страна, освен посланика Хенри Елиът, в конференцията участвал и министърът на колониите лорд Солсбъри. Русия била представена от генерал Игнатиев, Германия – от барон Вертер, Австро-Унгария – от граф Зичи и барон Каличе, Франция – от граф Бургониг и граф Шодорди, Италия – от граф Луиджи Корти, а Турция – от Савфет паша и Едхем паша.

В началото на декември 1876 г., без участието на турските делегати, пратениците на шестте европейски сили провели предварителни дискусии, на които подготвили взаимно приемливи проекти по всички аспекти на Източната криза. По българския въпрос Англия и Русия предложили първоначално значително разминаващи се концепции. Според ген. Н. Игнатиев трябвало да се създаде автономна българска област, включваща всички територии, населявани от българи (Тракия, Мизия, Македония и Добруджа). Английският посланик лансирал идеята да се обособи автономна област само в районите, включили се активно във въстанието от април 1876 г. След продължителни обсъждания, представителите на великите сили възприели проекта, предложен от Австро-Унгария, според който трябвало да се обособят две автономни български области: Източна с център Търново и Западна с център София. Двете области покривали фактически всички територии, населени от българи. Така великите сили за първи път признавали исторически сложилите се етнически граници на българската възрожденска нация.

Официално Цариградската конференция била открита на 11/23 декември 1876 г. Същият ден обаче, по предварително режисиран от Мидхат паша сценарий, с топовни гърмежи било възвестено на столичното население, че султанът дарявал поданиците си с конституция. Този ход, замислен и осъщест-

вен не без подкрепата на английския и германския посланик, целял да провали конференцията под предлог, че след като империята има конституция, приемането на каквито и да било проекти за реформи губело своя смисъл. Всъщност, германският и английският посланик действали независимо един от друг и зад гърба на останалите участници в конференцията, като изхождали от противоположни гледни точки: докато Бисмарк се опитвал да тласне Русия към военна намеса в европейския югоизток, то правителството на Дизраели полагало усилия да съхрани статуквото на Балканите.

Въпреки обявяването на конституцията, конференцията в Цариград продължила работата си до 8/20 януари 1877 г., когато представителите на шестте европейски държави подписали заключителния протокол. По българския въпрос в окончателните проекти, изготвени от Цариградската конференция, залегнала възприетата по време на предварителните дискусии формула за създаване на два вилаета (области). Източният вилает трябвало да включва Русенски, Търновски, Тулчански, Врачански, Сливенски, Пловдивски санджак и Елховска, Свиленградска и Лозенградска кази. Западният вилает трябвало да бъде създаден от Софийски, Видински, Нишки, Скопски, Битолски и една част от Серски санджак, плюс казите Струмица, Тиквеш, Велес и Костур. Основната административна единица щяла да бъде кантонът, като мюсюлманското и християнско население трябвало да се обособи в отделни кантони.

Проектът предвиждал начело на всяка област да се избере християнин за валия (главен управител), който ще бъде назначаван от Високата порта със съгласието на държавите гарантки за срок от пет години. От своя страна, валията щял да управлява областта с помощта на областно събрание, чиито членове ще бъдат свободно избирани, без разлика на раса и вяра, за срок от 4 години.

Заключителният протокол на Цариградската конференция бил официално връчен на Високата порта, но тя категорично го отхвърлила. В отговор на турската неотстъпчивост Великите сили демонстративно изтеглили своите представители от Цариград. На този етап от развитието на Източната криза обаче за война между Русия и Турция било все още рано да се говори, тъй като руското правителство проявявало видима нерешителност към предприемане на самостоятелни и по-радикални действия спрямо турското правителство.

Обикновено в учебникарската книжнина се предлага една по-опростена и идеализирана схема, според която в годините на Източната криза Русия води на Балканите последователна и настъпателна политика. В действителност обаче това съвсем не е било така. Още през лятото на 1876 г. във висшите кръгове на Русия се очертават две противоположни линии на поведение спрямо събитията на Балканите. Една част от руските политици се изкушавали от желанието да възстановят международния престиж на своята страна чрез активна намеса в разрешаването на Източната криза, но само в рамките на мирните (дипломатически) средства. Друга част се блазнаела от откритата се възможност за реванш над Турция и открито защитавала идеята за военна намеса на Русия на Балканите.

Към първата група принадлежали княз Александър Горчаков, финансовият министър, посланикът в Лондон граф Петър Шувалов и други по-умерени руски политици. Втората група се олицетворявала от военния министър Милютин и посланика в Цариград Николай Игнатиев. Силна подкрепа за своята кауза привържениците на военните средства намерили в лицето на славянофилите начело с Иван Аксаков и на руската императрица.

Според последователите на първата линия, Русия не трябвало да се вплита във война с Турция, защото при създалата се сложна международна обстановка реална била опасността от повторение на сценария от времето на Кримската война. Икономически немощна, политически нестабилна, изправена пред трудностите на реформите, Русия рискувала при една евентуална военна кампания на Балканите да се изправи сама срещу нова протурска коалиция начело с Австро-Унгария или Англия. На противоположно мнение били привържениците на силовите действия. Те били убедени, че единствено войната може да измие срамното петно от поражението в Крим и да възстанови международния авторитет на Русия.

През есента на 1876 г. нито една от двете групи не могла да вземе връх при определяне на руската външна политика. Широката подкрепа на българската кауза след Априлското въстание, изпращането на руски доброволци в Сърбия и активната антитурска пропаганда на славянофилите ангажирали психологически руското общество с проблемите на подвластните балкански народи. Чрез пресата панславистките групи упорито налагали на общественото мнение идеята, че балканският въпрос се превръща във въпрос на чест за Русия.

Самият император Александър II проявявал колебание и това неминуемо рефлектирало върху поведението на руската дипломация. Показателни за липсата на ясна стратегия на Азиатския департамент по балканската криза са съветите на изпълняващия длъжността министър на външните работи барон Жомини до генерал Н. Игнатиев във връзка с Цариградската конференция: „С една дума, у нас сега е такава бъркотия, подобна на която не си спомням в цялата руска история... Аз се страхувам – споделя баронът, че ние затъваме в нова Кримска война!... От Вас зависи, любезни генерале, да ни изведете с достойнство от това затруднено положение. Постарайте се да прикриете нашето безсилие и Вие ще сторите неценима услуга на Русия“.

Провалът на Цариградската посланическа конференция засилил противоречията сред политическия елит в Петербург. На 22, 24 и 27 февруари 1877 г., под председателството на Александър II, се провели драматични заседания на руския кабинет, по време на които привържениците на компромисната политика взели връх. В крайна сметка правителството решило да изпрати генерал Николай Игнатиев в Берлин и Лондон, за да получи подкрепата на останалите велики сили за осъществяване на още един опит за мирно уреждане на Източната криза. Новата руска инициатива, предварително съгласувана с Англия, предвиждала великите сили да връчат на Високата порта циркулярна нота, настояваща за „осъществяване на реформи в непродължителен срок“.

Европейската мисия на Н. Игнатиев завършила с успех и на 31 март 1877 г. в английската столица представители на шестте Велики сили подписали т.нар. Лондонски протокол. Протоколът изразявал желанието на всички заинтересовани държави да се намери мирно разрешение на балканската криза, но на 9 април Високата порта отхвърлила и него. При така създалата се ситуация, след като многократно афиширало готовността си да защити подвластните на Османската империя християнски народи, руското правителство било принудено да възприеме войната като единствено възможен изход. На 12/24 април 1877 г. в Кишинев император Александър II подписал манифеста за обявяване на война на Турция.

Подготовка на Русия за войната. Решението за обявяване на война изправило руската дипломация пред необходимостта от активни действия за осигуряване ненамесата на останалите велики сили в предстоящия конфликт с Турция. Спе-

циално внимание било отделено на виенския двор, който ревниво следял всяка стъпка, укрепваща руските позиции на Балканите.

Още на 26 юни/8 юли 1876 г. Александър II и княз Горчаков се срещнали с австроунгарския император Франц Йосиф и граф Андраши. Срещата била организирана в замъка Райхщад, откъдето дошло и името на постигнатото между двете държави споразумение – Райхщадско споразумение. Възщност, до подписването на официален общ документ не се стигнало, но от записите, водени от двете страни, независимо от съществуващите различия е видно, че по време на срещата между двамата императори било постигнато принципно споразумение за бъдещата политическа карта на Балканите.

На 3/15 януари 1877 г., малко преди да завърши Цариградската конференция, в Будапеща била подписана тайна конвенция между Русия и Австро-Унгария. Конвенцията доразвивала основните положения на Райхщадското споразумение и фиксирала ангажиментите на всяка една от двете страни в случай на война между Русия и Турция. Будапещенската конвенция гарантирала неутралитета на Австро-Унгария и очертавала ясно сферите на влияние на двете държави в балканския регион. В случай на териториални изменения или разпадане на Османската империя, Русия се задължавала да не създава „голяма сплотена славянска или друга държава, напротив, България, Албания и останала Румелия биха могли да станат независими държави, Тесалия, част от Епир и остров Крит могат да бъдат присъединени към Гърция. Цариград с граничещата територия, границите на която подлежат на установяване, би могъл да стане свободен град“. Успоредно с преговорите, водени с Австро-Унгария, руската дипломация разгърнала активна дейност и за осигуряване неутралитета на Германия. В лицето на канцлера Бисмарк Русия виждала единствения си сигурен съюзник срещу засилващото се на антируска основа сближаване между Виена и Лондон. Но събитията около Цариградската конференция и последвалите опити за намиране на мирно разрешение на балканската криза показали, че зад благосклонно демонстрираното приятелство на Бисмарк, германските политици методично преследвали своите собствени интереси. Това предизвикало известно напрежение в отношенията между двете страни и принудило Горчаков да потърси повече гаранции за така необходимия при една война с Турция немски неутралитет.

Предварителни сондажи били направени и за евентуалното поведение на Англия. Без да се стига до подписването на общ документ, правителството на Англия дало да се разбере, че няма да се намеси на страната на Турция, ако Русия поеме ангажменти да не променя сама статуквото, наложено от Парижкия мирен договор. Преговори били водени и с Румъния, която предоставила териториален достъп на руската армия до Дунав и същевременно се задължила да се включи във войната с четиридесет хиляден отряд.

Въпреки мъчителните колебания, през които преминало руското правителство докато възприеме идеята за радикална намеса в Източната криза, възможността за конфликт с Турция принудила кабинета да пристъпи още в края на 1876 г. и към усилена военна подготовка. След обявяването на частичната мобилизация военният министър възложил на генерал Николай Обручев да разработи примерен план за евентуалните бойни действия на Балканите. Планът бил съобразен с опита от предходните руско-турски войни, с реалното съотношение на силите между двете държави и с възможността в хода на войната Високата порта да бъде подкрепена от западноевропейските държави и Русия да се окаже сама срещу мощна протурска коалиция.

Според проекта на ген. Обручев, войната трябвало да се води на два фронта – Дунавски и Кавказки, като акцентът се поставял на Дунавския фронт. Главният удар бил насочен към централната част на България и оттам към Одрин и Цариград. Крайният успех зависел от бързината и изненадата, с които руските отряди трябвало да настъпят на юг от Дунав.

През пролетта на 1877 г., опасявайки се от усложнения с Англия и Австро-Унгария, княз А. Горчаков предложил корекции в предварителния план, които предвиждали ограничаване на бойните действия в района между Дунав и Стара планина. Князът считал, че руското настъпление към Балкана ще принуди Високата порта да започне преговори и в крайна сметка да приеме решенията на Цариградската конференция. Първоначално Александър II подкрепил идеите на Горчаков, но по-късно, под натиска на военното лоби, той бил принуден да възприеме отново плана за по-решително настъпление към Цариград.

В навечерието на войната руската армия наброявала заедно със запасните 1474498 войника и 25 953 офицери. От тези сили, според плановете на ген.Обручев, в бойните действия

трябвало да се включат около 300 000 души. Реално в състава на Дунавската армия, чието командване било поверено на великия княз Николай Николаевич, участвали 268 222 души с 1014 оръдия.

По предварителни данни, Високата порта можела да противопостави на руското настъпление около 700 000 души. Но фактически, през есента на 1876 г., турската армия наброявала 494 397 души, от които около 280 000 били дислоцирани на Балканите, като около 52% от състава на турските въоръжени сили се намирали в добре укрепените крепости Русе, Варна, Шумен и Силистра. Начело на армията султанът назначил Абдул Керим паша, възпитаник на Военното училище във Виена, изявен реформатор, заслужил доверие с изявите си по време на Сръбско-турската война през 1876 г. Важна роля в турското командване играели чуждестранните военни съветници като германския генерал Блум, английският генерал Валентин, известен повече под името Бекер паша и др.

Със свои отряди във войната се намесили и Сърбия с 56 хиляди войника и Черна гора с 30 хиляди души, а румънското правителство увеличило своя контингент от 40 на 60 хиляди души.

По настояване на българската емиграция, в Дунавската армия било включено и българското опълчение, което се състояло първоначално от 6, а в последствие – от 12 дружини с обща численост около 10 хиляди души. Опълчението било въоръжено със средства на емиграцията и славянските комитети, като командването му било поверено на ген. Столетов. На 6 май 1877 г. българските опълченски дружини получили бойното си знаме, придобило популярност като Самарското знаме, тъй като било дарено от жителите на гр. Самара. Знамето било връчено от кмета на гр. Самара и Петър Алабин. След едномесечна подготовка в района на Плещ, българското опълчение се присъединило към Дунавската армия и се включило в изпълнението на предварителните планове на руското командване.

Ход на войната. Началото на бойните действия било дадено на Кавказкия фронт още на 12/24 април 1877 г. Сражението на Балканите започнали едва на 10/22 юни 1877 г., когато части на Долнодунавския отряд извършили под командването на ген. Цимерман десант при Галац. Руските войници успешно се прехвърлили на българския бряг и предприели демонстративно настъпление в Северна Добруджа, като само

за два дни достигнали линията Черна вода – Кюстенджа. Тези действия имали за цел да заблудят турското командване за посоката на главното руско настъпление и същевременно да ограничат достъпа на силния турски флот по Дунав.

На 15/27 юни към форсиране на река Дунав пристъпили и основните сили на Дунавската армия. В навечерието на десантната операция руската артилерия предприела масиран обстрел на Никопол, Русе, Видин и Тутракан. С помощта на разузнаването съзнателно се разпространявали слухове, че главният удар ще бъде съсредоточен към Никопол или Русе. Междувременно, 14 пехотна дивизия, на която било възложено осъществяването на десанта, заела изходни позиции край Зимнич. В първите часове на 15/27 юни 1877 г., под командването на генерал Драгомиров, започнало прехвърлянето в района на Свищов. Изненаданите турски сили не издържали на натиска и след неорганизирана съпротива отстъпили града.

Успешното преодоляване на турската укрепителна линия по Дунав позволило на руското командване да пристъпи към понататъшно реализиране на своите предварителни планове. Действащата армия била разделена на три отряда: Източен, Западен и Преден. Източният отряд, командван от престолонаследника Александър Александрович, наброявал около 70 хиляди души и имал за задача да неутрализира силните турски гарнизони в района на четирите крепости Русе, Силистра, Шумен и Варна. Западният отряд от около 35 хиляди души бил поверен на ген. Криденер, чиято задача се свеждала до неутрализиране на Видинската крепост и до овладяване на западните български области. Предният отряд се ръководел от ген. Йосиф Гурко, който трябвало да настъпи към Търново, да овладее старопланинските проходи и при необходимост да се насочи към Пловдив, Одрин и Цариград. Фактически основната тежест във войната се падала на Предния отряд, към който било зачислено и българското опълчение. Но командването на Дунавската армия предоставило на ген. Гурко само 12 хиляди души, което било крайно недостатъчно.

Хронистите на войната приемат, че в хода на бойните действия могат да се очертаят ясно три периода. Първият, т.нар. настъпателен период, обхваща времето от форсирането на река Дунав до края на м. юли 1877 г. Вторият период условно се определя като период на „борба за надмощие“. Този период започва с боевете при Стара Загора и Втората атака на Плевен, и завършва с падането на Плевен. В рамките на този пе-

риод се провеждат най-мощните операции, които предопределят до голяма степен крайния изход от войната. Третият, ключителен период, започва с пленяването на Плевенския гарнизон (28 ноември/10 декември 1877 г.) и завършва с подписването на Одринското примирие от 19/31 януари 1878 г.

В първите дни на войната най-резултатни се оказали действията на ген. Гурко. Възползвайки се от първоначалната изненада на турците, Предният отряд настъпил към Търново и освободил старата българска столица на 25 юни/7 юли 1877 г. Оттам ген. Гурко се насочил към Стара планина и през Хаинбоазкия проход се озовал в подбалканския регион. На 7/19 юли бил овладян Шипченският проход, а на 10/22 юли руски части освободили и Стара Загора. По това време Източният отряд се опитвал да настъпи към турските гарнизони, разположени в Шумен, Варна, Русе и Силистра. Но поради значителното превъзходство на турските части в района на т.нар. четириъгълник, предвижданията за бърз успех в Североизточна България не се сбъднали. След няколко леки сражения, в края на м.юли 1877 г. Източният отряд трябвало да пристъпи към организиране на отбранителна линия, за да не позволи на Мехмед Али паша, назначен за главнокомандващ на турската армия на мястото на Абдул Керим паша, да отреже връзките на руските отряди с тила или да излезе в гръб на Западния и Предния отряд.

Обстановката на Дунавския фронт се усложнила и от действията на Западния отряд. Първоначално ген. Криденер постигнал успех срещу Никополския гарнизон. На 4/16 юли 1877 г. неговият отряд влязъл в Никопол и получил възможност да развие настъпление по посока на Плевен. Но поради мудността на руското командване настъплението се забавило, което позволило на Осман паша да прехвърли основните си сили от Видин в Плевен и да превърне града в опорен пункт на турската отбранителна линия. На 8/20 и 18/30 юли били предприети две атаки към Плевен, но без успех.

Междувременно турското командване прехвърлило 40 хилядна армия начело със Сюлейман паша в Тракия. Целта на този отряд била да премине Балкана и да се съедини със силите на Осман паша, след което да се предприеме контранастъпление и руските войски да се отблъснат на север от Дунав.

На 19/31 юли 1877 г. Сюлейман паша нападнал Стара Загора. Отбраната на града била поверена на 3 500 руски войни-

ци и български опълченци. След ожесточени боеве Стара Загора попаднала отново в ръцете на турската армия. Градът бил опожарен, а населението било подложено на невероятни жестокости. Сюлейман паша продължил похода си към Северна България като се насочил към Шипченския проход, отбраняван само от 6 500 души руси и българи. Боевете за Шипка придобили изключителен драматизъм, тъй като евентуалният успех на турците неминуемо щял да се отрази върху хода на войната. Проявявайки героизъм и жертвоготовност, шепата защитници на Шипка успели да спрат устремните атаки на 30-хилядния отряд на Сюлейман. Най-решителните боеве се водели на 9/21, 10/22 и 11/23 август 1877 г. В най-критичния момент на сражението ген. Радецки успял да преведе малочислено подкрепление, което помогнало да се задържи върхът.

Боевете за Шипка и сериозните затруднения пред Плевен наложили промяна в плановете на руското командване. Първоначалните намерения за „мълниеносна“ война срещу Портата трябвало да бъдат коригирани. Фактически през август – септември 1877 г. руската армия отстъпила инициативата и прекратила своето настъпление по всички фронтове, като вниманието изцяло се насочило към Плевен, където предстоял да се реши изходът на войната. След много приготвяния, на 11 септември 1877 г. Западният отряд, подкрепен от румънски части, започнал шурм на Плевенската крепост. Въпреки взетите мерки обаче и третата атака завършила безрезултатно. Около 15 хиляди жертви били дадени от страна на атакуващите, но Осман паша съумял да отблъсне настъплението на съюзническите войски.

При така създалата се сложна военна обстановка, руското командване съсредоточило усилията си към решаване на две основни задачи: отбрана на старопланинските проходи и унищожаване на плевенския гарнизон. Предният отряд на ген. Гурко бил разформиран. На негово място, под командването на генерал Радецки, бил създаден Южен отряд, който поел охраната на големите планински проходи. За неутрализирането на Осман паша руското командване възложило на ген. Тотлебен да организира обсада на плевенската крепост.

През октомври ген. Гурко осъществил успешни действия в района на Горни Дъбник и Телиш и по такъв начин отрязал възможните връзки на Осман паша с турския тил. Около Плевен била изградена плътна блокадна линия, а ген. Гурко получил разрешение да настъпи към Ботевград (Орхание).

На 28 ноември/10 декември 1877 г. Осман паша се опитал да пробие обръча около Плевен, но без успех. Претърпял провал, на 11 декември 1877 г. той обявил капитулация и се предал с оцелелите си войници. Победата при Плевен позволила на руската армия да поднови настъпателните си действия по всички фронтове. С помощта на българското население, частите на Южния (Шипченския) и Западния отряд осъществили в изключително трудните зимни условия преминаване на Балкана и предприели широкомащабно настъпление на юг от Стара планина. Под командването на ген. Радецки, Шипченският отряд се насочил в района на Шипка-Шейново, разгромил лагера на Вейсел паша и 22 000 турски войници попаднали в плен.

По същото време Западният отряд на ген. Гурко преодолял с обходни маневри турската отбрана при Арабаконак и на 23 декември/4 януари 1878 г. освободил София. На 16 януари руските части влезли в Пловдив, а на 8/20 януари паднал и Одрин. За да избегне пълната катастрофа, Високата порта поискала да започнат преговори за прекратяване на бойните действия и на 19/31 януари 1877 г. в Одрин било подписано примирие. Представителите на консервативно мислещите политици в Цариград обаче настояли пред султана да бъдат направени промени в турския кабинет и да се организира ново контранастъпление срещу руската армия. Турският парламент бил разпуснат, а ултимативните искания на Николай Игнатиев Портата да потвърди постигнатите договорености не били изпълнени.

При така създалата се ситуация великият княз Николай Николаевич разпоредил на предните руски отряди да предприемат демонстративно настъпление към Цариград. Деморализираната турска армия не дала никакъв отпор, и неочаквано за всички, руските отряди достигнали до предградията на турската столица. На 19 февруари/3 март 1878 г. бил подписан Санстефанският прелиминарен договор, с който войната фактически завършила.

От националната еуфория до всеобщата покруса. По силата на Санстефанския договор Турция признавала независимостта на Сърбия и Румъния и приемала създаването на трибутарно българско княжество, „с християнско правителство и народна милиция“. Границите на бъдещата българска държава съвпадали с признатите от Цариградската посланическа конференция етнически граници на българската възрожденска нация. Заради участието си във войната, Румъния получа-

вала Северна Добруджа, а Сърбия – Нишко, Пиротско и Вранско. Бесарабия била включена в рамките на руската империя.

В общи линии мирният договор, подписан в Сан Стефано, отговарял на историческите претенции на балканските страни. Но за руската дипломация било пределно ясно, че Санстефанският договор нямал реална стойност, тъй като и преди, и по време на войната, Петербург многократно поемал ангажименти пред западните велики сили, че бъдещият мирен договор с Турция ще бъде разработен от международна конференция с участието на всички заинтересовани държави. И в това нямало нищо необяснимо, тъй като руските дипломати не си правели илюзия, че Русия ще бъде оставена сама да прекроява политическата карта на Балканите. В Източната криза фокусирали интересите на целия европейски свят и тъкмо поради това едностранното решаване на конфликта от която и да било велика сила нямало да се възприеме от останалите. Не случайно договорът имал „прелиминарен“ характер и това било ясно фиксирано в самия текст.

Историята многократно е показвала, че там, където има сблъсък на разнопосочни интереси, геополитическият градеж на света се крепи на баланса между крайностите. Затова в годините на Източната криза нито една държава не можеше да не се съобразява с правилата на голямата дипломатическа игра, а какво оставаше за комплексирания след Кримската война Русия? Точно това обяснява своеобразната „патов“ ситуация, в която изпада руското правителство в началото на 1878 г. От една страна, Дунавската армия нанася нови съкрушителни поражения на турците. Пътят към Константинопол е открит и Александър II е изправен пред съблазънта да сбъдне вековната мечта на своите деди. Изкушението е голямо, още повече, че генералитетът и общественото мнение подкрепят подобен финал на войната. От друга страна обаче дипломатическото лоби е принудено да сдържа прекомерните амбиции на военните и да се съобразява с политическите реалности в Европа. Така започва един от най-големите фарсове, режисирани от руското външно министерство през втората половина на миналия век. На карта са заложени не само интересите на Русия на Балканите и в Азия, но и нейният престиж в Европа, сред славяните и православните.

На 14 януари 1878 г., точно когато руското командване се подготвя за заключителното настъпление към Одрин и Цариград, със специална нота на лорд Солсбъри английското

правителство за пореден път уведомява Русия, че преговорите за мир с Турция няма да бъдат признати, ако не бъдат съгласувани с останалите велики сили. Основание за тази си позиция Лондон търси в обстоятелството, че бъдещият мирен договор между Русия и Турция фактически ще доведе до нарушение на Парижкия договор от 1856 г. и Лондонската конвенция от 1871 г. По същество нотата на Англия давала ясно да се разбере, че правителството на кралица Виктория държи да се свика общеевропейска конференция, която да утвърди окончателния текст на мирния договор. На 31 януари 1878 г. аналогично искане към Русия е отправено и от Австро-Унгария. На 1/12 февруари 1878 г. руският канцлер княз Горчаков изпраща телеграма във Виена, с която дава принципното си съгласие за провеждането на международна конференция. Така, месец преди да се подпише Санстефанския договор, за руското правителство е било повече от ясно, че този договор няма да има никаква друга стойност, освен чисто пропагандния си ефект върху българите.

Документалните свидетелства за двуликото поведение на руската дипломация в годините на Източната криза са много. Барон Жомини например – един от стратегите на тогавашното руско външно министерство, изразява откровено своята позиция така: „Ние очевидно трябва да избираме: или нова кримска коалиция, или конгрес. Аз не виждам в името на какво трябва да рискуваме...“.

Едва ли е необходимо да се привеждат и други аргументи за това, че ако трябва да виним някого за „берлинския диктат“, то това съвсем не са само Бисмарк, Англия или Австро-Унгария. В не по-малка степен дял за разпокъсането на българските земи има и руската дипломация, за която българският въпрос се явявал само един периферен компонент от политическата мозайка на Европейския югоизток.

През пролетта на 1878 г., в резултат на явни и тайни договорености между Русия, Англия, Германия и Австро-Унгария, съдбата на българския политически въпрос била фактически предрешена. На 1/13 юни 1878 г. германският канцлер Ото фон Бисмарк открил Берлинския конгрес. В неговата работа участвали представители на шестте Велики сили и Турция. При обсъждането на отделните аспекти на бъдещия мирен договор се включвали и делегациите на Румъния, Сърбия, Гърция, Черна гора, но окончателните решения се вземали само от Великите сили. Заклучителният текст, съдържащ 64 па-

раграфа, бил подписан на 1/13 юли 1878 г., след което конгресът бил закрит.

Българският въпрос заел централно място в работата на Берлинския конгрес. Официалните дискусии протичали мъчително трудно, поради непрекъснатите увъртания от страна на турската делегация и многоходовите задкулисни преговори, в които Русия, Англия, Германия и Австро-Унгария преследвали своите собствени интереси. В крайна сметка Берлинският договор прекроил напълно политическите граници, очертани от Санстефанския прелиминарен договор. Северна България и Софийският санджак оформили територията на бъдещото трибутарно българско княжество. На юг от Стара планина се образувала „една провинция под име Източна Румелия, която остава под пряката политическа и военна власт на султана, при условия на административна автономия“. Източна Тракия, Беломорието и Македония се връщали на Високата порта.

За някои митове около Освободителната война. Руско-турската война от 1877/1878 г. е едно от най-изследваните събития в българската възрожденска история. Интересът към тази война начева още след обявяването ѝ и не стихва до ден днешен. Над 4 000 монографии, студии, статии, научни съобщения са посветени на Освобождението на България. Няколко поколения историци, политолози, културоведи изследват един или друг аспект на войната. Стотици документални сборници, мемоари, дипломатически доклади, журналистически репортажи разширяват представата ни за събитията на Балканите в годините на голямата Източна криза. Историографският анализ обаче показва, че въпреки този значителен книжен поток, редица проблеми на Руско-турската освободителна война остават непълно или едностранчиво осветлени.

Измежду многобройните публикации преобладават компилативните и популяризаторски съчинения, които са издържани в приповдигнато емоционален тон. Немалък дял от изследванията за войната са белязани от присъщата за родната ни историопис юбилярщина. Липсват сериозната дискусия и обективната научна критика. Видими са стремежите към локално патриотарство, към патетично фактологизиране на събитията, към фаворизиране на отделни личности. Инакомислието по отношение на войната и на нашите освободители по същество отсъства, а всеки подобен опит се възприема веднага като светотатство към едно от най-светлите събития в

новата българска история. Нещо повече. Било поради робуването на някакви идеологически шаблони или политически догми, било под натиска на официалната или на автоцензурата, в не едно и две писания за войната границите между историята и митологията са заличени.

Обект на митологизиране са преди всичко събитията по време на самата война. Обикновено акцентът се поставя върху победите на руската армия и почти нищо не се споменава за нейните неуспехи, за грубите грешки на руското командване, за необмислените рискове на един или друг генерал, за проявите на немотивирано насилие и ненужни разрушения. Подобен подход разбира се е естествен, най-малкото защото войната е спечелена от Русия и защото именно победите на руската армия принуждават османските политици да приемат унижителния за Високата порта Санстефански договор. Но това достатъчно основание ли е, без да крием симпатиите си към едната страна, да загърбваме нелицеприятните за нея факти? Защо например предпочитаме да говорим за руските победи при Свищов, Арабаконак и Шейново, а половинчато споменаваме за пораженията при Ловеч, Елена и Нова Загора? Защо величаем таланта на Тотлебен и Скобелев, на Гурко и Драгомиров, а премълчаваме сполучливите ходове на Осман или на Сюлейман паша? Защо руските войници и офицери са представяни само като като герои, доблестни и безстрашни мъже, а турската армия – като диви орди, командвани от безумни и фанатизирани паши?

Руско-турската война от 1877/1878 г. не е само поредица от славни победи и триумфално настъпление към Цариград. Обективният прочит на нейната история изисква разграничаване на професионалното от емоционалното, а това означава да се откажем от спестяването на истината за едно или друго събитие от войната. Драматизмът на Шипка например се дължи на грубата грешка на ген. Радецки, който ден преди Сюлейман паша да предприеме настъплението към върха, изпраща войсковия резерв от Търново в Елена, твърдо убеден, че турците ще се насочат именно към Елена. Тази погрешна стъпка на Радецки лишава защитниците на Шипка от навременна помощ и едва не предизвиква обрат във войната. Кръвопролитие при Плевен през лятото на 1877 г. се явява логичен завършек на мудността на руския щаб, който не използва благоприятните възможности за настъпление на Западния отряд след превземането на Никопол, и фактически позволя-

ва на Осман паша да превърне Плевен в основен стратегически пункт на турската отбранителна линия. Неуспехът при Стара Загора до голяма степен се дължи на объркаността на ген. Гурко, а нерешителността на главнокомандващия Николай Николаевич предreshава изхода от не една и две операции по време на войната.

През последните десетилетия много спекулации се появиха и по въпроса за жертвите, които руската армия дава по време на войната. Години наред се твърдеше, че свободата на България е заплатена с цената на „близо 200 000 убити и ранени“. В по-новите публикации се говори за 50-60 хиляди руски жертви, а проф. Константин Косев и Стефан Дойнов приемат, че загубите на Русия възлизат на 66 130 души, от които 11 905 са убитите, 4 673 умират от раните си, 5 121 изчезват безследно и 44 431 умират по време на войната в резултат на различни заболявания. Очевидно е, че различията в литературата са значителни и единствено внимателният анализ на военните сводки за всяко едно сражение и от всяко едно подразделение може да предложи една по-задоволителна картина на броя на убитите и ранените. Безспорно е обаче, че руските загуби надхвърлят допустимата за подобна военна кампания цифра. Само при втората и трета атака на Плевен падат над 22 000 войници и офицери, в боя при Шейново – над 2 000, при Никопол – 1 311, при Елена – 1 862 и т.н. Впечатляващо е, че две трети от руските загуби не са непосредствено свързани с бойните действия, а са причинени от слабости в организацията на медицинското обслужване на Дунавската армия. Показателен в това отношение е и фактът, че по време на войната десетки спекуланти и мошеници натрупват солидни суми за сметка на събираните помощи, храни и лекарства за руските войници и офицери. В тила на бойните части се организират крупни афери с военния инвентар, с хинин и превързочни материали, което обрича на смърт хиляди и хиляди ранени и болни.

Ограничеността на представите ни за Освободителната война се дължи в не малка степен и на обстоятелството, че спрямо събитията от 1876/1878 г. родната ни историопис игнорира съзнателно каквато и да било друга гледна точка освен българската. Ние фактически не се интересуваме от съдбата на турското (мюсюлманското) население по време на войната. Как това население гледа на войната? Какво конкретно влияние оказват бойните действия върху неговия реален живот, върху съжителството между българи и турци? В

какво се изразяват сръбските и черногорски приноси за окончателната победа над Високата порта? Каква е позицията на Гърция към войната и защо правителството в Атина остава като че ли безучастно към разиграващите се драматични събития на полуострова? Това са само част от въпросите, към които специалистите подхождат все още обременени от предразсъдъците на романтичния национализъм.

Откоleshно табу за българската историопис са и негативните последици от Освободителната война. Малцина автори са се осмелявали да погледнат обективно на въпроса какво струва на българите руската военна кампания на Балканите. В хода на бойните действия стотици селища са опожарени. Жертвите сред мирното население по време на войната надвишават жертвите, дадени по време на Априлското въстание. Поголовни кланета над местното население са извършени в Старозагорско, Новогагорско, Карлово, Ловеч, Каварна, Сярско. Само в Пловдив през есента на 1877 г. са обесени над 500 души, а други 700 са заточени. В Софийския затвор под следствие се намират около 500 души, в Одрин – около 800 и т.н. С демонстративните набези на малките разузнавателни групи, които ген. Гурко изпраща на юг от Стара планина, фактически се отрицва една никому ненужна вълна на насилие спрямо българското население от страна на башибозука и редовната турска армия.

Негативните последици от войната могат да бъдат открити и в начина, по който в крайна сметка беше решен българският политически въпрос. Руската военна намеса на Балканите означаваше априорно засилване на противоборството между Великите сили. За всеки тогавашен политик беше ясно, че дори и най-умерените руски проекти щяха да бъдат посрещнати с подозрение, и в крайна сметка – пригодени към интересите на Лондон, Берлин или Виена. Ограничаването на бойните действия в района на Мизия и Тракия пък позволи на Сърбия и този път да си направи добре сметките и отново да спечели зад гърба на българите. Същевременно задкулисният дипломатически игри, в които Русия играеше активна роля, предопределиха разпокъсването на българските земи далеч преди началото на пагубния за нас Берлински конгрес.

Вътре в страната войната издълба непреодолима пропаст между българи и турци, между християни и мюсюлмани. Възрожденската икономика, зародила се в условията на османските пазари, беше обречена на гибел, а старата предосвобож-

денска буржоазия трябваше да отстъпи мястото си на едно ново поколение. Всичко това забави видимо стопанския просперитет на България и доведе до изкристализирането на болезнения за формиращата ни се демокрация конфликт между русофили и русофоби.

Казаното дотук разбира се не трябва да се възприема само като отрицание на Руско-турската война от 1877/1878 г. Войната, въпреки противоречивите оценки, които тя може да получи от историците, изигра в крайна сметка решаваща роля за възстановяването на българската държавност. С усилията и с кръвта на стотиците хиляди руски войници една част от българското общество получи възможност за свободно и независимо развитие. Създадени бяха реални предпоставки за приобщаването на българите към модерния европейски свят и за изграждане на една нова, демократична и отговаряща на духа на времето държавна уредба.

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА НА ПО-ВАЖНИТЕ СЪБИТИЯ ОТ ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

- 1762 – Паисий Хилендарски завършва „История славянобългарска“.
- 1699 – Карловацки мирен договор.
- 1703 – Султан Мустафа II е детрониран. На престола се възкачва Ахмед III (1703 – 1730).
- 1722 – В Банско се ражда Паисий Хилендарски (1722 – 1773).
- 1730 – Ахмед III е детрониран. На престола се възкачва Махмуд I (1730 – 1754).
- 1739 – В Котел се ражда Софроний Врачански (1739 – 1813).
- 1741 – Христофор Жефарович издава „Стематография“.
- 1761 – Блазиус Клайнер завършва своя труд „История на България“.
- Паисий Хилендарски посещава Сремски Карловци.
- 1762 – Паисий Хилендарски завършва „История славянобългарска“ в Зографския манастир.
- Софроний Врачански е ръкоположен за свещеник в Котел.
- 1765 – Софроний Врачански изготвя първия препис на Паисиевата история.
- 1771 – Самоковски препис на Паисиевата история.
- 1773 – Султан Мустафа III издава ферман за еснафите.
- 1789 – Султан Абдул Хамид I умира. На престола се възкачва Селим III (1789 – 1807).
- 1792 – Йеросхимонах Спиридон Габровски завършва „История во кратце...“.
- 1792 – Марко Теодорович издава църковнославянски буквар.
- 1794 – Софроний Врачански е ръкоположен за врачански епископ.
- 1802 – Софроний Врачански изготвя Първи и Втори Видински сборници.

- 1803-1804** – Софроний Врачански пише „Житие и страдание грешного Софрония“.
- 1804**, есента – дипломатическа мисия на Атанас Некович и Иван Замбин в Петербург.
- 1806-1812** – Руско-турска война.
- 1806** – Софроний Врачански издава „Неделник“ – първата печатна книга на новобългарски.
- 1809** – Софроний завършва превода на „Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище“.
- 1810** – Софроний изготвя Възвание към българския народ.
- 1810-1811** – Сформиране на Българска земска войска.
- 1811** – Софроний подготвя „Молба“ до ген. М. Кутузов.
- 1812** – Букурещки мирен договор.
- 1815** – В Свищов е открито първото елинобългарско училище.
- 1819** – Райно Попович създава елинобългарско училище в Котел.
- 1820** – Иван Селимински открива елинобългарско училище в Сливен.
- 1824** – В Брашов е отпечатан „Рибния буквар“ на Петър Берон. „Врачанските“ събития.
- 1826** – Райно Попович създава елинобългарско училище в Карлово.
- 1828** – Константин Фотинов създава елинобългарско училище в Смирна.
- 1828-1829** – Руско-турска война.
- 1829**, 14 септември – Одрински мирен договор.
- 1831** – В Свищов Христки Павлович открива ново общинско училище.
- 1833** – Въстание в Северозападна България.
- 1835**, 2 януари – В Габрово е открито първото взаимно училище. Велчова завера.
Неофит Бозвели и Емануил Васкидович издават „Славянское детеводство“.
Неофит Рилски издава „Болгарская граматика“.
- 1838** – В Солун е открита печатницата на архимандрит Теодосий Синиатски.
- 1840** – В Плевен е открито първото девическо училище.
- 1841**, пролетта – Нишко въстание,
юли – Първи браилски бунт.
- 1842**, февруари – Втори браилски бунт.
- 1843** – Трети браилски бунт.

- 1844** – Христки Павлович отпечатва „Царственик“.
В Смирна Константин Фотинов издава сп. „Любословие“.
- 1846** – В Копривщица Найден Геров открива първото класно училище.
В Лайпциг излиза в. „Български орел“ – първият български вестник.
В Самоков е открита печатницата на Никола Карастоянов.
- 1847** – Класно училище в Пазарджик.
- 1848** – Открито е класно училище в Калोфер.
В Цариград започва да излиза „Цариградски вестник“.
- 1850** – Открито е класното училище в Пловдив.
Въстание в Северозападна България.
- 1851** – В Шумен е създаден първият ученически духов оркестър.
- 1853** – Сава Доброплодни пише първата българска драма „Михаил Мишкоед“.
- 1853-1856** – Кримска война.
- 1856** – В Шумен е организирано първото театрално представление.
30 януари – В Свищов е създадено първото българско читалище,
февруари – В Цариград е обнародван Хатихумаюнът,
18/30 март – Сключен е Парижкият мирен договор,
лятото – Въстание начело с капитан Дядо Никола,
лятото – Димитракиева буна,
краят на 1856-началото на 1857 – В Цариград се сформира българско представителство.
- 1857** – В Нови Сад Г. Раковски започва да издава в. „Българска дневница“.
В Лом е създадено първото женско дружество.
- 1858** – Закон за земите.
В Болград, Бесарабия е открита първата българска гимназия.
В Одеса Г. Раковски изготвя първия си план за освобождение на България.
В Цариград е открит църковен събор по българския въпрос.
- 1859** – Драган Цанков започва да издава в. „България“.
- 1860** – В Пловдив е открито протестантско училище.

Васил Друмев завършва повестта „Нещастна фамилия“.

3 април – Великденската акция.

1 септември – в Белград Г. Раковски започва да издава „Дунавски лебед“.

18 октомври – Униатските дейци изготвят молба за признаване на българската униатска църква.

1861 – Гръцко-сръбски преговори за подялбата на Македония. На турския престол се възкачва Абдул Азис (1861 – 1876). Сключени са нови търговски договори с Англия, Франция, САЩ, Испания, Русия.

Георги Раковски създава в Букурещ българското читалище „Братска любов“.

Йосиф Соколски е тържествено ръкоположен от папата в Рим за архиепископ на българската униатска църква.

Георги Раковски изготвя Втория си план за освобождение на България.

1862 – Назначена е смесена българо-гръцка комисия по църковния въпрос.

В Белград е сформирана Първата българска легия.

1863 – В Одрин е открита Българска католическа гимназия.

Създадена е Българска банка „Звезда“.

В Цариград е организирана първата промишлена изложба.

1864 – Административна реформа в Османската империя. Мидхат паша е назначен за управител на Дунавския вилает.

Започва създаването на земеделските каси.

Свикан е нов църковен събор в Цариград.

1865-1866 – Проект на Мидхат паша за създаване на единни османски училища.

1866 – В Цариград е създадено българско читалище.

Добри Войников завършва драмата „Райна княгиня“.

Петко Р. Славейков започва да издава в. „Македония“.

В Букурещ е създаден ТБЦК.

1867 – В Цариград е създаден Държавен съвет.

1 януари – Отпечатан е „Привременният закон“ на Георги Раковски,

пролетта – чети на Панайот Хитов и Филип Тотю,

9 октомври – Умира Георги Раковски,

есента – В Белград е формирана Втората българска легия.

- 1868** – В Стара Загора е организиран първият учителски събор. В Цариград е основано дружество „Просвещение“.
- 6 юли – Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа преминава в Българско.
- 11 декември – Започва първата обиколка на Васил Левски.
- 1869** – Закон за унифициране на мерките и теглилките в Османската империя.
- В Щип е открито педагогическо училище.
- Възникват първите неделни училища в българските земи.
- 1 май – Начало на Втората обиколка на Васил Левски.
- 25 септември – В Браила е създадено Българското книжовно дружество.
- 7 ноември – Любен Каравелов започва да издава в. „Свобода“,
- есента – В Букурещ е създаден БРЦК.
- 1870** – Издаден е закон за управлението на вилаетите.
- 27 февруари – Султански ферман за възстановяване на самостоятелната българска църква.
- 1871** – В Браила Христо Ботев издава в. „Дума на българските емигранти“.
- Добри Войников завършва „Криворазбраната цивилизация“.
- В Русе е създадено първото учителско дружество.
- Васил Левски изготвя Проектоустава на БРЦК.
- 1872** – Васил Друмев завършва „Иванку – убиецът на Асеня“.
- Любен Каравелов пише „Българи от старо време“.
- С български капитал е открита Сарафска банка.
- Под ръководството на Любен Каравелов в Букурещ е създадено Дружество за разпространение на полезни знания.
- 29 април – 4 май – Първо общо събрание на БРЦК.
- 22 септември – Обирът на турската поща при Арабаконак.
- 27 декември – Васил Левски е арестуван.
- 1873** – В Свищов е открито търговско училище.
- 6/18 февруари – Васил Левски е обесен.
- 11 – 12 май – Общо събрание на БРЦК в Букурещ.
- 1874** – Любен Каравелов завършва „Мамино детенце“.
- Открито е богословското училище в Лясковския манастир.
- 20 – 21 август – Общо събрание на БРЦК в Букурещ.

- 8 декември – Христо Ботев започва да издава в. „Знаме“.
- 26 декември – Общо събрание на БРЦК в Букурещ.
- 1875,** 12/24 август – „Извънредно“ комитетско събрание в Букурещ, довело до създаване на БРК и до вземане на решение за „всеобщо въстание в Българско“.
- 16/28 септември – Опит за въстание в Стара Загора.
- 11 – 12 ноември – Начало на заседанията на гюргевските апостоли.
- 1876** – Открито е богословското училище в Самоков.
- 20 април/2 май – Начало на Априлското въстание.
- 18/30 юни – Избухва Сръбско-турската война.
- 26 юни/8 юли – Среца на Александър II с Франц Йосиф в Райхщад.
- 18/30 октомври – Русия отправя ултиматум към Турция.
- 11/23 декември – Официално откриване на Цариградската посланическа конференция.
- 1877,** 3/15 януари – Подписване в Будапеща на конвенцията между Русия и Австро-Унгария.
- 8/20 януари – Закриване на Цариградската посланическа конференция.
- 12/24 април – Обявяване на Руско-турската война в Кишинев.
- 10/22 юни – Отрядът на ген. Цимерман форсира р. Дунав в района на Галац и Браила.
- 15/27 юни – Отрядът на ген. Драгомиров преминава р. Дунав в района на Свищов.
- 8/20 юли – Първа атака на Плевен.
- 18/30 юли – Втора атака на Плевен.
- 19/31 юли – Боевете при Стара Загора.
- 9/21 август – Начало на драматичната отбрана на Шипченските позиции.
- 28 ноември/10 декември – Превземане на Плевен.
- 23 декември/4 януари – Освобождаване на София.
- 1878,** 8/20 януари – Руските войски влизат в Одрин.
- 19/31 януари – Подписване на Одринското примирие.
- 19 февруари/3 март – Подписване на Санстефанския прелиминарен договор.
- 1/13 юни – Начало на Берлинския конгрес.
- 1/13 юли – Подписване на Берлинския договор.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Боньо. Паисий Хилендарски. С., 1985.

Арnaudов, Михаил. Българско възраждане. Наченки на движението за народност, култура и независимост. С., 1941.

Бонева, Вера. Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. Велико Търново, 2002.

Бонева, Вера. Българското църковнонационално движение (1856 – 1870). С., 2010.

Бурмов, Александър. Избрани произведения. Т. 2 – 3, С., 1974, 1976.

Велики, Константин. Браилските бунтове. 1841 – 1843. С. 1968.

В търсене на истината. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината от рождението на професор Николай Генчев. С., 2002.

Гандев, Христо. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976.

Гандев, Христо. Априлското въстание 1876 г. С., 1974.

Генчев, Николай. Българско възраждане. С., 1989.

Генчев, Николай. Васил Левски. С., 1987.

Георгиева, Цветана. Еничарите в българските земи. С., 1988.

Глушков, Христо. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982.

Даскалова, Красимира. Българският учител през Възраждането. С., 1997.

Димитров, Ангел. Училището, прогресът и националната революция. С., 1987.

Димитров, Михаил. Комитетът на „старите“. Добродетелна дружина. В: сб. България 1000 години. 927 – 1927. С., 1930.

Димитров, Страшимир. Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972.

Дойнов, Дойно. 75 години наука, мъдрост и достойнство, събрани в един живот. С., 2004.

Дойнов, Дойно. Гюргевският революционен комитет. С., 1986.

Дойнов, Дойно. Отново за Гюргевския комитет и историческото му дело. – В: ИДА, т. 91, 2006, 3 – 19.

Дойнов, Дойно, Иван Стоянов. Възобновяването на българската държавност (1762 – 1878). Идеи и проекти. Варна, 2002.

Дойнов, Стефан. Българите и руско-турските войни. 1774 – 1856. С., 1987.

Жечев, Николай. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991.

Жечев, Николай. Велчовата завера. С., 1985.

Жечев, Тончо. Българският великден или страстите български. II изд. С., 1993.

Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. – Studia Balcanica. Т. 24. С., 2003.

История на България. Т. 5 – 6, С., 1985, 1988.

История на Новобългарския книжовен език. С., 1989.

Конев, Илия. Българското възраждане и Просвещението. Т. 1 – 2, С., 1983, 1991.

Косев, Димитър. Русия, Франция и българското освободително движение. С., 1978.

Косев, Константин. Априлското въстание – прелюдия на Освобождението. С., 1996.

Косев, Константин; Николай Жечев, Дойно Дойнов. История на Априлското въстание. С., III изд., 1996.

Косев, Константин; Стефан Дойнов. Освободителната война 1877-1878 и българската национална революция. С., 1988.

Куюмджиева, Миглена. Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. С., 1995.

Левски пред съда на Портата. Процесът в София 1872 – 1873 г. в османотурски, дипломатически документи и домашни извори. С., 2007.

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Национално-революционни борби на българския народ. 1828 – 1878. С., 1997.

Маркова, Зина. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976.

Маркова, Зина. Българската екзархия. 1870 – 1879. С., 1989.
Митев, Пламен. Априлското въстание 1876 г. (историографски предизвикателства на времето). – В: ИДА, т. 91, С., 2006, 20-31.

Митев, Пламен. Българското възраждане (историографски бележки). – В: Предизвикателствата на промяната. С., 2006, 127 – 136.

Митев, Пламен. Създаване и дейност на „Българския революционен комитет – 1875 г.“. С., 1998.

„Млади“ и „стари“ в Българското възраждане. Пловдив, 2006.

Мутафчиева, Вера. В сянката на Азия. С., 1992.

Мутафчиева, Вера. Кърджалийско време. С., 1977.

Ников, Петър. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. II изд., С., 1971.

Панчовски, Димитър. Последните дни на Васил Левски. С., 1990.

Петков, Петко. Преди сто и повече години. Велико Търново, 2009.

Плетньов, Георги. Чорбаджиите и българската национална революция. В. Търново, 1993.

Просвета и промяна. Сборник в чест на чл. кор. ст.н.с. I ст. дин Румяна Радкова и по случай 150-годишнината на Болградската гимназия. С., 2010.

Радкова, Румяна. Българската интелигенция през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). С., 1986.

Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Константин Косев. С., 2009.

Стефанова, Милена. Книга за българските чорбаджии. С., 1998.

Стоянов, Иван. Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му. Велико Търново, 2008.

Стоянов, Иван. Нови щрихи върху идейните възгледи и дейността на Васил Левски. Велико Търново, 2012.

Стоянов, Иван. Славянските комитети и Българското националноосвободително движение след Априлското въстание. С., 1992.

Стоянов, Иван. Политически идеи на Тайния централен български комитет. Велико Търново, 2002.

Страшимиров, Димитър. История на Априлското въстание. С., 1996 (II фототип. изд.).

Тодев, Илия. Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци. Т. 1. С., 2003.

Трайков, Веселин. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974.

Унджиев, Иван. Васил Левски. Биография. II изд., С., 1994.

Унджиев, Иван; Цвета Унджиева. Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975.

Хаджиниколова, Елена. Българите и Сръбско-турската война 1876. С., 1996.

Христов, Христо. Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976.

Христов, Христо. Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876 – 1878. С., 1968.

Цанев, Димитър. Българската историческа книжнина през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). С., 1989.

Цанев, Димитър. За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII-XIX в. С., 1981.

Шарова, Крумка. БРЦК и процесът след Арабаконашкото нападение. 1872 – 1873. С., 2007.

Шарова, Крумка. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860-1867. С., 1970.

Юбилейно издание по случай 80 години от рождението на професор Крумка Шарова. – ИПр., 2004, кн. 5 – 6.

Янева, Светла. Българи-откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в. С., 2011.

© Пламен Димитров Митев
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
(лекционен курс)

•
Българска
Първо издание

•
Редактор ст.н.с. д-р Янка Георгиева
Предпечатна подготовка Ханка Златева

•
© Издателство „СТАНДАРТ“, 2012 г.
Телефон за делови контакти : 0888/939 502

ISBN 978-954-8976-56-5

Лекционният курс е предназначен за студенти, зрелостници, кандидат-студенти и за всички, които се интересуват от епохата на Българското Възраждане.
